

VILÁGKÖNYVTÁR
SZERKESZTI
Dr. POGÁNY JÓZSEF

STENDHAL

A SZERELEMÉRŐL

FORDITOTTA
SÁLGÓ ERNŐ

1913.
RÉVAI KIADÁS

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-126-3 (online)
MEK-17158

TARTALOM	
STENDHAL	
ELŐSZÓ.	
MÁSODIK ELŐSZÓ.	
HARMADIK ELŐSZÓ.	
ELSŐ KÖNYV.	
ELSŐ FEJEZET.	A szerelemről.
MÁSODIK FEJEZET.	A szerelem megszületése.
HARMADIK FEJEZET.	A remény.
NEGYEDIK FEJEZET.	
ÖTÖDIK FEJEZET.	
HATODIK FEJEZET.	A salzburgi faág.
HETEDIK FEJEZET.	
Különbségek a két nemnél a szerelem megszületésében.	
NYOLCZADIK FEJEZET.	
KILENCZEDIK FEJEZET.	
TIZEDIK FEJEZET.	
TIZENEGYEDIK FEJEZET.	
TIZENKETTEDIK FEJEZET.	A kristalizáció folytatása.
TIZENHARMADIK FEJEZET.	
Az első lépés, előkelő világ, kellemetlenségek.	
TIZENNEGYEDIK FEJEZET.	
TIZENÖTÖDIK FEJEZET.	
TIZENHATODIK FEJEZET.	
TIZENHETEDIK FEJEZET.	
A szépség trónvesztése a szerelem következtében.	
TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.	
TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.	Kivételek a szépség hatása alól.
HUSZADIK FEJEZET.	
HUSZONEGYEDIK FEJEZET.	Az első találkozás.
HUSZONKETTEDIK FEJEZET.	
HUSZONHARMADIK FEJEZET.	A villámcsapás.
HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.	Utazás ismeretlen tartományban.
HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.	A bemutatás.
HUSZONHATODIK FEJEZET.	
Szemérem.	
Összefoglalás.	

HUSZONHETEDIK FEJEZET.
Pillantások.
HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.
A női büszkeség.
HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.
A nők bátorsága.
HARMINCZADIK FEJEZET.
Különös és szomorú látvány.
HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.
Kivonat Salviati naplójából.
HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.
A meghittség.
HARMINCZHARMADIK FEJEZET.
HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.
A közlékenység.
HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.
A féltékenység.
HARMINCZHATODIK FEJEZET.
HARMINCZHETEDIK FEJEZET.
Roxane.
HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.
A hiuság tövise.
HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.
(I.) Czivakodó szerelem.
HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.
(II.) A szerelem gyógyszerei.
HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.
(III.)

MÁSODIK KÖNYV.

NEGYVENEDIK FEJEZET.
NEGYVENEGYEDIK FEJEZET.
A nemzetek a szerelem szempontjából.
Franciaország.
NEGYVENKETTEDIK FEJEZET.
Franciaország. *(Folytatás.)*
NEGYVENHARMADIK FEJEZET.
Olaszország.
NEGYVENNEGYEDIK FEJEZET.
Róma.
NEGYVENÖTÖDIK FEJEZET.
Anglia.
NEGYVENHATODIK FEJEZET.
Anglia. *(Folytatás.)*
NEGYVENHETEDIK FEJEZET.
Spanyolország.
NEGYVENNYOLCADIK FEJEZET.
A német szerelem.
NEGYVENKILENCZEDIK FEJEZET.
Egy nap Florenczben.

ÖTVENEDIK FEJEZET.	
A szerelem az Egyesült-Államokban.	
ÖTVENEGYEDIK FEJEZET.	
A szerelem Provenceban 1328-ig, Toulouse-nak az északi barbároktól való elfoglalásáig.	
ÖTVENKETTEDIK FEJEZET.	
Provence a tizenkettedik században.	
ÖTVENHARMADIK FEJEZET.	
Arábia.	
Töredékek a szerelem divánja című arab gyűjteményből.	
ÖTVENNEGYEDIK FEJEZET.	
A nők neveltetése.	
ÖTVENÖTÖDIK FEJEZET.	
Ellenvetések a nők taníttatása ellen.	
ÖTVENHATODIK FEJEZET.	
(I.) Folytatás.	
ÖTVENHATODIK FEJEZET.	
(II.) A házasság.	
ÖTVENHETEDIK FEJEZET.	
Az ugynevezett erény.	
ÖTVENNYOLCADIK FEJEZET.	
Európa helyzete a házasság tekintetében.	
ÖTVENKILENCZEDIK FEJEZET.	
Werther és Don Juan.	
HATVANADIK FEJEZET.	
Fiascók.	

STENDHAL

„Élt. Irt. Szeretett.” - Ezt íratta sirkövére Stendhal, amikor 1842-ben ötvenkilenc éves korában meghalt. Sirkövekre nem igen szoktak igazságokat vésni és az sem igaz, hogy a halálnál megszűnik minden komédiázás, de a montmartrei sirkő igazat mond. Csudálatos módon Henri Beyle, aki egész életén át komédiázott, aki a Stendhal néven kívül is egész sereg álnév fátyolával és maszkjával rejtegette magát, aki Proteusként bujkált a fölismertetés elől, a halálban, a sirkövén sorra levetette álruháit, a dandy, az udvaronc, a katona, az utazó, a don juan kosztümjeit, mint ahogy a műlovar a cirkuszban, mikor a végső galoppra készül, lehányja magáról a kabátok és mellények tucatjait. Igen, ennyi az igazság: „Élt, irt, szeretett.” Ennyi maradt meg Stendhalból, a többi a hiuságok, az elmuló cafrangok enyészet-utjára ment.

De hogy idáig jusson Stendhal, ötvenkilenc évesnek kellett lennie. Közben sok stáción kellett végig száguldania, hogy erre a végállomásra fusson be. Közben négy éves korában megutálja a vallást, hat éves korában érzéki szerelmet érez az anyja iránt, tiz éves korában ujjong XVI. Lajos kivégzésén, tizenkét esztendőskorában boldog, amikor a papok guillotine alá hajtják a fejüket. Közben a grenoblei iskolába kerül, ahol a gyerekeket csakugy megutálja, mint ahogy utálta abbé nevelőjét és „fattyu” apját. Az iskolában a zömök fiut a társai „mozgó toronynak” nevezik, ő pedig „piszkos egoistáknak” érzi őket. Korán ráveti magát a matematikára csak azért, hogy a rettenetes Grenobleból kiszabaduljon és Párisba kerülhessen. És így sikerül is Párisba jutnia. Tizenhét esztendőskorában, 1799. november 11-én érkezik meg Párisba, két nappal brumaire tizennyolcadika után, két nappal azután, hogy Bonaparte tábornok harminc éves korában államcsinnyel első konzullá üttette magát és elindult a császári trón meghódítása felé. Sorsa csakhamar a Napoleon sorsához kapcsolódik, befolyásos rokonai révén beékelődik a nagy apparátusba és különböző hivatali állásokra kerül: hadnagy, hadibiztos, az államtanács tagja, a császári ingóságok felügyelője. Napoleonnal elkerül a napos Olaszországba és végigcsinálja az oroszországi hadjárat havas borzalmait. A császár bukása után kicsöppen minden állásából, a restauráció nem akar tudni róla és ettől kezdve Stendhal a dandy, a szalonember, a csevegő, az író életét éli Milanóban és Párisban. Kép, muzsika, asszony, írás tölti be az életét. A juliusi forradalom aztán megint kiszakítja ebből az életből, konzullá nevezik ki Civitavecchiába, de a nagy színlelő unta ezt az alárendelt diplomáciai állást és többet volt Rómában meg Párisban, mint az állomáshelyén. Közben még persze egész sor szerelem játszott bele az életébe az apró énekesnőktől kezdve a nagy ur Pierre Darunak, hatalmas pártfogójának a feleségéig, a császári udvarhölgyig. Közben egy apró színésznőért Marseilleben füszerkereskedőségének szegődött be, csakhogy együtt maradhasson vele.

Stendhal életének legragyogóbb korszaka a napoleoni korszak volt és azután való élete egy oppozíció volt a forradalmi hőskorszak után következő restauráció és polgárkirályság reakciós és nyárspolgári ideje ellen. Stendhalt az 1814. után következő burzsoá élet és berendezkedés utálattal tölti el és minden műve, a szokatlan lázas hajhászása, a nagy szenvedélyek dicsőítése, a vagyon megvetése megannyi tiltakozás egy pusztán földetturó, kicsinyesen szükkörű és pénztvadászó polgári társadalom ellen. Ez a tiltakozás jelenik meg a „Vörös és feketé”-ben, ahol megmutatja, mint kell a restauráció idején papi képmutatásba rejtekeznie a Napoleon alatt hőstettek predesztinált ifjunak. Ez jelenik meg a „L’amour”-ban, amely a nagy szenvedélyek glorifikálása a megalkuvásokkal, az érdek-felemásságokkal szemben. És ez jelenik meg Olaszországról szóló munkáiban, amelyekben a renaissance erőtől duzzadó embereit idézi föl, akik ölni is tudtak igazaikért.

Stendhallal a forradalom idejének jakobinus és a császárság idejének bonapartista burzsoáziája emel hangot a béke, az ipar, a bankok nyugodtan emésztő burzsoáziája ellen. A jakobinizmus volt a forradalmi burzsoázia harcos ideológiája, amelyre szüksége volt, hogy legyőzhesse a

régi feudalizmust. Napoleon pedig a burzsoázia kardja volt, amelyre szüksége volt, hogy biztosíthassa a forradalomban elért eredményeket. A jakobinizmus arra kellett, hogy el lehessen venni az egyház és a feudálisok birtokait. Napoleon kardja arra kellett, hogy meg is védhessék ezt az új vagyont. A restaurációban és még inkább a polgárkirályságban azonban már se szellemi harcot, se háborús küzdelmet nem akart a francia polgárság, hanem élvezni akarta vagyonát, gyarapítani gazdagságát. Jóllakott és most emésztetni akart. A jakobinizmus és a bonapartizmus, a burzsoázia ideológiája és a burzsoázia kardja jelenik meg a Stendhal írásaiban és tiltakozik a nyugodt emésztés ellen. A burzsoázia multja jár vele föl halottaiból és zaklatja, zavarja a jelen csámcsogását. A burzsoa élni akart és Stendhal azokról beszélt, akik büszke gesztussal eldobják az életet. A burzsoa pénzt akart keresni és Stendhal az olasz művészetekért rajong és a muzsika bolondja. A burzsoa házasodni akart és Stendhal mindent elpusztító szerelmi szenvedélyeket rajzolt. A burzsoa társadalmi összeköttetéseket akart, félt minden lépésében, hogy parvenünek nézik, hogy kinevetik és Stendhal a hiuság ellen ágált, a természetességet prédikálta.

Egy neki idegen társadalomban élt Stendhal, természetes tehát, hogy megvetette és lenézte ezt a társadalmat és minden érzése, minden gondolata, ha tőle függően is, de vele szemben kristályosodott ki. Ellenségének érezte ezt a társadalmat és ez magyarázza meg, hogy miért csapott a legszélsőbb individualizmusba, miért érzi egyedülállónak magát, miért hirdeti az „egotizmust” és miért aszociális filozófiája, a „beylizmus.” De éppen ezért érthető és természetes az is, hogy Stendhallal a maga korában senki se törődött, hogy munkáinak nem volt hatása, hogy a „Szerelemről” való könyve 1822-től 1835-ig összevissza tizenhét példányban fogyott, hogy kiadója így tréfálhatott: „Szent. Senki se mer hozzányulni.” Ahogy Stendhal megjósolta, csak 1880. táján kezdték őt olvasni, ekkor alakul csak a Stendhal-rajongók felekezete. A nagy naturalista irány Balzaccal együtt ősenek tekinti és Tainen, Zolán keresztül bejutott a sikerek kikötőjébe.

Nemcsak a társadalommal, hanem a „társasággal” szemben is idegennek érezte magát Stendhal. Hosszu időközön át egyáltalán csak hallgatott, ha társaságban volt. Később aztán egyszerre megszólalt. Ahogy ő mondja, hirtelen szellemes lett és szellemességével váltotta meg a belépődíjat a társaságba. Paradox szellemességek, vitriolos csufolódások, merész vágások a Stendhal szellemességei, amikkel a maga oldalára hódította a nevetőket, de amikkel tömérdek ellenszenvet szított maga iránt. Ahogy ő mondja magáról: Az én jellememhez az a fajta humor illik, amely minden társadalmi dologban az igazságot nevetve szögezi szembe a konvencióval.

És egész világnézetére rányomja bélyegét ez a furcsa, felemás helyzete: burzsoa és mégis utálja a burzsoáziát. Ezért van az, hogy finom kezével, nőies bőrével és arisztokrata hajlamaival testi undort érez a „canaille” iránt, viszont elméletileg szereti a népet, mert csak a népben van már energia és csak a nép tud hiuság nélkül való igaz szenvedélyben föllobbanni. Gyűlöli a parvenüket, de jakobinus-érzései rajonganak azért, hogy Itáliában nincs olyan kínai fal a felső és alsó osztályok között, mint Franciaországban. Kijelenti, hogy az az irodalom, amely XVI. Lajos feudális udvarának tetszett, értelmetlen azok szemében, akik a forradalmat és a napoleoni idöket látták, de azért ő maga is az ancien regime módjára protekció útján kap hadnagyi rangot, ahelyett hogy lentről kezdené a hadi mesterséget. Csufolódásaival öli azokat, akik rendjelekért koptatják a lábukat és dicsőíti azokat a napoleoni generálisokat, akiket nem borított el a hercegi címek szégyene, de azért ő maga is koptatja a lábát a bárói titulusért és jogtalanul is odafüggeszti a „de” szócskát a neve elé. A klasszikus irodalom idealizmusával szemben uttorója a modern realizmusnak és naturalizmusnak, pszichológiát és fiziológiát visz bele az emberi lélek vizsgálásába, a társadalmi tényezőket is meglátja az emberi sors kialakulásának formálói között, de azért kora társadalmából mégis a renaissanceba, a való életből mégis a művészetekhez menekül. Utálja az udvaroncokat, akikkel hivataloskodása idején együtt kell lennie és ő maga is örömet sütkérezik a napoleoni fényűzésben. Megveti a nyers

katonákat, akikkel együtt szolgál, de azért passzióval adja elő nem nagyszámu fegyvertényeit. Jakobinus megvetése minden súlyával kel ki a royalisták és legitimisták ellen, de azért mindig a dandyt játsza.

Egész életének a megrontója, meghasonlítója ez az ellenmondás. Nincsen semmi benső kapcsolata az emberekhez és mégis mindent rajtuk keresztül kell elérnie, nincsen semmi igazi köze a társadalomhoz és mégis mindig éreznie kell, hány kapoccsal és csavarral ragadja magához ez a társadalom. Az erő, az energia nagy bámulója, meg akarja írni az energia történelmét Itáliában és ő maga nem képes egy mesterségben, egy foglalkozásban se kitartani állhatatosan - még az írásban sem. A nagy szerelmi szenvedélyt hirdeti és igazi szerelmei mellett gyakran apró, hitvány kalandocskákba is bocsátkozik. Fűtyül az emberekre, megveti őket a hiuságuk miatt, lenézi őket az ostobaságukért, de azért hazugsággal, tulzással, ügyes és ügyetlen fogásokkal próbálja őket a maga hódolatára bírni. A szerelem eszméletlenné teszi, ha megszállja, az imádott nő köré kristályosít minden tökéletességet, évekig ki tud tartani türelemmel és ha meghallgatták, akkor keserűen tör ki: „Hát ez az egész?” - és nadrágtartóra jegyzi föl férfidiadalai dátumait. Don Juannak tartják és joggal és az élete tele van mégis boldogtalan és soha meg nem hallgatott szerelemmel. Az emberi sziv legélesebb szemü megfigyelője, az emberi lélek, a maga és a mások lelkének kiméletlen analízálója és azért ötven esztendősen még fölsóhajt: „Mi voltam? Mi vagyok? Igazában nagy zavarban volnék, ha meg kellene mondanom.” Párisban Olaszországért rajong, italomániákus, aki mohón szívja be az olasz napot és amikor aztán Civitavecchiában évekig tűz rá, akkor nosztalgiásan vágyódik a párisi Boulevard des Italiens felé. Nem szereti az embereket, azok se szeretik őt és ő mégis emésztő vággyal vágyódik társaságukba, mulatságaikra, szalonjaikba, hát mindig új társaságot keres, mindig új országot hajszol, új városba utazik, ahol még nem ismerik, ahol még nem vadított el senkit a csalános nyelvével. Örökös tragédiája, hogy a szalonokba iparkodik és meg kell elégednie a kávéházzal, az urnők tetszenek neki és be kell érnie a szállodák szolgálóival, arisztokrata barátokat keres és csak vendéglők futó ismeretségeit találja meg. Kevés ember volt annyit emberek között, mint Stendhal és kevés ember volt, aki olyan magányos, olyan egyedülálló volt az emberek között, mint ő. Sehol se volt otthon, hát folyton új otthont keresett. Ugy mondotta, hogy ott van a hazája, ahol legjobban érzi magát és a legtöbb kedves emberre talál. De sehol se érezte jól magát és sehol se voltak hozzá kedvesek az emberek, hát sehol se volt hazája. Kozmopolita volt, de nem a Goethe módjára, aki magához ölelte az egész világot, hanem világpolgár volt, mert egyformán utálta és kicsufolta az egész világot.

Pogány József.

ELŐSZÓ.¹

E munkának nem volt semmi sikere; úgy találták, - és nem ok nélkül - hogy nem lehet megérteni. Épp ezért ez új kiadásban a szerző erősen rajta volt, hogy világosan fejezze ki gondolatait. Elbeszéli, miként jutottak eszébe, irt előszót, bevezetést, csak hogy világos legyen; de mindez igyekvés ellenére is száz ember között, kik olvasták *Corinna*-t, nem lesz négy se, ki megérti e könyvet.

Noha a szerelemről szól, e kis könyv éppenséggel nem regény és főként: nem olyan mulatságos, mint egy regény. Tisztára pontos és tudományos leírása egy bizonyos fajtájú örületnek, mely Franciaországban nagyon ritkán fordul elő. Az illendőségi szabályok uralma, mely - sokkal inkább a nevetségtől való félelem folytán, semmint erkölcsünk tisztasága következtében - napról-napra erősödik, a szót, mely e munka címéül szolgál, olyanná tette, hogy egymagában kerülik a kimondását, sőt egyenesen megbotránkoztató kifejezésnek tartják. Én kénytelen voltam élni vele; de azt hiszem, az előadás tudományos szigorúsága védelmet nyújt a szemrehányások ellen, melyek e miatt érhetnek.

Ismerek egy-két követségi titkárt, a ki, ha majd hazatér, tanuságot tehet mellettem. Addig is azonban mit mondjak azoknak az embereknek, kik tagadóra veszik a tényeket, melyeket elbeszélek? Arra kérem őket, ne hallgassanak ide.

Lehet, hogy a formának, melyet választottam, kifogásolják az *egotismus*-át. Az utasnak szabad így beszélnie: „Voltam New-Yorkban, ott hajóra szálltam, hogy Dél-Amerikába menjek és lehajóztam Santa-Fé-de-Bogotá-ig. Utközben a szunyogok és a moszkítóok roppant megkínoztak és egyszer úgy bedagadt a jobb szemem, hogy három napig nem láttam rajta.”

Ez utast senki se vádolja, hogy tulságosan szeret önmagáról beszélni; megbocsátják, hogy első személyben beszél, mert ez a legvilágosabb és a legérdekesebb mód annak az elmondására, a mit látott.

Éppen, mert az emberi szív kevésbé ismert területeiről szóló e jelen utleírás szerzője is azt akarja, hogy világosnak és festőinek találják, beszél ő is így: „Gherardi-nével kirándultam a halleini sóbányába... Crescenzi herczegnétől hallottam Rómában... Egy ízben Berlinben meglátogattam a szép L. kapitányt...” Mindez apróságok valóban megtörténtek a szerzővel, ki tizenöt évet töltött Németországban és Itáliában. De, mert inkább kíváncsi, semmint gyulékony természetű, soha sem akadt a legkisebb kalandja se és nem volt semmiféle olyan személyes érzelve sem, mely érdemes lenne az elmondásra. És ha feltételezik róla a kevélységet, hogy ellenkezőleg van meggyőződve, egy még nagyobb büszkeség akkor is megakadályozta volna, hogy kinyomtassa a szívét és hat frankért árusítsa a közönségnek, mint a hogy azok az emberek teszik, a kik még életükben kiadják az emlékirataikat.

1822-ben, mikor ennek az Itáliában és Németországban végzett erkölcsi utazgatásfélének az ivateit átnézte, a szerző, ki a dolgokat aznap írta le, a melyen azokat tapasztalta, e kéziratot, mely körülményes leírását tartalmazta a *szerелеm* nevezetű lelkibetegség összes fázisainak, azzal a vak tisztelettel kezelte, a milyennel egy tizennegyedik századbéli tudós viseltetett Lactantius, vagy Quintus-Curtius valamely frissen felfedezett kézírata iránt. A mikor egy-egy homályos helyhez ért - és, őszintén szólva, ez gyakran megtörtént vele, - mindig azt gondolta, hogy a mai én-ben van a hiba. Bevallja, annyira ment a régi kézirat iránt való tiszteletben,

¹ 1826, május havában.

hogy több olyan részletet is lenyomattatott, melyeket már maga se értett. Örültség, ha valaki olyan ember teszi, ki a közönség tetszésére számít; de a szerző, hosszú utazás után érkezve vissza Párisba, lehetetlennek vélte a sikert, hacsak nem akarja végigkunyorálni az ujságokat. Már pedig, ha már a kunyorálásra adja magát az ember: a miniszterelnöknél kunyoráljon. Miután arról, a mit sikernek neveznek, szó sem lehetett, a szerző megengedte magának a mulatságot, hogy gondolatait azon mód tegye közzé, a hogy eszébe jutottak. Így cselekedtek valamikor azok a görög philosophusok is, kiknek gyakorlati bölcsessége csodálattal tölti el.

Évek kellenek, hogy valaki beférkőzzék az olasz társaság bizalmába. Talán én voltam ott az utolsó utazó. A *carbonarismus* és az osztrákok inváziója óta egy idegent se fogadnak be barátként azokba a szalonokba, melyekben oly tulcsapongó jókedv uralkodott. Lehet látni az emlékműveket, az, utcákat, a köztereket, de nem a társaságot. A lakosok félnek az idegentől; gyanuba veszik, hogy kém vagy pedig attól tartanak, hogy gunyosan fog beszélni az antrodocoi ütközetről és azokról a megalázkodásokról, melyek Itáliában elkerülhetetlenek, hogy az a nyolcz-tíz miniszter, ki a fejedelmet körülveszi, ne üldözzé az embert. Én igazán szerettem az ottaniakat és láthattam az igazságot. Megegett néha, hogy tíz hónapon át nem mondtam ki egyetlen franczia szót se és a zavarok meg a *carbonarismus* nélkül soha nem jöttem volna vissza Franciaországba. A jó kedély az, a mit mindenek fölött becsülok.

Minden törekvésem mellett is, hogy világos és érthető legyek, csodákat nem művelhetek; nem adhatok fület a süketeknek, se szemet a vakoknak. Éppen ezért azok a pénznek és az otromba jókedvnek felesküdt emberek, kik a megelőző évben, mint a mikor e könyvet kinyitják, százezer frankot kerestek, legjobban teszik, ha gyorsan ismét összecsapják a lapokat, főként ha bankárok, gyárosok, tiszteletreméltó iparosok, vagyis kiváltképen pozitív gondolkodású emberek. E könyv esetleg kevésbé lesz érthetetlen olyanok számára, kik sok pénzt nyertek a börzén vagy a sorsjátékon. Az ilyen nyereség még összeférhet azzal a tulajdonsággal, hogy az ember órákon át elmereng és kiélvezi a megindulást, melyet Prud'hon egy festménye, Mozart valamely tétele vagy egy nőnek, kire gyakran gondol, bizonyos különös pillantása ébreszt benne. Bezzeg, a kik minden hét végén kétezer munkásnak fizetik ki a bérét, nem így *vesztegetik az idejüket*; elméjük mindig a hasznos és pozitív dolgok felé irányul. Ha volna reá idejük, senkit se gyűlölnének jobban, mint az ilyen álmodozót; őt választanák legszivesebben gúnyolódásuk czéltáblájává. A milliomos iparüző homályosan érzi, hogy az ilyen ember előtt egy gondolatnak nagyobb a becsülete, mint a zacskónak, melyben ezer frank van.

Lebeszélem e könyvről azt a szorgalmas fiatalembert is, ki abban az évben, melyben a gyáros százezer frankot keresett, megtanulta az ujjgörög nyelvet, a mi oly büszkévé teszi, hogy már az arab nyelvet is czélba akarja venni. Kérem, ne nyissa ki e könyvet senki, a ki még nem volt boldogtalan oly képzeletbeli okok folytán, melyeknek *semmi közük a hiúsághoz* és a melyeknek nagyon restelné a szalonokban való dobraütését.

Teljesen biztos vagyok a nem-tetszés felől azoknál a nőknél is, kik ugyane szalonokban állandó mesterkéltségükkel egy-kettőre tekintélyt szereznek maguknak. Találtam köztük jóhiszeműeket is, kik ugyancsak csodálkoztak, hogy megkérdezvén magukat, maguk se tudták megmondani, hogy természetes vagy mesterkéltn volt-e az érzés, melyet az imént nyilvánítottak? Hogy ítélnék meg az ilyen nők az igaz érzelmek lefestését? Éppen ezért e könyv vörös posztó volt a szemükben, a szerzőt pedig gyalázatos embernek mondták.

Hirtelen elpirulni valamely ifjúkori cselekedet gondolatára; gyöngédségből elkövetett ostobaságra emlékezhetni és bánkódni miatta, nem azért, mert az egész szalon előtt, hanem mert egy bizonyos jelenvolt nő előtt vált nevetségessé az ember; huszonhat éves korban jó hittel szeretni egy nőt, a ki valaki mást szeret, vagy pedig (de ez oly ritka dolog, hogy alig merem leírni, féltemben, hogy, mint az első kiadásban, ismét beleesem az *érthetetlenlégek*-be), belépve a szalonba, hol ott van a nő is, kit az ember szeretni vél: csak azzal törődni, hogy

kiolvassuk a szeméből, mit gondol rólunk e pillanatban és csöppet se ügyelni reá, hogy *szerelmet vegyítsünk* a magunk tekintetébe is, - ime az előzmények, melyeket olvasómtól kérek. E könyv sok finom és ritka érzésnek a leírása, mely homályosnak tűnt fel a pozitív észjárású emberek előtt. Mit csináljak, hogy világosnak tartsák a beszédemet? Azt kellene mondanom, hogy a járadék ötven centime-mal emelkedett vagy pedig, hogy a columbiai vámtarifába változtatásokat csusztattak.²

Az itt következő könyv egyszerű, okfejtő, hogy úgy mondjam: matematikai magyarázata az egymást követő különböző érzéseknek, melyeket együttesen a szerelem szenvedélyének neveznek.

Képzelsenek egy meglehetősen bonyolódott mértani ábrát, melyet fehér krétával reárajzoltak egy nagy palatáblára. Nos, meg fogom magyarázni ezt az ábrát, de egy feltétellel, azzal, hogy *már ott van* a palatáblán; magam nem rajzolhatom reá. E képtelenség teszi oly nehézé, hogy az ember könyvet írjon a szerelemről és az ne legyen regény. Hogy az olvasó érdeklődéssel kövesse ez érzelem *philosophiai vizsgálatát*, ahhoz más is kell, mint csak hogy eszes legyen; szükséges, hogy látta is legyen a szerelmet. Már pedig hol látható e szenvedély?

Ime, egyik oka a homályosságnak, melyet soha se fogok kirekeszthetni.

A szerelem olyas valami, mint az égbolton a *tejút*, ragyogó halmaza ezernyi és ezernyi kis csillagnak, melyek némelyike ködfolt. A könyvek feljegyeztek négy-ötszáz egymásra következő és csak vajmi nehezen megállapítható kis érzést, melyekből e szenvedély összetevődik. Pedig ezek még csak a legdurvábbak és ezekben is gyakran tévedtek, a mennyiben a mellékest vették lényegesnek. E könyvek között a legjobbak, - így a *Nouvelle Héloïse*, Cottin asszony regényei, Lespinasse kisasszony levelei, *Manon Lescaut* -, Franciaországban íródtak, abban az országban, hol a szerelem nevezetű növény mindig fél a kinevettetéstől, fuladozik a *nemzeti* szenvedély: a hiúság következményeitől és jóformán soha sem éri el teljes kifejlődését.

Mi az, a regényekből ismerni meg a szerelmet? Mi lenne az, ha az ember, miután száz hires kötetben olvasta a leírását, de maga még soha sem érezte: ebben a könyvben keresné a magyarázatot, hogy és miként van ez az örülség? Ugy felelek, mint a visszhang: „Örülség”.

Szegény, meggyötört fiatal asszony, ki még gyönyörködni akar abban, a mi néhány év előtt annyira foglalkoztatta, amiről senkinek se mert beszélni és a mi miatt majdnem elvesztette a becsületét, - neki állítottam össze újra e könyvet és az ő kedvéért igyekeztem érthetőbbé tenni. Ha majd elolvasta, sohase szóljon róla másként, mint csak egy kis lenéző megjegyzéssel és dobja be citromfa könyvszekrényébe, a többi könyv mögé. Én még azt is megtenném, hogy néhány lapot felvágatlanul hagyjak.

Nemcsak néhány felvágatlan lapot, de egyebeket se fog e könyvből tudomásul venni az a tökéletlen lény, ki philosophusnak hiszi magát, mert mindig idegen volt tőle az esztelen megindulás, mely egy pillantástól teszi függővé egész heti boldogságunkat. Mások ismét, mikor már idősebbekké váltak, hiúságból feledni igyekeznek, hogy volt idő, mikor odáig alacsonyodhattak, hogy egy nőnek udvaroltak és kitették magukat a visszautasítás megalázásának; nekik gyűlöletes lesz ez a könyv. A sok elmés ember között, kik különböző okból, de mindig egyformán haragosan kárhoztatták e munkát, igazán csak azokat tartottam nevetségeseknek, kik kétszeres hiúságukban egyrészt azt állították, hogy mindig felette álltak a sziv gyöngeségeinek, másrészt mégis illetékességet követeltek maguknak, hogy *a priori* ítéletet mondhassanak egy oly philosophiai értekezés igazsága felől, mely éppen nem más, mint ama gyöngeségek leírása.

² Azt tanácsolták: „Hagyja ki ezt a részt. Igaza van, de őrizkedjék a gyárosoktól. Arisztokratának fogják kürtölni.” - 1817-ben nem féltem az államügyészeketől; miért félnek 1826-ban a milliomo-soktól? A hajók óta, melyeket az egyiptomi pasának rendelkezésére bocsátottak, tisztában vagyok velök és én csak attól félek, a kit becsülök.

A komoly emberek, kik bölcs és csöppet se regényes hajlamú teremtetek hirében állanak, sokkal inkább megérthetnek egy regényt, bármily szenvedélyes legyen is az, semmint egy philosophiai munkát, melyben a szerző hidegen leírja a lélek *szerellem* nevezetű betegségének különböző fázisait. A regény annyira amennyire megghatja őket; de ha philosophiai értekezésről van szó, a bölcsök olyanok, mint a vakok, kik azt tennék, hogy felolvastatnák maguknak a muzeum festményeinek a leírását és aztán így szólnának a szerzőhöz: „Vallja be, uram, az ön munkája borzasztóan homályos.” És mi lesz, ha e vakok úgynevezett elmés emberek, kik már régóta fel vannak ruházva e méltósággal és a csallhatatlan éleslátás igényével lépnek fel? A szegény szerző ugyancsak rosszul fog járni. Aminthogy az első kiadáskor így is történt. Több példányt egy csomó nagyon elmés ember tomboló hiusága azon mód megégetésre juttatott. Azokról a dühösségük folytán nem kevésbbé hizelgő szidalmakról, melyekkel a szerzőt elhalmozták, nem is beszélek; elmondták róla, hogy durva, erkölcstelen, a népnek ír, veszedelmes ember stb. A monarchikus rendszertől lezsarolt országokban ezek a címzések jutalmazták legbiztosabban az embert, a ki elég merész, hogy az erkölcsökről írjon és könyvét nem ajánlja a korszak Dubarry asszonyának. Az irodalomnak az lenne a szerencséje, ha nem volna divatban és ha azok a kevesek, kiknek szól, valóban foglalkozni is akarnának vele! A *Cid* idejében Corneille csak *egy polgár* volt Danjeau marquis ur szemében.³ Ma mindenki hivatottnak hiszi magát, hogy olvassa Lamartine-t. Ez jó a kiadójának, de annál rosszabb, százszorosan rosszabb e nagy költőnek. Ma a lángelme tekintettel van olyan emberekre, kikre sohasem szabadna gondolnia, ha nem akar lealacsonyodni.

A munkás, iparkodó, tiszteletre méltó és merőben pozitív életnek, melyet egy államtanácsos, posztógyáros vagy a kölcsönügyletekben ügyeskedő bankár folytat, a milliók teszik a jutalmát, nem pedig a gyöngéd érzések. Ez urak szíve lassanként megcsontosodik; nekik a hasznos és a pozitív minden és lelkük bezárul amaz érzelmek elöl, melynek mindenek között a legtöbb reáérő idő kell és amely alkalmatlanná tesz minden okos és rendszeres munkálkodásra.

Ez egész előszóval csupán arra akartam figyelmeztetni: e könyvnek megvan a szerencsétlensége, hogy csak olyan emberek érthetik meg, kiknek volt reá idejük, hogy bolondságokat kövessenek el. E kijelentésen bizonyára sokan megsértődnek; reményem, nem olvasnak tovább.

³ L. Danjeau emlékiratai, ed. Genlis, 120. 1.

MÁSODIK ELŐSZÓ.⁴

Csak száz olvasónak irok és e boldogtalan, szeretetreméltó, kedves, csöppet se képmutató, nem *erkölcsösködő* emberek közül, kiknek tetszeni szeretnék, alig ismerek egyet, kettőt. Mindazok, kik hazugsággal kötik össze az írói tekintélyt, nem számitanak előttem. E szép hölgyek olvassák csak szakácsnőjük számadásait vagy a divatos hitszónoklatokat, akár Massillon, akár Necker asszony a szerzőjük, hogy aztán beszélhessenek róluk ama komoly asszonyságokkal, kik a tekintélyt osztogatják. És jegyezzük meg, e szép rangot Franciaországban mindig akként szerzi meg az ember, hogy valamely ostobaságnak szegődik a főpapjává.

Volt-e már ön hat hónapig szerelemből boldogtalan? - kérdezném attól, ki e könyvet olvasni akarja.

Ha pedig nem ismert más boldogtalanságot, mint hogy valami pöre volt, vagy hogy megbukott a képviselőválasztáson vagy pedig, hogy a legutóbbi aix-i saisonban kevésbé találták elmés embernek, mint egyébkor - tovább folytatom az indiszkrét tudakozódást és megkérdem, olvasott-e vagy egyet azok közül az arczátlan művek közül, melyek gondolkodásra kénytelenítik az olvasót? Például J. J. Rousseau *Emile*-jét vagy Montaigne hat kötetét? És ha ön sohasem volt boldogtalan az erős lelkek e gyöngesége következtében, ha nincs felruházva azzal a természetellenes tulajdonsággal, hogy gondolkozva olvas, e könyv haragra fogja ingerelni a szerző iránt, mert felébreszti a gyanuját, hogy van egy bizonyos fajtájú boldogság, melyet ön nem ismer és a melyet Lespinasse kisasszony ismert.

⁴ 1834 május.

HARMADIK ELŐSZÓ.⁵

Kérem az olvasó elnézését a *Szerelem élettaná*-ról szóló munka különös formája iránt.

Huszonnyolcz esztendeje (ma, 1842-ben) a felfordulás, mely Napoleon bukását követte, megfosztott állásomtól. Két évvel megelőzőleg, közvetlenül az oroszországi visszavonulás borzalmai után, a véletlen egy kedves városba vetett, hol, úgy számítottam, életem végéig megmaradok, a mi elbájoló kilátás volt. A boldog Lombardiában, Milanoban, Velenczében az élet nagy, jobban mondvá: egyetlen ügye az élvezet. Ott senki se ügyel reá, mit és hogyan cselekszik a szomszédja; az ember csak azzal törődik, a mi vele magával esik meg és ezzel se nagyon. Ha észre is veszi a szomszédját, azért még nem jut eszébe, hogy gyűlölje. Már pedig vegyék el egy franciaországi vidéki város foglalatosságáiból az irigységet: mi marad? A kegyetlen irigység elmaradása, lehetetlensége szolgáltatja a legbizonyosabb részét annak a jólérzésnek, mely az összes vidékieket Párisba csábítja.

Az 1820-iki farsang álarczos báljai, melyek a megszokottnál is ragyogóbbak voltak, öt vagy hat tökéletesen eszevesztett összetüést pattantottak ki a milánói társaságban; jóllehet ott hozzá vannak szokva oly dolgokhoz, melyeket Franciaországban hihetetlennek tartának, egy egész hónapig ez volt a beszéd tárgy. Franciaországban a nevetségtől való félelem visszajesztené az ily barokk cselekedetektől és össze kell szednem minden bátorságomat, hogy csak szólni is merjek róluk.

Egy este, mikor a kedves Pietra Grua asszonynál, ki csodálatos módon egyikébe se volt belekeverve ez örültségeknek, behatóan tárgyalták e hóbortok okait és következményeit: eszembe jutott, hogy talán egy esztendőbe se telik és már csak bizonytalanul fogok emlékezni e különös dolgokra és a nekik tulajdonított okokra. Fogtam egy hangverseny-programmot és írónnal néhány sort irtam reá. Egy játszma *farao*-t kezdtünk; harminczan ültünk a zöld asztal körül; de a beszélgetés oly élénk volt, hogy elfeledtünk játszani. Az est vége felé megjelent Scotti ezredes, az olasz hadsereg egyik legszeretetre méltóbb tisztje. Felszólították, mondja el, mit tud a sajtáságos események részleteiről, melyek bennünket foglalkoztattak és csakugyan, elmondott egy csomó dolgot, melyekbe a véletlen beavatta és a melyek az egészséget új színben tüntették fel. Ismét elővettem a hangverseny-programmot és feljegyeztem az új körülményeket.

Ily módon készült a szerelem különösségeinek e gyűjteménye, írónnal és mindenféle papirdarabkákon, melyek ott, a szalonokban kerültek kezem ügyébe, a hol a történeteket elbeszélni hallottam. Csakhamar keresni kezdtem a közös törvényt, melylyel felmérhessem a különböző fokokat. Két hónappal utóbb, mert attól kellett tartanom, hogy *carbonaro*-nak nézzen, visszajöttem Párisba. Ugy gondoltam: csak pár hónapra; de soha többé nem láttam Milanot, hol hét évet töltöttem.

Párisban majd meghaltam az unalomtól; eszembe jutott, hogy újból azzal a kedves várossal foglalkozzam, melyből a félelem elűzött. Összecsomagoltam jegyzeteimet és a köteget odaajándékoztam egy kiadónak. De csakhamar új bökkenő támadt; a nyomdász kijelentette, hogy nem tud eligazodni a czeruzával irt jegyzeteken. Nyilván láttam, hogy az efféle kéziratot méltóságán alul valónak találta. A fiatal nyomdásztanoncz, ki jegyzeteimet visszahozta, roppant restelte, hogy ily üzenetet kell átadni; tudott irni; tollba mondtam neki a jegyzeteket.

⁵ Beyle ez előszót 1842 márczius 15-én fejezte be. Pár nap mulva, márczius 23-án meghalt. Nagyon valószínű tehát, hogy ez volt az utolsó írása.

Ugyanekkor azonban azt is beláttam, hogy a tapintat kötelességemmé teszi megváltoztatni a tulajdonneveket és, főleg, megrövidíteni az anekdotákat. Milanóban ugyan az emberek nem szoktak olvasni, de e könyv, ha valahogy mégis odakerül, csunya visszaélésnek tűnt volna fel.

Nyilvánosságra bocsátottam tehát egy szerencsétlen könyvet. Teljes vakmerőséggel bevallom, hogy abban az időben meg volt bennem a bátorság lenézni az elegáns stylust. A fiatal tanoncz ugyancsak törte magát, hogy elkerülje a kevésbbé jólhangzó mondatvégződéseket és a hangtorlódást okozó szókapcsolásokat. Viszont azonban azt se mulasztotta el, hogy lépten-nyomon változtasson a nehezen kifejezhető tények körülményein; maga Voltaire is félt a nehezen elmondható dolgoktól.

A *Tanulmány a szerelemről* csak azoknak az érzésbeli kis árnyalatoknak a számával pályázhatott a sikerre, melyek igazolását az olvasó emlékeitől kértem, ha ugyan elég szerencsés volt, hogy legyenek ilyen emlékei. Azonban még rosszabbul jártam. Mint mindig, úgy akkoriban is csak vajmi hiányosan értettem az irodalmi ügyletekhez; a kiadó, kinek a kéziratot odaajándékoztam, rossz papíron és nevetséges formában nyomatta ki a könyvet. Így aztán, mikor egy hónap múlva megkérdeztem, van-e kelete, azt felelte: „Úgy tisztelik, mint a szentséget. Senki se mer hozzányulni.”

Még csak nem is gondoltam reá, hogy eljárjak az ujságoknál: irjanak róla; becstelenségnek tartottam volna így cselekedni. Holott pedig semmiféle műnek se volt sürgősebb szüksége, hogy beajánlják az olvasó türelmébe. Hogy már az első lapoktól fogva ne tűnjön fel érthetetlennek: reá kellett volna beszélni a közönséget, hogy fogadja el az új elnevezést, a *kristalizáció* szót, eleven megjelölése gyanánt mindama sajátságos képzeltségeknek, melyeket az ember valónak, sőt kétségbevonhatatlannak tételez fel a szeretett lénynél.

Telítve lévén és annyira, hogy valósággal a legaprólékosabb részletekig szerelmes voltam beléjük, azokkal a megfigyelésekkel, melyeket kevésbé előbb az imádott Itáliában gyűjtöttem, gondosan kerültem az engedményeket és a stylus mindama virágait, melyek révén a *Tanulmány a szerelemről* kevésbbé tűnt volna fel barokknak az irodalmi emberek szemében.

Egyébiránt a közönségnek se hizelegtem. Az a korszak volt ez, mikor az irodalom, a bennünket ért oly nagy és még oly friss szerencsétlenségek miatt való bántódottságában, úgy látszott, nem ismert más feladatot, mint hogy vigasztalja szerencsétlenül járt hiúságunkat; viadal és diadal, harczos és babéros és így tovább - ezek voltak a rímek. E korszak unalmas irodalma sohasem kereste az igazi körülményeit azoknak a dolgoknak, melyeknek tárgyalására vállalkozott; minden csak arra szolgált neki, hogy bókokat mondjon e divat-szolga népnek, melyet egy nagy ember a nagy nemzetnek nevezett, elfeledve, hogy csak addig volt nagy, a meddig ő állt az élén.

A siker feltételei tekintetében való teljes tudatlanságomnak az volt az eredménye, hogy 1822-től 1833-ig csak tizenhét olvasót találtam és most is, husz év után, alig akadt mindössze száz kíváncsi, ki a *Tanulmány a szerelemről*-t elolvasta. Néhányuknak volt türelmük, hogy megfigyeljék a környezetükben levő személyeken, kik benne szenvedtek, a betegség különböző fázisait. Mert, hogy az ember megértse e szenvedélyt, melyet harmincz év óta a nevetségtől való félelem annyira rejtegettet velünk, úgy kell beszélni róla, mint valami betegségről; ez az egyetlen mód, hogy néha meg is lehessen gyógyítani.

Csak amikor már félszázad óta tartanak a forradalmak, melyek, egyik a másik után, lekötik egész figyelmünket, csak a mikor már vagy ötször változott a kormányzat formája és iránya: csak akkor kezd a forradalom behatolni erkölcsünkbe is. A szerelem, vagy az, a mi eltulajdonítva a nevét, rendszerint helyettesíti, XV. Lajos uralkodása alatt mindenható volt Franciaországban: az udvar hölgyei ezredeseket neveztek ki, a mi pedig a legszebb rang volt az országban. Ötven év után már nincs udvar és az uralmon levő polgárság vagy a duzzogó

aristocrata legbefolyásosabb hölgyei se tudnak kieszközölni még csak egy kisvárosi dohány-tőzsdét se.

Be kell vallani, a nők már nincsenek divatban. Ragyogó szalonjainkban a húsz éves fiatal embereknek nem méltóztatik, hogy szóba álljanak velök; inkább a nagyhangú szónokot veszik körül, ki vidékies kiejtéssel a *tehetségek*-ről értekeznek és ott igyekeznek elhelyezni egy-egy közbeszólást. A gazdag fiatal emberek, kik frivolaknak akarnak feltűnni, hogy úgy látszassék, mintha az egykori uri társaság folytatódna bennök, legszívesebben a lovakról beszélnek vagy pedig nagy tétekben játszanak a klubbokban, melyekből a nők ki vannak rekesztve. A halálos hidegvér, mely a fiatal emberek és a huszonöt éves asszonyok között, kiket a házasság unalma visszaad a társaságnak, az érintkezést irányítja, néhány bölcs elmét talán mégis arra indít, hogy figyelembe vegye a szerelem nevezetű betegség egymásra következő fázisainak ez aprólékosan pontos leírását.

A rettenetes változás, mely e mai uralmat reánk zuditotta és a mely megérthetetlené teszi az 1778-iki világot, a hogy ez Diderot-nak Volland kisasszonyhoz, a kedveséhez írott leveleiben, vagy D'Épinay asszony emlékirataiban mutatkozik, felveteti a kérdést, vajjon kormányaink közül, melyek egymásra következtek, melyik ölte ki belőlünk a szórakozás képességét és juttatott oly közel bennünket a föld legszomorúbb népéhez? Parlamentjüket és pártjaik tisztességes voltát, az egyetlen türehető dolgot, a mit kitaláltak, még csak utánózni se tudjuk, ellenben gyászos fogalmaik legostobább leleménye: a méltóságosság annál inkább beült a francia vidámság helyébe, melyet ma már csak a párisi kültelkek ötszáz bálján és Franciaország déli részében, Bordeaux-n tul, lehet megtalálni.

De hát melyik kormányzat akarta reánk tukmálni az *angolosodás* rémes szerencsétlenségét? Azt az 1793-iki erélyes kormányt kell ezzel vádolnunk, mely megakadályozta, hogy az idegenek a Montmartre-on üssék fel táborukat? Ezt a kormányt, mely rövidesen hősi színben fog előttünk feltűnni és amely méltó előjátékkal szolgált ahhoz a másikkal, mely Napoleon alatt Európa összes fővárosaiba elvitte nevünket?

Kihagyhatjuk a Carnot tehetségével és az 1796-1797-iki halhatatlan olaszországi hadjáratral ékeskedő direktórium pártfogoló együgyűségét is.

Barras udvarának romlottsága még mindig a régi uralom jókedvére emlékeztetett és Bonaparte feleségének kecsessége tanúsággal szolgál, hogy akkor még csöppet se kedveltük az angolok savanyúságát és komorságát.

A mély becsülés, melyet a Faubourg Saint-Germain irigykedése mellett is nem tagadhatunk meg az első konzul kormányzási módjától, valamint azok a kitűnő férfiak, kik mint a Cretet-k, a Daru-k, a párisi társaságot diszitették, nem engedik, hogy a császárságot terheljük a felelősséggel azért a nevezetes változásért, mely a tizenkilencedik század első felében a francia jellemben végbement.

Felesleges tovább folytatnom e vizsgálódást. Az olvasó, ha egy kissé gondolkodik, maga is levonhatja a következtetést...

ELSŐ KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET. A szerelemről.

Számot akarok adni magamnak erről a szenvedélyről, melynek minden őszinte megnyilvánulásában benne van a szépség jellemvonása.

Négyféle különböző szerelem van:

1. A szenvedély-szerelem, a milyen a portugál apáczaé, Heloisé Abelard iránt, Vésel kapitányé, a centói zsandaré.⁶

2. A kedvtelés-szerelem, az, a mely 1760 táján uralkodott Párisban és a melyet meg lehet találni az akkori regényekben és emlékiratokban, Crébillon, Lauzun, Duclos, Marmontel, Chamfort, D'Épinay asszony stb. írásaiban.

Olyan kép ez, melyben minden, még az árnyék is, merőben rózsaszínű és a melyben a kellemetlennek semmiféle körülmények között nincs helye, ha csak nem a szokás, a jó modor, a tapintat stb. ellenére. A jó társaságbeli ember már előre tudja az összes mozzanatokat, melyek e szerelem különböző fázisaiban várják. Hiányával lévén a szenvedélynek és a váratlanságnak, gyakran több benne a tapintatosság, mint az igazi szerelem és bőséges teret juttat az elmésségnek. Egészben olyan, mint egy hideg és csinos miniatűr a Carracciok valamelyik festményéhez képest és míg a szenvedély-szerelem keresztülgázoltat bennünket összes érdekeinken: a kedvtelés-szerelem mindig tud alkalmazkodni hozzájuk. Igaz, ha elveszük belőle a hiuságot, vajmi kevés marad e szegény szerelemből; a hiuságtól megfosztottan olyan, mint valami legyengült lábbadozó, ki alig tudja vonszolni magát.

3. A physikai szerelem.

Az ember vadászaton van és lát egy szép, piros-pozsgás parasztleányt, ki bujik az erdőben. Mindenki ismeri az ilyen fajta élvezeten alapuló szerelmet; bármily rideg és szerencsétlen a természete, tizenhat éves korában ezzel kezdi az ember.

4. A hiuság-szerelem.

Az emberek roppant többsége, különösen Franciaországban, akként kíván és szerez meg valamely divatos nőt, mint egy szép lovat - hozzátartozik a fiatalember fényezéséhez. A többé-kevésbé legyezgetett vagy többé-kevésbé bántott hiuság elragadtatásokat fakaszt. Néha társul a physikai szerelemmel, de nem mindig, sőt néha még csak a physikai élvezet sincs meg benne. Polgárember szemében egy hercegnő sohasem idősebb harmincz esztendősnél, - mondta Chaulnes hercegnő és Lajos holland király, ez igaz ember udvarának benfentesei még ma is mosolyogva emlegetnek egy csinos hágai asszonyt, ki nem tudta megállani, hogy egy herceget vagy fejedelmi sarjat ne találjon elragadónak. És, hiven a monarchikus elvhez, mihelyt vérbeli herceg tünt fel a láthatáron, azt, aki csak közönséges herceg volt, nyomban otthagytá: mintegy vándordija volt a diplomáciai testületnek.

Az efféle sivár viszonyban még az a legszerencsésebb eset, ha a megszokás növeli a physikai élvezetet. Ilyenkor az emlékek kissé hasonlóvá teszik a szerelemhez; ismeri az önérzet túszerzésait és a távollét szomorúságát; a regényes izü gondolatok megrohanása következtében az ember szerelmesnek és buskomornak véli magát, mert a hiuság megáhitja, hogy nagy

⁶ Beyle barátai gyakran kérdezték tőle, hogy ki volt ez a kapitány és a zsandár. Azt felelte, hogy már elfeledte a történetüket. Prosper Mérimée.

szenvedélyt tételjezen fel magáról. Annyi bizonyos, hogy bármilyen fajtájú szerelem okozza, mihelyt a lélek tüzelése társul hozzá, a gyönyörök élénkek és emléküik magával ragadja az embert, továbbá, hogy szenvedélyben, ellentétben a legtöbb másfélével, annak az emléke, ami elveszett, mindig különbenk tűnik fel, mint amit a jövő nyujthat.

A hiusági szerelemben néha a megszokás vagy az elcsüggedés, hogy tudniillik jobb már nem akadhat, egy bizonyos fajta, valamennyi között a legkevésbbé szeretetreméltó fajtájú, barátságot fejleszt ki, mely dicsekedve hivatkozik a *megbízhatóságára* stb.⁷

A physikai gyönyört, miután a természetben gyökeredzik, mindenki ismeri, de a gyengéd és szenvedélyes lelkek szemében csak alárendelt rang illeti meg. És ők, ha a szalonokban esetleg nevetnek is rajtuk, ha a társaságbeli emberek álnoksága gyakran boldogtalanná is teszi őket, cserébe ismernek oly gyönyöröket, amelyek örökre elérhetetlenek a csak a hiuságból vagy a pénzért dobogó sziveknek.

Némely erényes és gyöngéd nőnek jóformán eszébe sem jutnak a physikai gyönyörök. Csak ritkán vannak - ha szabad így mondani - kitéve nekik és ilyenkor is a szenvedély-szerelem elragadtatásai majdnem feledtetik velük a test gyönyöreit.

Vannak emberek, kik áldozatai és eszközei valami pokoli, olyan Alfieri-féle gögnek. Ez emberek, kik talán azért kegyetlenek, mert, mint Nero, - lévén, hogy mindenkit a maguk szivéről ítélnek meg - folyton remegnek, ez emberek, mondom, csak annyira részesednek a physikai gyönyörben, amennyire a gög lehető legnagyobb érvényesülése társul vele, vagyis amennyire kegyetlenkedést üzhetnek gyönyöreik társnőjével. Innen erednek a *Justine* rémségei. Ennél alább ez emberek nem érzik magukat biztonságban.

Egyébiránt négyféle szerelem helyett igen jól meg lehet különböztetni nyolcz-tíz féle árnyalatot is. Az emberek talán épp oly sokféleképp éreznek, mint ahányféleképp látnak; az elnevezésben való e különbözés azonban a legkevésbbé se érinti a következő fejtegetéseket. Az összes szerelmek, melyek a földön láthatók, ugyanazon törvények szerint születnek, élnek és halnak meg vagy emelkednek a halhatatlanságba.⁸

MÁSODIK FEJEZET. A szerelem megszületése.

Castel Fiorentino, 1819. jun. 10.

Ime, mi megy végbe a lélekben:

1. Csodálat.
2. Az ember így szól magában: „Mily gyönyör őt megcsókolni, tőle csókot kapni!” stb.
3. Remény.

Az ember tanulmányozza az előnyös tulajdonságokat; ez az a pillanat, mikor a nőnek, ha a legnagyobb physikai gyönyört akarja, meg kellene adnia magát. Még a legtartózkodóbb nőknél is a szemek kigyulnak a remény pillanatában; a szenvedély oly erős, a gyönyör oly élénk, hogy szembeszökő jelekkel árulja el magát.

⁷ Pont de Veyle és Du Deffant asszony ismert kandalló melletti beszélgetése.

⁸ E könyv szabad fordítása egy olasz kéziratnak, melynek Lisio Visconti, egy igen előkelő fiatalember a szerzője, ki a minap halt meg szülőföldjén, Volterra-ban. Váratlanul bekövetkezett halálának napján megengedte a fordítónak, hogy ha sikerül tisztességes formába öntenie, közrebocsáthassa a szerelemről szóló tanulmányát.

4. A szerelem megszületett.

Szeretni annyit tesz, mint gyönyörűséget találni annak a lénynek, kit szeretünk és a ki bennünket szeret, a látásában, érintésében, minden érzékkel és minél közelebből való érzékelésében.

5. Megkezdődik az első kristalizáció.

Az ember ezer kiválósággal díszíti fel a nőt, kinek biztos a szerelméről; véget nem érő kedvveléssel részletezi a boldogságát. Mindez önmagunk előtt való túlnagyításában összegeződik egy remek tulajdonnak, mely az égből hullott az ölünkbe, melyet nem ismerünk és a melynek biztosak vagyunk a birtoklása felől.

Engedjék huszonnégy óráig szabadon működni a szerelmes ember agyát és ime, mi történik.

A salzburgi sóbányák valamely elhagyott tárnájába az ember ledob egy, a téli fagytól lecsupaszított faágat; két-három hónappal utóbb, a mikor kihúzza, ragyogó kristályokkal van borítva. A legkisebb hajtásokon is, melyek nem nagyobbak, mint a czinege lába, végtelen mennyisége tündököl a mozgékony és kápráztató gyémántoknak. Az eredeti faágra nem lehet reáismerni.

Kristalizációnak nevezem az elmének azt a működését, mely minden adatot arra használ fel, hogy a szeretett lényben új meg új tökéletességeket fedezzen fel.

Valaki megemlíti, hogy Genuában forró nyári napokon mily hűsek a tengerparti narancserdők: mily gyönyörűség lenne az imádott nővel együtt élvezni a hűvöst!

Egy barátunk vadászat közben kitöri a karját: mily édes, ha az a nő ápol, kit szeretünk! Folyton vele lehetni és szüntelenül látni, hogy szeret, - szinte áldani lehetne érte a fájdalmat és mert barátunk kitörte a karját, szentül meg vagyunk győződve imádatunk anyagi jóságáról. Szóval, az embernek csak el kell gondolnia valamely tökéletességet és már felleli abban, a kit szeret.

E jelenség, melyet legyen szabad *kristalizáció*-nak neveznem, kifolyása a természetnek, mely élvezetet parancsol és vért hajt az agyunkba, annak az érzésnek, hogy az élvezet annál nagyobb, minél tökéletesebb az, a kit szeretünk és a gondolatnak: e nő az enyém. A vadembernek nincs ideje, hogy tovább menjen az első lépésnél. Érti a gyönyört, de agyvelejének munkálkodását arra fordítja, hogy űzze a szarvast, mely menekül az erdőben és a melynek húásával minél gyorsabban helyre kell pótolnia erőit, ha csak nem akar elesni ellenségének bárdja alatt.

A civilizáció másik végletén biztosra veszem, hogy van oly gyöngéd nő, ki a physikai gyönyört is csak a mellett a férfi mellett leli fel, a kit szeret.⁹ Ez merőben az ellentétje a vadember példájának. De hát a civilizált népeknél az asszonynak van ráérő ideje, míg a vadember annyira el van foglalva a dolgaival, hogy kénytelen úgy bánni a nőtényével, mint az igavonó barommal. Ha sok állatfajnál a nőtényeknek különb a helyzetök, ez azért van, mert a hímek létfenntartása is könnyebb.

Azonban hagyjuk az őserdőket és térjünk vissza Párisba. A szenvedélyre gyúladt férfi minden tökéletességet benne lát abban, a kit szeret; csak hogy a figyelem még eltérülhet, mert a lélek beleun minden egyformaságba, még a tökéletes boldogságéba is.¹⁰

Ime, mi történik ekkor a figyelem lekötésére:

⁹ Hogy férfinél ez nem fordul elő, annak az az oka, hogy neki nem kell egy pillanatért a szemérmes adni cserébe.

¹⁰ Ez annyit jelent, hogy a létnek ugyanegy árnyalata csak egy pillanatnyi tökéletes boldogságot ad; azonban a szenvedélyes ember napjában tizszer is változtatja életérzését.

6. Megszületik a kételkedés. Miután tíz-tizenkét pillantás vagy bármi más cselekvés-sorozat, mely épp úgy lejátszódhat egy perc alatt, mint a hogy eltarthat napokon át, előbb felkeltette, aztán megerősítette a reményt, a szerelmes ember, felocsudva első csodálkozásából és vagy mert megszokta a boldogságot vagy pedig mert annak, az esetek legnagyobb számán alapuló elméletnek az értelmében jár el, mely csak a könnyen legyőzhető nőkre vonatkozik, pozitívabb bizonyosságokat kíván és követelőbben lép fel.

Közönnyel¹¹, hidegséggel, vagy éppen, ha túlságos elbizakodottságot tanusít, haraggal válaszolnak neki. Francziaországban bizonyos gúnyos árnyalattal is, mely mintegy azt mondja: „Még nem jutottunk oly messze, mint a hogy ön hiszi”. A nő ekként cselekszik vagy azért, mert felébredt a pillanatnyi mámorból és engedelmeskedik a szeméremnek, melyet fél, hogy megsértett, vagy pedig azért, mert egyszerűen az eszélyesség vagy a hiúság viszi rá.

A szerelmes ember kételkedni kezd a boldogságban, melyet biztosra vett; szigorú latolgatás alá fogja a remény amaz indító okait, melyeket felismerhetni vélt.

Az élet egyéb gyönyörűségei felé akar fordulni; *azt találja, hogy megsemmisültek*. Valami borzalmas szerencsétlenség félelme szállja meg és vele együtt mélységes figyelmezés.

7. Második kristalizáció.

Ekkor kezdődik a második kristalizáció, mely gyémántok helyett megannyi megerősítést termeli ennek a gondolatnak:

Ő szeret.

A kétség megszületését követő éjszaka minden negyedórájában, egy pillanatnyi borzalmas szenvedés után, a szerelmes azt mondja magában: Igen, ő szeret; és a kristalizáció munkája új meg új bájakat fedez fel; aztán ismét a riadt tekintetű kételkedés vesz erőt az emberen és hirtelen megállítja. Eláll a lélekezete; azt mondja magában: De hát csakugyan szeret-e? E marcangoló és mámorító ingadozásban a szegény szerelmes élenken érzi: Az a nő oly gyönyörökben részesítene, aminőket senki más nem adhat a világon.

Ez igazság teljes átérzése, ez a borzalmas meredély legszélén vezető út, melytől csak egy kéznyújtásnyira van a tökéletes boldogság: ez okozza, hogy a második kristalizáció oly magasan felette áll az elsőnek.

A szerelmes férfi folyton e három gondolat között bolyong:

1. A nő, kit szeretek, fel van ruházva minden tökéletességgel.

2. Szeret.

3. Hogy nyerhetném ki tőle a szerelem lehető legnagyobb bizonyítékát?

A még zsenge szerelem legkinosabb pillanata az, mikor a szerelmes reájön, hogy rosszul okoskodott és egy már kikristályosodott síkot össze kell törnie.

Kételkedni kezd magában a kristalizációban is.

¹¹ Az, amit a tizenhetedik század regényei *villám-csapásnak* neveztek és ami egyszeribe eldönti a hősnék és kedvesének a sorsát, a lélek oly megnyilatkozása, mely, bár a téntapazarlók rengeteg serege ugyancsak elvette a hitelét, mégis megvan a természetben és a védekező hadművelet lehetetlenségéből ered. Az a nő, aki szeret, nagyon is sok boldogságot talál az érzésben, mely elfogta, sem-hogy színlelni tudna: terhére lévén az eszélyesség, mellőz minden elővigyázatot és vakon átengedi magát a szeretés boldogságának. A bizalmatlanság lehetetlenné teszi a villámcsapást.

HARMADIK FEJEZET.

A remény.

Nagyon kis fokú remény is elégséges, hogy megszületését okozza a szerelemnek.

Megesik, hogy két-három nap múlva aztán vége a reménynek, de azért a szerelem már mégis megszületett.

Határozott, merész, heves jellem és oly képzelet mellett, melyet az élet szenvedései fejlesztettek ki:

A reménységből kevesebb is elegendő;

a remény gyorsabban megszűnhet, a nélkül, hogy ezzel a szerelmet is megölné.

Ha a szerelmes ember sokat szenvedett volt, ha gyöngéd és mélázó természet, ha kedvesített a többi nővel szemben, ha élénk csodálattal viseltetik az iránt a nő iránt, kiről szó van: semmiféle szokott gyönyör el nem tudja téríteni a második kristalizációtól. Szívesebben ábrándozik a legbizonytalanabb eshetőségen, hogy majd valaha megnyeri imádottjának tetszését, semmint hogy egy közönséges nőtől elfogadja akár a legtöbbet is, a miben részesítheti.

Ebben az időszakban és - tessék jól megjegyezni - nem később, a szerelem csak úgy szűnne meg, ha a nő durva erőszakkal zúzná össze a reményt és nyilvánosan oly megvetést tanúsítana a szerelmes iránt, mely lehetetlenné tenné a viszontlátást.

A szerelem megszületésében jóval hosszabb időközök lehetségesek az egyes időszakok között.

Sokkal több és sokkal indokoltabb reményre van szükség: a hideg, flegmatikus, eszélyes embereknél. Hasonlóképen az idős embereknél.

A szerelem tartósságát a második kristalizáció biztosítja, a mikor is minden pillanatban úgy érzi az ember, hogy vagy el kell érnie, hogy megszerettesse magát, vagy pedig meg kell halnia. E minden pillanatra kiterjedő meggyőződés után, melyet több hónapnyi szerelem szokássá értelt: miként lehetne még csak gondolni is reá, hogy e szerelem megszűnhet? Minél szilárdabb jellemű valaki, annál kevésbbé van alávetve az állhatatlanságnak.

E második kristalizáció majdnem egészen hiányzik azokban a szerelmekben, melyeket olyan nők ébresztenek, kik nagyon is gyorsan adják meg magukat.

Mihelyt a kristalizáció, különösen a második, mely sokkalta hathatósabb, munkálkodott, a közömbös szemek már nem ismernek reá a faágra.

Mert 1. fel van ékesítve oly tökéletességekkel vagy gyémántokkal, mélyeket azok nem látnak;

2. fel van ékesítve oly tökéletességekkel, melyek ő előttük nem számítanak ilyeneknek.

Bizonyos bájak tökéletessége, mélyekről imádottjának egy régi barátja szót ejt és az élenkség bizonyos árnyalata, melyet szemeiben megpillant: Del Rosso számára mindez egy-egy gyémántja a kristalizációnak.¹² Ilyen megfigyeléseket téve egy estélyen, egész éjjel rajtuk ábrándozik.

¹² E tanulmányt ideológus könyvnek neveztem. Ezzel be akartam jelenteni, hogy bár *A szerelem* a czime, e könyv nem regény és főként nem olyan mulatságos, mint egy regény. Bocsánatot kérek a philosophusoktól, hogy az *ideologia* szót alkalmazom; bizonyára nem volt szándékomban bitorolni egy címet, mely jogszerint máshová való. De ha az ideologia részletes leírása az eszméknek és összes alkotó elemeiknek, e könyv is részletes és aprólékos leírása mindazoknak az érzéseknek, melyek együtt a *szerelm*-nek nevezett szenvedélyt alkotják. E leírásból aztán levonok egy pár következtetést, így például, hogy miként lehet gyógyítani a szerelmet. Nem ismerek görög szót, mely ugy kifejezné az érzésekről való értekezést, mint ahogy az ideologia elnevezés jelenti az eszmékről való értekezést. Valamelyik tudós barátomat megkérhettem volna ugyan, hogy találjon ki számomra valami megfelelő kifejezést, de már azt is sajnálom, hogy kénytelen voltam elfogadni a

Egy váratlan válasz, melytől világosabban látok egy gyöngéd, nemes, izzó vagy, amint közönséges nyelven mondják *regényes*¹³ és oly lelket, mely királyi sorsnál is többre tartja azt az egyszerű élvezetet, hogy éjjélkor, valami elhagyott erdőben egyedül sétáljon szerelmesével - engem is egész éjszakára merengővé tesz.¹⁴

Ha azt mondja a kedvesemről, hogy álszemérmes teremtés, azt felelem, hogy az övé meg utczai leány.

NEGYEDIK FEJEZET.

Teljesen közömbös lélekben - egy fiatal leányban, ki valahol a vidéken valami eldugott kastélyban lakik - a legkisebb meglepetés is előidézhet valami kis csodálatot és ha ehhez csak egy csöppnyi remény is társul: a szerelem megszületik és a kristalizáció megindul.

Ebben az esetben a szerelem eleinte multság színében tűnik fel.

A csodálkozást és a reményt hatalmasan támogatja a szerelem szükségének érzete és a melancolia, mely tizenhatéves korában eltölti az embert. Ismeretes, hogy e kor nyugalansága szomjuhozás a szerelem után, már pedig a szomjuságnak az a tulajdonsága, hogy nem nagyon válogatós az italfélékben, melyeket a véletlen felkínál neki.

Tekintsük át még egyszer a szerelem hét időszakát. Ime:

kristalizáció szót és nagyon lehetséges, hogy e tanulmány olvasói, ha ugyan akadnak ilyenek, ezt az új szót se fogják megbocsátani. Bevallom, az irodalmi tehetség szép próbája lett volna, ha el tudom kerülni; meg is próbálkoztam vele, de nem sikerült. E szó nélkül, mely, véleményem szerint, kifejezi a legfőbb jelenségét a szerelem nevezetű örületnek, mely örület adja egyébiránt az embernek a legnagyobb gyönyöröket, aminőket a fajtájához tartozók a földön élvezhetnek, nos tehát, e szó nélkül, melyet folyton tulságosan hosszú körülírásokkal kellett helyettesíteni, a leírás, hogy mi történik a szerelmes ember agyában és szívében, homályossá, nehézkesé, unalmassá vált, még nekem is, aki pedig a szerző vagyok. Hát még mit szólt volna hozzá az olvasó!

Arra kérem tehát az olvasót, ki tulságosan megütközik a *kristalizáció* kifejezésen, csukja be a könyvet. Szerencsémre nem bánt a kívánság, hogy sok olvasóm legyen. Elég lenne, ha nagyon tudnék tetszeni harmincz-negyven párisinak, kiket sohase fogok látni, de akiket ismeretlenül is az örülésig szeretek. Így például valamely fiatal Roland asszonynak, ki titokban olvas és a legkisebb neszre gyorsan eldugja a könyvet apjának, az óratokdiszitőnek valamelyik fiókjába. Az oly lélek, aminő Roland asszonyé, nemcsak azt bocsátja meg, hogy a *kristalizáció* szóval jelölöm meg az örültséget, mely minden szépséget, minden tökélyt abban a nőben pillanttat meg velünk, kit szeretni kezdünk, hanem még néhány más merész rövidítést is. Csak egy darab irónra van szüksége és a hiányzó öt-hat szót beírja a sorok közé.

¹³ Kezdetől fogva szememben minden cselekedetén rajta volt az az égi jelleg, mely azon nyomban külön véteti, mindenki mástól megkülönbözteti az embert. Szeméből kiolvashatni véltem a magasabb boldogság szomjuságát, azt a be nem vallott melancoliát, mely valami jobb után áhitozik, mint amit itt lent találunk és amely, sors és esély bár micsoda helyzetbe juttassa is a regényes lelket,

...Still prompts the celestial sight,
For which we wish to live or dare to die.

(Ultima lettera di Bianca a sua madre. Forli, 1817.)

¹⁴ A szerző rövidség okából és mert a lélek belső dolgait akarja festeni, első személyben beszél több oly érzésről, mely valójában idegen tőle. Neki magának nem voltak oly személyes tapasztalatai, melyeket érdemes lenne fölemlíteni.

1. A csodálat.
2. Mily gyönyör stb.
3. A remény.
4. A szerelem megszületett.
5. Első kristalizáció.
6. Kétség.
7. Második kristalizáció.

Az 1. és 2. között egy esztendő is eltelhet.

A 2. és 3. között egy hónap. Ha a remény késik, az ember észrevétlenül mellőzi a 2-t, mert rossznak érzi.

A 3. és 4. között csak egy szempillantásnyi az időköz.

A 4. és 5. között nincs közbeneső idő. E kettőt csak a meghittség bekövetkezése határolhatja el egymástól.

Napok telhetnek el, a szerint, hogy mennyire heves és merész természetű valaki, az 5. és 6. között. A 6. és 7. között nincs közbeneső idő.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az embernek nem áll szabadságában, hogy ne tegye meg, ami több élvezetet szerez neki, mint minden más lehetséges cselekedet.¹⁵

A szerelem olyan, mint a láz; születik és elmúlik a nélkül, hogy az akaratnak bármi kis része is volna benne. Ime, egyik legfőbb különbség a kedvtelés-szerelem és a szenvedély-szerelem között és a szeretett lény szép tulajdonságaiért az ember csak olyan elismeréssel adózhat önmagának, mint valami szerencsés véletlenért.

Végül, a szerelem minden életkorban felléphet. Gondoljunk Du Deffant asszony szenvedélyére, melyet a csak fogyatékosan elbájoló Walpole Horace iránt érzett. Párisban emlékeznek talán még egy újabb és sokkal kedvesebb példára is.

A nagy szenvedély bizonyítékai gyanánt csak azokat ismerem el a következmények közül, melyek nevetségesek. Például a féltékenységet, mint a szerelem bizonyítékát. Természetes, hogy nem arról a szégyenlőségről beszélek, melyet az iskolából kikerült fiuk nyilvánítanak.

HATODIK FEJEZET.

A salzburgi faág.

A kristalizáció jóformán sohasem szűnik meg a szerelemben. Menete a következő: a meddig az ember nincs bizalmas lábon azzal, a kit szeret, a kristalizáció a *képzeletbeli oldatból* formálódik; az ember csak képzelete útján nyer meggyőződést, hogy ez vagy az a tökéletesség megvan a nőben, kit szeret. A meghittség bekövetkezése után már realisabb oldatok csillapít-

¹⁵ A bűn tekintetében a jó nevelés annyit jelent, mint képesíteni a lelkiismeretfurdalásokra, melyek aztán annál fogva, hogy előre láthatók, ellensúly gyanánt esnek a mérlegbe.

ják le a folyton megújuló aggodalmakat. Ilyenformán a boldogság csak a forrása tekintetében egységes, de egyébként sohasem egyforma. Minden napnak megvan a maga külön virágja.

Ha az imádott nő enged a szenvedélynek, mely elfogta és elköveti a roppant hibát, hogy elragadtatásának élenkségével megöli a félelmet¹⁶: egy pillanatra megszűnik a kristalizáció; de mikor a szerelem vesztit élenkségéből, vagyis félelmeiből, cserébe meggazdagszik a teljes odaadás, a határtalan bizalom bájával, édes megszokás zsongítja az élet bántalmait és új érdekekkel ruházza fel az élvezeteket.

Szakításkor újra megindul a kristalizáció és minden csodálatra-buzdulás, a boldogság minden felderengése, mely ennek a nyomában jár, ebbe a marczangoló észrevételbe torkollik: „Soha se lesz többé részem e bűbajos gyönyörűségben, melyet a magam hibájából vesztettem el!” És hiába keresi az ember a boldogságot másféle érzésekben; szíve nem akar tudni róluk. A képzelem ugyan lefesti a physikai helyzetet, odaülteti az embert a vágató paripa hátára, vadászni Devonshire erdőiben¹⁷; de ugyanekkor azt is belátja, nyilvánvalóan érzi az ember, hogy nem lenne benne öröme. Ime, az optikai tévedés, mely a pisztolylövéshez vezet.

A játéknak is megvan a maga kristalizációja, melyet a nyerni remélt összeg hovafoordithatása indit meg.

Az udvar játécai, melyeknek elmúlását a nemesek a legitimitás nevében annyira sajnálják, csak a kristalizáció miatt, melyet előidéztek, voltak oly csábító erejűek. Nem volt udvaronc, ki előtt álmaiban ott ne lebegett volna Luynes vagy Lauzun gyors emelkedése és nem volt szemrevaló nő, ki ne látta volna maga előtt Polignac asszony herczegnői rangját. Nincs az a racionális kormányzat, melynek módjában lenne újra megadni e kristalizációt. Semmi se annyira képzelem-ellenes, mint az észak-amerikai Egyesült-Államok kormányzata. Láttuk, hogy szomszédai, a vadak jóformán nem is ismerik a kristalizációt. A rómaiak se tudtak róla és csak a physikai szerelemhez találták meg.

Van kristalizációja a gyűlöletnek is. Mihelyt remény nyílik a boszuállásra: az emberben újra feltámad a gyűlölet.

Ha minden hiedelemnek, melyben abszurd vagy be nem bizonyított elemek foglaltatnak, az az irányzata, hogy a legképtelenebb embereket állítsa a párt élére, ez is a *kristalizáció* következménye. Még a matematikában is van kristalizáció (1. a newtonistákat 1740-ben) az olyan elméknél, melyek nem képesek reá, hogy minden pillanatban minden részletében áttekintsék annak a bizonyítását, amit hisznek.

Például szolgálhat a nagy német bölcsészek sorsa is, kiknek halhatatlansága, noha annyiszor proklamálják, soha sem tart tovább harmincz-negyven évnél.

Mert nem tud számot adni érzései *miért*-jéről válik a legbölcsebb ember is fanatikussá a zenében.

Nem lehet csak úgy tetszésünk szerint bebizonyítani magunk előtt, hogy igazunk van valaki-vel szemben.

¹⁶ Diane de Poitiers a *Princesse de Clèves*-ben.

¹⁷ Mert ha ezt gyönyörűségnek képzelné az ember, a kristalizáció az imádott nőre ruházná és pedig kizárólagosan az előjogot, hogy e gyönyörűség megvalósuljon.

HETEDIK FEJEZET.

Különbségek a két nemnél a szerelem megszületésében.

A nők kegyeikkel kapcsolják magukat az emberhez. Miután megszokásszerű álmodozásuk tizenkilencz-husadrésze a szerelemre vonatkozik, a meghittség bekövetkezése után e merengések egyetlen tárgy körül csoportosulnak: igazolni igyekeznek az oly rendkívüli, oly elhatározó és a szemérem minden megszokásával oly ellenkező lépést. A férfiaknál nem kerül sor erre a munkára; azután meg a nők képzelete kényére-kedvére részletezi az oly gyönyörűséges pillanatokot.

Minthogy a szerelem kételkedésre gerjeszt a legbizonyosabb dolgok felől is: az a nő, ki a meghittség előtt oly szilárdan meg volt győződve, hogy kedvese felette áll a közönséges embereknek, nyomban mihelyt azt hiszi, hogy már nincs mit megtagadnia tőle, remeg, vajjon az nem csak hódításait akarta-e szaporítani?

Csak ekkor kezdődik a második kristalizáció, mely annál erősebb, mert velejár a félelem.¹⁸

A nő azt hiszi, hogy királynőből rabszolgává fokozta le magát. A lélek és az elme ez állapotát elősegíti az az ideges mámorosság, melyet a minél ritkább annál elevenebb gyönyörök okoznak. Meg aztán a nő, a hogy hímzés fölé hajolva ül, e lélektelen munkánál, mely csak a kezeket foglalkoztatja, kedvesére gondol, a ki viszont csapata élén a síkon vágatva pórul jár, ha hibáz.

Hajlandó vagyok azt hinni tehát, hogy a nőknél a második kristalizáció sokkal erősebb, mert a félelem is élénkebb: a hiuság, a becsület kockára van téve és az elvonatkozás legalább is nehezebb.

A nőt nem vezetheti a józanságnak az a megszokása, melyet én, a férfi, kénytelen-kelletlen magamra veszek, annál fogva, hogy íróasztalomnál naponta hat órán át hideg és józan ügyekkel foglalkozom. A nőkben, még a szerelemtől eltekintve is, megvan a hajlandóság, hogy átengedjék magukat képzelmüknek és a természettől való föllengzésnek; következésképpen náluk gyorsabban kell bekövetkeznie, hogy a szeretett lénynek eltűnnek a hibái.

A nők szemében az érzelemnek több a becsülete, mint az értelemnek. Ez nagyon egyszerű: miután kicsinyes életszokásaink folytán semmiféle ügy se háramlik reájuk a családban, *az értelemnek soha sem látják hasznát*, soha sem tapasztalják, hogy valami jóra lehetne használni.

Ellenkezőleg, nekik az értelem *mindig kártékony*, mert mindig úgy találkoznak vele, hogy korholást hallanak tőle, a miért tegnap jól mulattak vagy azt parancsolja nekik, hogy holnapra mondjanak le a mulatságról.

Bizza csak valaki a feleségére, hogy ő tárgyaljon két jószágának bérlőivel; fogadok, hogy a számadások sokkal jobban rendben lesznek és akkor aztán a férj, e szomorú despota, legalább *joggal* panaszkodhat, már mint azért, hogy nem tudja magát megszerettetni. Mihelyt a nők általános okoskodásokba bocsátkoznak, észrevétlenül is a szerelem felé haladnak. A részletek dolgában azon van, hogy még szigorúbb és még pontosabb legyen, mint a férfiak. A kiskereskedelem teendőinek felét az asszonyok végzik el, még pedig jobban, mint férjeik. Ismeretes irányelv, hogy az ember nem lehet túlságosan komoly, ha üzleti ügyekről beszél velők.

Hogy azonban mindig és mindenütt mennyire az izgalmat szomjazzák: arról tanúskodnak a Skóciában szokásos temetési mulatságok.

¹⁸ E második kristalizáció nincs meg a léha természetű nőknél, kik ugyancsak messze vannak az ilyen regényes eszméktől.

NYOLCZADIK FEJEZET.

This was her favoured fairy realm, and here she erected her aerial palaces.

Bride of Lammermoor, I., 70.

A tizennyolcz esztendő fiatal leánynak sokkal kevesebb kristalizáció van a hatalmában, az élettapasztalat hiánya folytán sokkal korlátozottabbak a vágyai, semhogy ugyanoly szenvedéllyel tudna szeretni, mint egy huszonnyolcz esztendő asszony.

Ezt a tantételt fejtegettem ma este egy elmés asszonynak, ki az ellenkezőt állítja. „A fiatal leány képzelme, minthogy még semmi kellemetlen tapasztalat se hűtötte le és még teljes az első ifjúság tüze, akármilyen emberről is elragadó képet alkothat. És valahányszor találkozik kedvesével, gyönyörködni fog nem abban, a mit valóban lát, hanem a pompás képben, melyet kifestett magának”.

„Később, mikor már kiábrándult úgy e kedveséből, mint általában az emberekből, a szomorú tapasztalat megapasztja benne a kristalizációs képességet, a bizalmatlanság megnyesi a képzelet szárnyait. Ekkor aztán bármilyen legyen is egy férfi, még ha akár maga a megtestesült tökéletesség is, nem tud többé oly elbűvölő képet alkotni róla, következésképpen nem tud már ugyanoly tűzzel szeretni, mint az első ifjúság korában. És miután a szerelemben az illúzió foka szabja meg a gyönyör nagyságát: a kép, melyet huszonnyolcz éves korában festhet magának, sohasem lesz oly ragyogó és oly fenséges, mint az, melyre tizenhat éves korában alapította a szerelmet, úgy, hogy a második szerelem mindig mintegy elsatnyultnak tűnik fel.

- Nem, asszonyom, éppen a gyanakvás, melyet a tizenhat éves kor nem ismer, ad merőben külön színt e második szerelemnek. Az első ifjúság idején a szerelem olyan, mint a hatalmas folyam, mely mindent magával ragad és a melynek nem lehet ellenállani. Huszonnyolcz éves korban azonban a gyöngéd lélek már ismeri magát; tudja, hogy ha még van számára boldogság az életben, azt csak a szerelem adhatja meg; a felkorbácsolt szegény szívben rettenetes harcz indul meg a szerelem és a gyanakvás között. A kristalizáció csak lassan halad; de az, a mely győzelmesen kerül ki e rettenetes megpróbáltatásból, mikor a lélek folyton a legrémesebb veszedelmeket látva maga előtt fejt ki működését: ezerszer ragyogóbb és szilárdabb, mint a tizenhat éves korbéli kristalizáció, mikor a kor kiváltsága folytán minden csupa derű volt és mosolygás.

„Következésképpen az a szerelem kevésbé lesz jókedvű, de annál szenvedélyesebb”.¹⁹

E beszélgetés (Bologna, 1820 márczius 9.), mely kétségbe von olyasmit, ami előttem teljesen világosnak tűnt fel, egyre jobban azt sejteti velem, hogy férfi jóformán mi találót se mondhat arról, a mi egy gyöngéd nő szívének mélyén végbemegy. A kaczerók tekintetében más a helyzet: nekünk is vannak érzékeink és bennünk is van hiúság.

A szerelem megszületésében a két nem között mutatkozó eltérés annak a következménye, hogy náluk a remény nem ugyanegy természetű. Az egyik fél támad, a másik védekezik; amaz kér, emez megtagad; az első vakmerő, a második félénk.

A férfi így szól magában: „Képes leszek-e tetszeni neki? Fog-e szeretni?”

A nő: „Vajjon nem csak játékból szeret-e? Szilárd jellem-e? Felelhet-e magának érzelmei tartósságáról?” Innen van, hogy sok nő gyermeknek néz és gyermekként kezel egy huszonhárom éves fiatalembert. Egészen más, ha ez a fiatalember végig küzdött egy féltuczat hadjáratot. Akkor ifjú hős.

¹⁹ Epicur azt tartotta, hogy a megkülönböztető tudás szükséges kellék a gyönyörhöz.

A férfinál a remény egyszerűen annak a tetteitől függ, a kit szeret; semmi se könnyebb, mint így eligazodni. A nőknél a remény erkölcsi tekinteteken alapul, melyeket nagyon nehéz helyesen mérlegelni. A legtöbb férfi azt a szerelmi bizonyítékot követeli, melyet olybá tartanak, hogy eloszlat minden kétséget; a nők nem oly szerencsések, hogy maguknak is találhatnának ilyen bizonyítékot és e mellett az a baj is megvan, hogy a mi a szerelmesek közül az egyik félnek a biztosságot és a boldogságot jelenti, az a másik félnek veszedelem és majdnem megaláztatás.

A szerelemben a férfiak a lélek titkos gyötrelmével lakolhatnak, a nők a világ gúnyolódásának teszik ki magukat; félénkebbek, de meg a közvéleménynek reájuk nézve nagyobb is a súlya, mert: *Tiszteljének, erre szükség van.*²⁰

Nincs módjukban, hogy életük pillanatnyi kockáztatásával biztosan legyőzzék a közvéleményt.

A nők tehát sokkal gyanakvóbbak. Megszokásaik folytán náluk mindazok az értemi mozzanatok, melyek a szerelem megszületésének korszakait alakítják, szelidebbek, félénkebbek, lassúbbak, kevésbé határozottak; náluk tehát több a hajlandóság az állhatatosságra; a már megkezdett kristalizációt kevésbé könnyen hagyják abba.

A nő, megpillantva kedvesét, gyorsan meggondolja magát vagy pedig átengedi magát a szeretés boldogságának, melyből azonban kellemetlenül kikökkenti már a legkisebb támadás, mert ott kell hagynia a gyönyörködést és fegyvert kell ragadnia.

A szerelmes férfi szerepe sokkal egyszerűbb. Nézi a nő szemét, kit szeret; egyetlen mosoly a boldogság fokára emelheti és szünet nélkül igyekszik, hogy ezt a mosolyt megkapja.²¹ Az ostrom hosszadalmassága a férfinak megalázás; a nőnek, épp ellenkezőleg, dicsőség.

A nő képes reá, hogy szerelmes létére beérje vele, hogy egy egész esztendőben csak tíz-tizenkét szót mondjon annak, a kit kegyel. Szíve mélyén számon tartja, hogy hányszor látta: kétszer volt vele a színházban, kétszer egy-egy ebéden találkoztak, háromszor séta közben köszöntötte.

Egy este, valami társasjáték alkalmával, kedvese megcsókolta a kezét; megfigyelték, hogy azóta semmiféle körülmények között és ha még oly különösnek tartják, se engedi meg, hogy kezet csókoljanak neki.

Férfinál, mondta Leonóra, az ily viselkedést nőies szerelemnek mondanák.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A lehető legnagyobb mértékben igyekszem, hogy *száraz* legyek. Hallgatást akarok parancsolni szívemnek, mely azt hiszi, hogy sok mondanivalója van. Folyton attól félek, hogy sóhajtást irtam le, mikor azt hiszem, hogy valami igazságot jegyeztem fel.

²⁰ Emlékezzünk Beaumarchais szavaira: „A természet így szól a nőhöz: Légy szép, ha tudsz, okos, ha akarsz, de mindenestre tiszteljének, erre szükség van”. Franciaországban tisztelet nélkül nincs csodálat, következésképpen nincs szerelem se.

²¹ Quando leggemo il disiato riso
Esser baciato da cotanto amante,
Cosúí che mai da me non fia diviso,
La bocca mi baccio tutto tremante

Dante, Inf., cant. V.

TIZEDIK FEJEZET.

A kristalizáció bizonyítása végett csak a következő esetre akarok hivatkozni²²:

Egy fiatal leány hallja, hogy egy Eduárd nevű rokona, ki a hadseregtől van hazatérőben, roppant kiváló fiatal ember; azt is mondják neki, hogy e fiatalember már a hiréből szerelmes lett belé, de mielőtt nyilatkozna és szülőitől megkérné a kezét, alkalmasint látni akarja. A leány a templomban megpillant egy idegen ifjút, hallja, hogy Eduárdnak szólítják, meg van győződve, hogy ez az, beleszeret. Egy hét múlva megérkezik az igazi Eduárd; nem az, kit a templomban látott, a leány elsáppad és boldogtalanná teszik, ha feleségül kel hozzá mennie.

Ime, egyike azoknak a dolgoknak, melyeket az együgyűek a szerelem hőbortjainak neveznek.

Egy nemeslelkű férfi a legfigyelmesebb módon jótéteményeivel halmoz el egy szerencsétlen fiatal leányt; képzelni se lehet nála kitünőbb embert és a szerelem már kezd megszületni, de a férfi rossz kalapot visel és a leány látja, hogy ügyetlenül üli meg a lovat: sóhajtva vallja be magának, hogy nem viszonzhatja érzelmeit. Valaki udvarol egy a legteljesebb mértékben tisztességes úri nőnek. A nő megtudja, hogy ezt az urat bizonyos nevetséges testi szerencsétlenségek érték: nyomban elviselhetetlennek fogja találni. Holott eszeágában se volt, hogy valaha is megadja magát neki és e titkos fogatkozások miben se apasztják se az elmésségét, se a szeretetreméltóságát. Mindez egyszerűen azért van, mert a kristalizáció lehetlenné vált.

Hogy egy emberi teremtés gyönyörűséggel foglalkozhassék a szeretett lény istenítésével, ahhoz, akár az ardennesi erdőkben, akár Coulon báltermében pillantotta meg, először is az kell, hogy tökéletesnek tünjön fel előtte, nem ugyan minden lehetséges vonatkozásban, de mindazokban, melyek között az adott pillanatban látja; minden tekintetben csak a második kristalizáció néhány napja után fog előtte tökéletesnek feltűnni. Nagyon egyszerű dolog. Akkor már csak gondolnia kell valami tökéletességet és rögtön fölleli abban, akit szeret.

Látnivaló, hogy a *szépség* mennyiben szükséges a szerelem megszületéséhez. Az kell, hogy a csunyaság ne gördítsen elébe akadályt. A szerelmes csakhamar odajut, hogy kedvesét szépnek találja, úgy, ahogy van, a nélkül, hogy az *igazi szépséget* gondolná.

A vonások, melyek az igazi szépséget alkotják, ha láthatókká válnának előtte, oly - ha szabad így mondanom - boldogság-mennyiséggel kecsegtetnék, melyet számban kifejezve egynek neveznék; kedvesének a vonásai azonban, úgy, ahogy vannak, ezer egység boldogságot szereznek neki.

A szerelem megszületése előtt a szépség szükséges, mint *czégér*; hajlamosít a szenvedélyre a dicséretnek révén, melyeket arról hall az ember, akit szeretni fog. A nagyon élénk csodálat még a legkevesebb reményt is döntő súlyúvá teszi.

A kedvtelés-szerelemben és talán a szenvedély-szerelem első öt korszakában is, a nő, mikor szeretőt választ, sokkal inkább attól befolyásoltatja magát, hogy a többi nő miként nézi azt az embert, semmint hogy ő maga miként látja.

Innen a fejedelmek és a katonatisztek sikere.²³

²² Empoli, 1819., június.

Az agg XIV. Lajos udvarának szép asszonyai szerelmesek voltak az uralkodóba.

Óvakodni kell a remény elősegítésétől, mielőtt az ember biztos lenne a csodálat felől. Bizonyos lagymatagság származna belőle, mely lehetetlenné teszi a szerelmet vagy legalább is amely ellen csak a hiúság megszürkálása használ.

Az emberek nem rajonganak az *igénytelenség*-ért, se a mindenki számára készen álló mosolygásért; ezért szükséges a társaságban a kitanultság máza; ez a modor nemeslevele. Még a nevetést se szakítjuk le a nagyon útszéli töről. A szerelemben hiúságunk megveti a nagyon is könnyű győzelmet; az ember nem olyan, hogy, bármely téren is, nagyon nagy értéket tulajdonítson annak, amit felkinálnak neki.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Miután a kristalizáció már megkezdődött, az ember elragadtatva gyönyörködik minden új szépségben, melyet abban, akit szeret, felfedez.

Azonban mi a szépség? Valamely új alkalmasság arra, hogy az ember gyönyörre gerjedjen.

Az egyes embereknek különbözők, sőt gyakran ellentétesek az élvezeteik. Ez megmagyarázza, hogy ami egyvalakinek szép, másnak rút. (Del Rosso és Lisio döntő példája, 1820. január 1.)

Hogy tisztába jöjjünk vele, kinek milyen a szépség, meg kell vizsgálni, hogy milyen természetűek az élvezetei. Így például Del Rossonak olyan nő kell, ki eltűr némely merészséget és aki mosolyával engedélyezi a csintalanságot; olyan nő, kinek minden pillanatban a fizikai gyönyörök lebegnek a képzelme előtt és aki a mellett, hogy izgatja, egyszersmind kitárulásra is engedi a szeretetreméltóságnak azt a módját, mely Del Rossoé.

Del Rossonak a szerelem nyilván a fizikai szerelmet jelenti, Lisionak pedig a szenvedély-szerelmet. Világos, hogy nem értelmezhetik egyformán a szépség szót.²⁴

Minthogy a szépség, melyet az ember felfedez, új képesség a gyönyör felgerjesztésére és minthogy a gyönyör mindenkinél más és más:

a kristalizáció, mely valakinek a fejében kialakult, az ember gyönyöreinek a *színét* tünteti fel;

a kristalizáció, melyet valaki a kedveséről, vagyis a *neki való szépségről* alkotott, nem más, mint összeállítása az *összes feltételeknek*, mindazoknak a kívánságoknak, melyeket irányában egymásután támaszthatott.

²³ Those who remarked in the countenance of this young hero a dissolute audacity mingled with extreme haughtiness and indifference to the feelings of others, could not yet deny to his countenance that sort of comeliness which belongs to an open set of features, well formed by nature, modelled by art to the usual rules of courtesy, yet so far frank and honest, that they seemed as if they disclaimed to conceal the natural working of the soul. Such an expression is often mistaken for *manly frankness*, when in truth it arises from the reckless indifference of a libertine disposition, conscious of *superiority of birth, of wealth*, or of some other adventitious advantage totally unconnected with personal merit.

Ivanhoe, I., 145.

²⁴ Az én szépségem beigérése olyan jellemnek, mely hasznos a lelkemnek, - felette áll az érzékek vonzásának. E vonzás csak részleges járulék. 1815.

TIZENKETTEDIK FEJEZET. A kristalizáció folytatása.

Miért, hogy az ember elragadtatva gyönyörködik minden új szépségben, melyet abban, akit szeret, felfedez?

Azért, mert minden új szépség teljes és tökéletes elégtételt szerez valamely kívánságnak. Az ember azt kívánja a szeretett nőtől, hogy legyen gyöngéd; már gyöngéd. Aztán azt akarja, hogy legyen büszke, mint Corneille Emiliá-ja és noha ez a kettő alkalmasint összeférhetetlen, már abban a pillanatban római lélekként tűnik fel előtte. Ime a belső oka, hogy miért a szerelem a legerősebb szenvedély. Minden másban a vágyaknak alkalmazkodniuk kell a hideg valósághoz; itt a valóság siet hozzáidomulni a vágyakhoz, következésképpen tehát minden szenvedély között a szerelem az, melyben a heves vágyak a legteljesebb élvezethez jutnak.

Vannak a boldogságnak általános szabályai, melyek uralma kiterjed az egyes vágyak összes kielégüléseire.

1. A nő olybá tűnik fel, mint az ember tulajdona, mert egyedül csak ő tudja boldoggá tenni.
2. A nő dönt az ember értéke felől. Ez a szabály nagy jelentőséggel bír I. Ferencz és II. Henrik galans és lovagi és XV. Lajos elegans udvarában. Alkotmányos és okoskodó kormányzat alatt a nők elvesztik ezt a fajta befolyásukat.
3. Ami a regényes hajlamuakat illeti: minél fenköltebb lelkű a nő, annál égiebbek és a közönséges felfogás iszapjából annál kiemelkedőbbek a gyönyörök, melyeket az ember karjai között fellel.

A legtöbb tizenhétéves fiatal francia J. J. Rousseau tanítványa; nekik fontos ez a szabály.

A boldogság óhajításának e sok csalóka műveletében az ember elveszti a fejét.

Attól a pillanattól fogva, hogy szerelmes, a legokosabb ember se látja úgy a dolgokat, *ahogy vannak*. Alábecsüli a saját előnyeit és túlozza szerelme tárgyának minden legkisebb kegyét is. A félelem és a remény minden pillanatban valami *regényes* jelleget ölt (Wayward)). Többé mit se tulajdonít a véletlennek; elveszti a valószínűség iránt való érzékét; ha valamit képzel, az nyomban létezik is és kihatással van boldogságára.²⁵

Annak, hogy egy ember mennyire elveszti a fejét, ijesztő tünete, hogy ha valami nehezen megfigyelhető apróságra gondol és például úgy látja, hogy fehér: boldogságának előnyére von belőle következtetést; egy pillanattal utóbb azt veszi észre, hogy nem fehér volt, hanem fekete, de azért ismét úgy értelmezi, hogy szerelmének a javára szól.

Ilyenkor, amikor halálos bizonytalanság marczangolja, a lélek élénk szükségét érzi a barátinak; de a szerelmes ember előtt nincs barát. Az udvar tudta ezt. Ime a forrása az indiscretio amaz egyetlen fajtájának, melyet finom érzékű nő meg tud bocsátani.

²⁵ Van itt physikai ok is. Valami kezdete a tébolynak, a vér feltódulása az agyba, zavar az idegekben és az agyi központban. Gondoljunk a szarvasok időleges bátorságára és egy *soprano* eszmélkedésének színezetére. 1922-ben a physiologia le fogja írni e jelenség physikai oldalát. Ajánlom Edwards ur figyelmébe.

TIZENHARMADIK FEJEZET. Az első lépés, előkelő világ, kellemetlenségek.

A szerelmi szenvedélyben a legcsodálatosabb az első lépés, a roppant változás, a mi az emberben végbemegy.

Az előkelő világ fényes ünnepélyeivel szolgálatára áll a szerelemnek, amennyiben elősegíti az *első lépést*.

Kezdi pedig azzal, hogy az egyszerű csodálatot (1.) átváltoztatja megindult csodálattá (2.): Mily gyönyör lehet, stb.

Egy sebes keringő a szalonban, melyet ezer gyertya világít meg, mámort vet a fiatal szivekbe, és az elnyomja a félénkséget, megnöveli az erő tudatát és megadja a *szeretésre való bátorságot*. Mert látni valakit, ki nagyon szeretni való, ez még nem elég; sőt ellenkezőleg, a nagy szeretetre termettség elcsüggeszti a gyengéd lelkeket; úgy kell látni, hogy vagy mintha szeretné az embert²⁶, vagy pedig hogy legalább levetkezi a fenségét.

Kinek jutna eszébe, hogy beleszeressen egy királynéba, ha csak nem nyer reá felbátorítást?²⁷

Semmi se kedvezőbb a szerelem megszületésére, mint az unalmas magánosság, melyet néhány ritka és régóta várt bál szakít meg; erre alapítanak a jó családanyák, kiknek leányaik vannak.

Az igazi előkelő társaság, amilyen a franczia udvaré volt²⁸ és amely, azt hiszem, 1780. óta sehol sem található²⁹, kevésbé volt előnyére a szerelemnek, amennyiben lehetetlenné tette a *magánosságot* és azt a pihenőt, mely elengedhetetlenül szükséges a kristalizáció munkájához.

Az udvari élet hozzászoktatja az embert, hogy tömérdek *árnyalatot* vegyen észre és nyilvánítson maga is, már pedig a legkisebb árnyalat is kiindulása lehet valamely csodálatnak és szenvedélynek.³⁰

Ha a szerelem saját kellemetlenségeihez másféle kellemetlenségek (*hiuságiak*, ha az embernek az, a kit szeret, megbántja a büszkeségét, becsületbeli érzékenységet, személyi méltóságát, egészségi, pénzügyi, politikai kellemetlenségek) társulnak, csak látszat az, hogy e bajok növelik a szerelmet; miután más irányban foglalkoztatják a képzelmet: a reménylő szerelemben megakasztják a kristalizációt, a boldog szerelemben pedig az apró kétségek felmerülését. A szerelem derűje és örülete e kellemetlenségek eltűnésével tér vissza.

Jegyezzük meg, hogy a kellemetlenségek elősegítik a szerelem megszületését a könnyüvérű és felszines természeteknél és hogy, ha már megszületett, a kellemetlenségek, ha előzetesen

²⁶ Ez adja meg a lehetőséget a mesterséges eredetű szenvedélyre, amilyen például Benedeké és Beatrixé (Shakspeare).

²⁷ L. Brown munkáját: *Struenzee szerelme és az északi udvarok*. 3 kötet, 1819.

²⁸ L. Du Deffant asszony, Lespinasse kisasszony, Bezenval, Lauzun. D'Épinay asszony emlékiratait, Genlis asszony *Illendőségi szótárát*, Dangeau, Horace Walpole emlékiratait.

²⁹ Ha csak nem a pétervári udvarban.

³⁰ L. Saint-Simon-t és Werther-t. Bármily gyöngéd és érzékeny is egy magányosan élő ember, lelke nem szabad, képzeletének egy része el van foglalva azzal, hogy a társaságot idézi. A jellem erőteljesége egyike azoknak a tulajdonságoknak, melyek leginkább bájolkák el az igazán asszonyi sziveket. Innen a nagyon komoly fiatal tisztek sikere. A nők nagyon jól meg tudják különböztetni a szenvedély heves kitöréseit, melyeket szívében annyira összeférhetőnek érznek az erős jellemmel; de néha még a legkiválóbb nőket is reá lehet szedni egy kis ilyenfajta mesterkedéssel. Az ember egész bátran folymodhat hozzá, ha észreveszi, hogy a kristalizáció már megkezdődött.

szerepeltek, elősegítik a szerelmet annyiban, hogy a lélek vissza lévén riasztva az élet egyéb dolgaitól, melyek csak szomorú képeket szolgáltatnak, teljes erejével nekiadja magát a kristalizáció munkájának.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Ime egy következmény, melyet nem fognak elhinni és amelyet csak azoknak az embereknek akarok elmondani, kik elég szerencsétlenek voltak, hogy hosszú éveken át tartott szenvedélyes szerelmükben leküzdhetetlen akadályokba ütköztek.

Minden rendkívüli szépnak a látványa, akár a természet, akár a művészet szolgál vele, villámgyorsan eszébe juttatja az embernek azt, akit szeret. Mert a salzburgi faág példája szerint, mely a bányában gyémántokkal rakódik tele: minden, a mi szép és fenséges a világon, hozzátartozik annak a szépségéhez, kit az ember szeret és a boldogság e váratlan megpillantására a szem nyomban megtelik könnyel. Ekként van, hogy a szép szeretete és a szerelem kölcsönösen éltetik egymást.

Az élet nagy fogyatkozása, hogy a szeretett lény látása és a vele folytatott beszélgetés nem hagy élesen körülhatárolt emléket. A lélek nyilván sokkal jobban fel van zavarva a saját megindulásaitól, sem hogy figyelni tudna ezek okára vagy a kísérő jelenségekre. Csupa merő érzés. Talán éppen az, hogy az ilyfajta gyönyörök nem kophatnak el a szánt-szándékos visszaemlékezésben, okozza, hogy oly nagy erővel ujulnak meg mindannyiszor, mikor valami kizökkent bennünket a szeretett nőnek szentelt merengésből és valamely új kapcsolódással még élénkebben juttatja őt az eszünkbe.³¹

Egy öreg és rideg építész minden este találkozni szokott vele a társaságban. Egy izben, átengedve magamat a természetes felbuzdulásnak és nem törődve vele, hogy egykor mit mondtam³², gyöngéd és lelkes szavakban magasztaltam e miatt és a nő kinevetett. Nem volt annyi erőm, hogy megmondjam neki: Hiszen minden este látja.

Ez érzés oly hatalmas, hogy kiterjed még az ellenségemre is, ki sokat van vele együtt. Ha látom, annyira eszembe juttatja Leonorát, hogy abban a pillanatban, bármint igyekszem is, nem tudom gyűlölni.

Azt lehetne mondani, hogy a szív valami sajátságos furcsasága folytán a szeretett nő még több bájta terjeszt maga körül, mint amennyivel fel van ruházva. A távoli város képe, hol egy pillanatra láttuk³³, mélyebb és andalgóbb merengésbe ejt, mint akár a tulajdon jelenléte. Ez a szigor következménye.

A szerelmes merengést nem lehet lejegyezni. Azt tapasztalom, hogy egy jó regényt minden három évben egyforma élvezettel olvashatok el. Olyan érzéseket kelt bennem, melyek megfelelnek a gyöngédség ama kedvelésének, mely abban a pillanatban uralkodik rajtam, vagy pedig változatosságot hoz a gondolataimba, ha nem érzek semmit. Hasonlóképp élvezettel hallhatom ismételten is ugyanazt a zenét, csak nem szabad, hogy az emlékezet is beleszóljon a

³¹ Az illatszerek.

³² L. a 33. oldalon az 1. jegyzetet.

³³ Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria.

dologba. Csupán a képzelemnek kell tőle meglendülnie; ha valamely opera, huszadszor hallva, több élvezetet okoz, ez azért van, mert az ember jobban érti meg a zenéjét, vagy pedig mert visszaemlékeztet az első benyomásra.

A mi azokat az új emberismereti feltárulásokat illeti, melyeket valamely regény sugalmaz, ezek mellett nagyon jól emlékszem a régiekre is, sőt szeretem, ha ott vannak feljegyezve a lap szélén. Az e fajtájú élvezet azonban csak annyiban tartozik a regényhez, amennyiben ez emberismeretem gyarapítására szolgál és semmiképp se alkalmazható az ábrándozásra, a mi a regényolvasás igazi gyönyörűsége. Ez ábrándozás lejegyezhetetlen. Írásba foglalni annyit tesz, mint megölni a jelenre nézve, mert az ember belezuhan az élvezet philosophiai elemzésébe és még biztosabban megölni a jövő tekintetében, mert semmi sem bénítja annyira a képzelmet, mint az emlékezetre való hivatkozás. Ha a lap szélén ott találom a jegyzetet, hogy mit éreztem három év előtt Florenzben az *Old Mortality* olvasásakor, rögtön benne vagyok életem történetében, a két korszak boldogsági fokának mérlegelésében, a magasan járó philosophiában, szóval hosszú időre bucsut mondtam a gyöngéd érzések szabad tolongásának.

Minden nagy költő, ki élénk képzelemmel van felruházva, félénk, vagyis fél az emberektől, hogy félbeszakítják és megzavarják gyönyörteljes ábrándozásában. A *figyelméért* reszket. Az emberek durva érdekeikkel kiránczigálják Armida kertjéből, hogy valami büzös pocsolýába lökjék és csak annyiban tudják kierőszakolni a figyelmét, amennyiben boszantják. A nagy művész azért van oly közel a szerelemhez, mert megszokta, hogy lelkét megható ábrándozásokkal táplálja és mert irtózik mindentől, ami közönséges.

Minél nagyobb művész valaki, annál inkább óhajtania kell a rangot és a kitüntetések, mint megannyi védművet.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A legszenvedélyesebb és legküzdelmesebb szerelemben is találkoznak pillanatok, mikor az ember azt hiszi, hogy már nem szeret; olyan ez, mint az édesvízü forrás a tengerben. Az ember jóformán már nem is talál élvezetet benne, hogy a kedvesére gondoljon és bármennyire lesujtsa is a szigorúság, melyet részéről tapasztal, még inkább azért érzi magát szerencsétlennek, mert semmi iránt se tud érdeklődni a világon. A legszomorubb és legcsüggedtebb fásultság váltja fel azt az állapotot, mely bár kétségkívül izgalmas volt, de új, megragadó, érdekes színben láttatta az egész természetet.

Mindez azért van, mert a szeretett nőnél tett legutóbbi látogatása ugyanabba a helyzetbe juttatta az embert, amelyben képzelme egy más alkalommal már lekasálta az összes érzéseket. Például a nő, miután egy ideig hüvös volt hozzá, kissé kevésbé bánik rosszul vele és - talán a nélkül, hogy sejtelve volna róla - pontosan ugyanazokkal a külső jelekkel ugyanolyan fokú reményt ébreszt benne, mint valami megelőző alkalommal. A képzelem beleütközik az emlékezetbe és ennek szomorú figyelmeztetésébe és a kristalizáció³⁴, rögtön megakad.

³⁴ Azt tanácsolják, hogy mellőzzem e szót vagy pedig, ha az írói tehetség hiányában nem tudom ezt megtenni, emlékeztessen jó gyakran az olvasót, hogy a *kristalizáció*-val a lélek bizonyos lázat értem, mely felismerhetetlenné és merően különállóvá tesz valamely rendszerint meglehetősen közönséges dolgot. Az oly lelkeknél, kik csak a hiuság útján tudnak eljutni a boldogsághoz, szükséges, hogy a férfi, ki fel akarja gerjeszteni e lázat, jól kösse meg a nyakkendőjét és állandóan figyelemmel legyen tömördek apróságra, melyek kizárják a mesterkéletlenséget. A nagyuri világ asszonyai beismerik az okozatot, de tagadják vagy nem látják az okot.

TIZENHATODIK FEJEZET.

1822. február 25-én, Perpignan mellett egy kis kikötőben, melynek nem tudom a nevét.³⁵

Ma este tapasztaltam, hogy a zene, ha tökéletes, teljesen ugyanazt a benyomást ébreszti a szívben, mint amelyet annak a jelenlétében érez, akit szeret, vagyis a legnagyobb boldogságot nyújtja, mely a földön elérhető.

Ha minden ember így lenne vele, semmi a világon nem hajlamosítana jobban a szerelemre.

De hát már a múlt évben Nápolyban észrevettem, hogy a tökéletes zene, épp úgy, mint a tökéletes némajáték³⁶, arra gondoltat, ami álmaim aktuális tárgya és kitűnő ötleteket sugalmaz. Nápolyban arra nézve történt ez velem, hogy mikép kellene a görögöket felfegyverezni.

Ma este pedig nem tudom elleplezni magam előtt, hogy reám szakadt a szerencsétlenség *of being too great an admirer of my lady L.*

És lehet, hogy a tökéletes zene, melyben ma - ámbár minden este megyek az operába - két-három hónapi nélkülözés után részem volt, egyszerűen csak a régóta ismert hatást tette reám, vagyis, hogy élénken arra irányította gondolataimat, ami különben is foglalkoztat.

- Egy héttel utóbb, márczius 4-én.

A fentebbi megfigyelést nem merem se kitörölni, se helybenhagyni. Annyi bizonyos, hogy mikor leírtam, a szivemből olvastam ki. Ha ma kételkedem benne, ez talán azért történik, mert már nem emlékszem reá, amit akkor láttam.

A zene és a velejáró álmodozás megszokása hajlamosít a szerelemre. Valamely gyengéd és szomorú ária, feltéve, hogy nem tulságosan drámai és nem kényszeríti a képzelmet, hogy a cselekvénnyel foglalkozzon, hanem tisztán csak a szerelmi álmodozásra ösztönöz: gyönyörűség a gyengéd és boldogtalan lelkeknek. Így például az elnyújtott clarinette-szólam a *Bianca e Faliero* quartettjének elején és Camporesi elbeszélése a quartett közepén.

A szerelmes, ki jól van azzal, kit szeret, elragadtatással élvezi Rossini *Armida e Rinaldo*jának híres kettését, mely oly találóan festi a boldog szerelem apró kétségeit és azokat a gyönyörteljes pillanatokat, melyek a kibéküléseket követik. A duett közepén levő zenekari részlet, mikor Rinaldo menekülni akar, és amely oly csodálatosan tükrözi a szenvedélyek csatáját, szinte physikai hatással van a szívére, mintha valóságosan hozzányulna valaki. Nem merem elmondani, mit érzek e tekintetben: az északi emberek bolondnak tartanának.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A szépség trónvesztése a szerelem következtében.

Albéric belép egy páholyba és ott talál egy nőt, ki szebb, mint a kedvese (engedelmet kérek, hogy matematikai nyelven beszélhessek), vagyis kinek vonásai két egységnyi helyett három egységnyi boldogságot ígérnek (fölteszem, hogy a tökéletes szépség olyan boldogságot ad, melyet a négyes szám fejez ki).

³⁵ Másolat Lisio naplójából.

³⁶ *Othello* és *A vestaszüz*, Vigano balletjei Pallerinivel és Molinarival.

Csodálatos-e, hogy többre tartja kedvesének vonásait, melyek száz egységnyi boldogsággal kecsegtetik? Még az arcz kis éktelenségei is, például egy himlőhólyagnak a nyoma, elérzékenyedést keltenek a szerelmes emberben és mély álmodozásba ringatják, ha egy más asszonyon pillantja meg azokat; hát még ha a kedvesén! Mert hát ez a kis himlőhely tanuja volt ezer érzésének, ez érzések legnagyobbbrészt gyönyörűségesek, egytől-egyig jelentősek voltak és bármilyenek, hihetetlen elevenséggel ujulnak meg e jel láttára, még akkor is, ha valamely más nő arczán pillantja meg azt.

Ha az ember ekképpen odajut, hogy a *rutság*-nak adja az elsőbbséget és azt szereti: ennek az a jelentése, hogy ebben az esetben a rutság a szépség.³⁷ Valaki szenvedélyesen szeretett egy nagyon sovány és himlőhelyes nőt, kit a halál elragadott tőle. Három évvel utóbb Rómában megismerkedett két nővel, akik közül az egyik szép volt, mint a nap, a másik: sovány, himlőhelyes, következésképpen, engedelemmel szólva, meglehetősen csunya; egy hét múlva, melyet arra fordított, hogy emlékei segítségével eltüntesse maga elől e rutságot, már szerelmes volt a csunya nőbe, ki, menthető kaczságból, még azzal is segítette a dolgot, hogy nem mulasztotta el kissé forralni a vérét, ami ilyenkor nagyon hasznos művelet.³⁸ Valaki találkozik egy nővel és visszahökken a csunya voltától; csakhamar, ha a nőnek nincsenek igényei, viselkedése feledteti vele az arcz előnytelen vonásait: kedvesnek találja és el tudja képzelni, hogy lehetséges szeretni; egy hét múlva reményei vannak; egy hét múlva a nő megvonja tőle a felbátorítást; még egy hét és örülten szerelmes bele.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

Hasonlót lehet megfigyelni a színházban azokkal szemben, kiket a közönség bálványoz: a nézők már nem látják meg, hogy valójában mi szép és mi csunya rajtuk. Lekain jelentékeny rutsága ellenére is, tömérdek szenvedélyt lobbantott fel. Garrick szintén. Mindegyikük több okból, de legfőként azért, mert vonásaiknak és viselkedésüknek már nem a valóságos, hanem azt a szépségét látták, melyet a képzelem, hálából az élvezetekért, melyeket nyújtottak és ezek emlékének a hatása alatt, már régóta szokásszerűen nekik tulajdonított. Ugyanilyen példa, hogy a komikusnak csak ki kell lépnie a színpadra és már nevetnek.

Egy fiatal leány, kit életében először vittek el a Français-ba, az első jelenetben könnyen érezhetett idegenkedést Lekainnal szemben; de ez csakhamar könnyekre indította vagy megremegtette és miként lehetne ellenállani Tankréd vagy Orosmane szerepének?³⁹ Ha a rutság esetleg még kissé látható maradt előtte, a közönség elragadtatása és az az *ideges* hatás, *amit ez egy fiatal szívre tesz*⁴⁰, hamarosan elfedezte a szeme elől. A rutságból már csak a neve

³⁷ A szépség nem más, mint a boldogság *igérvénye*. A görög ember boldogsága másféle volt, mint a francziáé 1822-ben. Nézzük meg a Medici Venus szemét és hasonlitsuk össze Pordenone Magdolnájának a szemével.

³⁸ Ha az ember biztos egy nő szerelmében, vizsgálhatja, hogy mennyire szép vagy nem szép; ha kétségei vannak a hajlandósága felől, nem ér rá, hogy az arczára gondoljon.

³⁹ L. Stael asszonyt *Delphine*-ben. Azt hiszem, itt van a kevésbbé csinos nők műfogása.

⁴⁰ Hajlandó volnék, hogy ennek az ideges együttérzésnek tulajdonítsam a divatos zene csodálatos és érthetetlen hatását. (Drezda, Rossini népszerűsége, 1821.) Mihelyt már nem divatos, noha ezzel még csöppet se vált rosszabbá, nem hat az ifju leányok jóhiszemű szívére. Talán azért is tetszett nekik, mert a fiatalembereket elragadtatásra gerjesztette.

Sévigné asszony (202. levél, 1672. május 6.) ezt írja a leányának: „Lully a végsőig csigázta, ami a király zenekarától kitelhet; azt a szép *Miserere*-t még hatalmasabbá tette; a *Libera* olyan volt, hogy minden szem megtelt könnyel.”

maradt, sőt még az se, mert akárhányszor lehetett hallani, hogy nők, kik lelkesedtek Lekainért, így kiáltottak föl: „Mily szép!”

Ne felejtjük el, hogy a *szépség* a jellemnek, vagy más szóval, a belső tulajdonságoknak megfelelő kifejezés és hogy következőképpen ment minden szenvedélytől. Már pedig nekünk éppen a *szenvedély* kell; a szépség csak *valószínűségekkel* szolgál egy nő felől és pedig olyan valószínűségekkel, melyek akkorra vonatkoznak, amikor megőrzi a hidegvérét; a himlőhelyes arcú kedves pillantása azonban elbájoló valóság, mely semmivé teszi az összes lehetséges valószínűségeket.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Kivételek a szépség hatása alól.

Az elmés és gyöngéd, de félénk és gyanakodó természetű nők, kik ha este társaságban voltak, másnap ezerszer és aggódó félelemmel vizsgálgatják át újra és újra, hogy mit mondtak és viselkedésükkel milyen sejtéseket kelthettek: könnyen hozzátörődnek a férfi szépségének hiányához és ez szinte semmi akadályt se gördít az elé, hogy szerelmükkel megajándékozzák.

Ugyanugy történik ez, mint ahogy az ember majdnem közömbös az iránt, hogy imádott kedvese, aki oly szigorúan bán vele, milyen fokban szép? A kristalizáció már nem a szépség irányában halad és szinte igazat adunk a kiábrándító barátnak, ki azt mondja, hogy az imádott nő nem szép és aki azt hiszi, hogy e beismeréssel valami nagyot ért el.

Trab barátom, a vitéz kapitány ma este leirta, hogy annak idején mit érzett, mikor Mirabeau-t látta.

Senki, aki e nagy emberre rátekintett, nem tapasztalt a szemnek kellemetlen benyomást, vagyis nem találta rutnak. Villámló szavainak hatása alatt az ember csak azt vette észre, másnak az észrevevésére nem volt kedve, ami *szép* volt benne. És mert jóformán egyetlen vonása se volt szép (a szobrászati vagy festészeti *szép* értelmében), az ember csak azt látta, amiben egy másfajta szépség⁴¹ jelentkezett, a kifejezésbeli szépséget.

E hatást épp oly kevésbé szabad kétségbevonni, minthogy Sévigné asszonynak volt esze és ízlése. Lully zenéje, mely őt elbájolta, ma megfutamitaná az embert. Akkor ez a zene elősegítette a *kristalizáció*-t, ma lehetetlenné tenné.

⁴¹ Ez az előnye annak, ha valaki divatban van. Nem nézve az arcz már ismert hátrányos vonásait, melyek már mitsem számítanak a képzelet előtt, az ember a szépség következő három fajtájának egyikéhez fűzi a tetszést:

A nép körében: a gazdagság képzetéhez.

Az uri világban: az anyagi vagy szellemi elegancia képzetéhez.

Az udvari világban: ahhoz a képzetkörhöz, melynek kifejezése: tetszeni akarok a nőknek. És majdnem mindenütt e háromféle képzetcsoporthoz valamely keverékéhez. A gazdagság képzetéhez kapcsolódó boldogság társul az élvezetben való választékossággal, mely az elegancia képzetét követi és az egész a szerelmet tartja szem előtt. Az újdonság egy vagy más módon magával ragadja a képzelmet. Ez a magyarázata, hogy valaki foglalkozhat egy nagyon rut emberrel, anélkül, hogy eszébe jutna, milyen rut (*Grammont emlékei*, a kis Germain.) és végül is e rutság szépséggé változik. Mikor Vigano asszony, a divatos táncosnő 1788-ban Bécsben teherben volt, a hölgyek csakhamar mind betéthassal jártak *à la Vigano*. Ugyanez okok, csak hogy megfordított értelemben, teszik, hogy semmi se oly rémes, mint a lejárt divat. A rossz ízlés annyi, mint a divatot, mely a változásokból él, összezavarni a maradandó széppel, mely bizonyos éghajlathoz alkalmazott bizonyos kormányzatnak

Azonban a figyelem, ugyanakkor, mikor elzárkózott minden elől, ami rutat vehetett volna észre, elragadtatással karolt fel minden legkisebb türhető részletet is, például a dus hajzatot. Ha szarvai lettek volna, azt is szépnek nézték volna.⁴²

Egy csinos táncosnő, ki minden este megjelenik, figyelemre erőlteti a fásult vagy képzelet nélkül való lelkeket, kik az opera erkélyét szegélyezik. Kecses, merész és különös mozdulataival felkelti a physikai szerelmet és megindítja bennök a talán egyetlen kristalizációt, melyre még képesek. Ez fejt meg, hogy egy csufság, kit az utcán, legkivált a sokat próbált emberek, pillantásra se érdemesitenének: ha sokszor lép fel, megtalálja, hogy dus kitartottságban élhet. A színház a nők piedestálja, mondta Geffroy. Minél hiresebb és elnyűttebb egy tánczosnő, annál többet ér. Innen a színpalak mögötti példabeszéd: „Sokan kapnak pénzt, akik maguk valamikor pénzért se kaptak volna.” E leányok kedveseik szenvedélyének eltulajdonítják egy részét és nagyon hajlanak az *azért is szerelemre*.

De hát miként is ne társítana az ember nagylelkű vagy szeretetreméltó érzéseket egy színésznőhöz, kinek vonásaiban nincs semmi kellemetlen, kit minden este két órán át a legnemesebb érzések kifejezése közben lát és akit egyébként nem ismer? Mikor aztán végre közelébe jut, vonásai oly kellemes érzések emlékeit idézik fel, hogy a valóság, mely körülveszi, bármennyire hiányával legyen is ez néha a nemesnek, nyomban valami regényes és megkapó szint ölt.

„Első ifjúságomban, amikor rajongtam az unalmas franczia tragédiáért⁴³, valahányszor oly szerencsés voltam, hogy együtt vacsorázhattam Olivier kisasszonnyal, minden pillanatban azon vettem észre magamat, hogy szívem tele van tisztelettel, mintha csak királynőhöz beszélnék és csakugyan sohasem voltam tisztában vele, hogy nála királynőbe, vagy pedig egy fiatal leányba vagyok szerelmes?”

HUSZADIK FEJEZET.

A szépség hatását talán azok a férfiak érzik a legélénkebben, kik nem hajlanak a szenvedély-szerelemre. Mindenesetre ez a legerősebb benyomás, mit nő reájuk tehet.

a gyümölcse. Egy divatos épület tiz év mulva divatját multa építkezés. Kétszáz év mulva, amikor már elfeledték a divatját, kevésbbé lesz visszatetsző. A szerelmesek ugyancsak bolondok, hogy olyan sokat adnak reá, miként öltözködjének; az embernek, ha azt látja, akit szeret, vajmi egyéb dolga van, semmint hogy a ruhájával törődjek; az ember nézi, nem pedig vizsgálja a kedvesét, mondta Rousseau. Ha vizsgálja, akkor már nem szenvedély-szerelmről, hanem kedvtelés-szerelmről van szó. A szépség ragyogása majdnem visszatetsző a nőben, kit szeretünk; azzal, hogy szépnek látjuk, mit sem érünk, gyöngédnek és odaadónak akarjuk. A szerelem szempontjából a disznek csak a fiatal leányoknál van hatása, kik az apai ház szigorú őrizete alatt állván, gyakran látásból lobbannak szenvedélyre.

L. közlése, 1820 szeptember 15-én.

⁴² Akár a modor, akár a kiválóság, a vagyon vagy (l. fentebb a himlőhely példáját) az érzések láncolata teszi, ekként történik, hogy a szerelmes nő hozzászokik kedvesének fogatkozásához. C. orosz hercegnő nagyon jól hozzászokott egy férfihez, kinek tulajdonképpen nem volt orra. E csodát a bátorság és a töltött pisztoly látványa, hogy kétségbeesésében megöli magát és a szörnyű szerencsétlenségen való részvét, támogatva attól a gondolattól, hogy a sebesült meg fog gyógyulni, már kezd is meggyógyulni, vitte végbe. A szegény sebesültön azonban nem volt szabad észrevehetni, hogy gondol a balesetére.

⁴³ Ezt az illetlen mondatot, barátom, a boldogult Bottmer báró emlékirataiból másoltam. Feramorz ugyanígy nyeri meg Lalla-Rook tetszését. L. e bájos költeményt.

Az az ember, ki ismeri a szívdobogást, melyet a távolból egy fehér kalap kelt, melyet a szeretett nő visel, csodálkozva tapasztalja, mily hideg marad, ha bár a világ legelső szépe közeledik is feléje. És látva, hogy a többiek mennyire el vannak ragadtatva, még boszankodást is érezhet.

A rendkívül szép nők a második napon már kevésbé keltenek csodálkozást. Ez nagy baj; elcsüggeszti a kristalizációt. És mert e nők értéke mindenki számára látható, és mert diszül szolgálnak, imádóik között a többséget az ostobák, hercegek, milliomosok, stb.⁴⁴ teszik ki.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Az első találkozás.

A képzelő tehetséggel felruházott lélek gyengéd és *bizalmatlan*, még akkor is, ha a legnaivabb lélek a világon.⁴⁵ Gyanakvó lehet, a nélkül, hogy sejtene, mert hiszen oly sok kiábrándulást mért reá az élet! Ennélfogva mindaz, ami egy férfi bemutatásában előre megállapított és hivatalos jellegű, elriasztja a képzelmet és kiküszöböli a kristalizáció lehetőségét. Annál inkább diadalmaskodik a szerelem az első találkozás regényességében.

Semmi se egyszerűbb ennél. Az ámulat, mely hosszan gondoltat valami rendkívüli dologra, már a fele annak az agyműködésnek, melyet a kristalizáció megkíván.

Idézem például, hogy miként kezdődik Seraphine szerelme. (*Gil Blas*, II. k. 142. 1.) Don Fernando elmondja az inquisitio sbirjei elől való menekülését: „Miután a sűrű sötétségben és szakadó esőben átsiettem néhány fasoron, egy szalonhoz értem, melynek az ajtaja nyitva volt. Beléptem és ahogy körülnéztem a pompás teremben... egyik oldalán észrevettem egy ajtót, mely csak be volt támasztva. Kinyitottam és hosszú sor szobát pillantottam meg, melyek közül csak utolsóban volt világosság. Mit csináljak? - gondoltam magamban... Nem tudtam ellentállni a kíváncsiságnak. Belépek, áthaladok a szobákon és bejutok abba, melyben a világosság égett, mécses, mely piros zománczsészében márványasztalon állott... Csakhamar azonban, ahogy tekintetem az ágyra esett, melynek függönyei, a hőség miatt, félig szét voltak vonva, olyas valmit pillantottam meg, ami egész figyelmemet lekötötte: egy fiatal nő volt, ki a vihar menydörgése ellenére is mély álomban aludt... Közelebb mentem... egész lényemben meg voltam rendülve... Ahogy a gyönyörtől mámorosan néztem, a nő felébredt.

„Képzeltető meglepetése, hogy szobájában éjszaka egy teljesen ismeretlen embert lát. Ahogy észrevett, reszketni kezdett és felkiáltott... Igyekeztem megnyugtatni és féltérde ereszkedve szóltam hozzá. „Ne féljen, asszonyom,” - mondtam... A szobalányát szólította... Valamelyest felbátorodva a kis cselédleány jelenlétéből, büszkén reám szólt, hogy ki vagyok stb. stb. stb.”

Ime egy első találkozás, melyet nem lehet egykönnyen elfeledni. Aminthogy viszont mi lehet ostobább, mint, ahogy nálunk szokásos, az a hivatalos és majdnem érzelmeskedő felvezetés, ahogy a *jövendőbeli*-t az ifju leánynak bemutatják! Ez a törvényes prostituálás valósággal sérti a szemérmet.

⁴⁴ Látszik, hogy a szerző se nem herceg, se nem milliomos. Ezt az elmésséget siettem elorozni az olvasó elől.

⁴⁵ A lammermoori menyasszony, miss Asthon. Minden ember, aki élte az életet, tömérdek szerelmi példát találhat emlékezetében, úgy, hogy alig győz választani közülök. Azonban ha irni akar e tárgyról, már nem tudja, hogy mire támaszkodjon. A közönség nem ismeri azokat a társaságbeli anekdotákat, melyek emlékezetében felgyülemlettek és rengeteg számu oldalt kellene teleírnia, hogy megláttassa bennük a kellő árnyalatokat. Ezért idézem példák gyanánt a regényeket, melyek általánosan ismertek, de a gondolatokat, melyeket az olvasó elbírálása alá bocsátok, nem az ilyen üres és legtöbbször inkább a festői hatás, semmint az igazság szempontjából kitervelt fictiókra alapítom.

„Ma délután, 1790 február 17-én (mondja Chamfort, 4, 155.) tanuja voltam egy ugynevezett családi szertartásnak, vagyis láttam, amint jóra való hirben álló emberek, a tisztességes társaság tagjai örvendeztek Marille kisasszony szerencséjének, hogy szép, okos, erényes, fiatal leány léteére elnyerte a kitüntetést és felesége lehet R. urnak, egy beteges, visszataszító, tisztességtelen, ostoba, de gazdag aggastyánnak, kit ma, a házassági szerződés aláírásakor látott harmadszor.

„Ha van valami, ami jellemez egy hitvány századot, úgy bizonyára az ilyen diadalmi öröm, ez örömnök a nevetséges volta és annak az erényeskedő kegyetlenségnek a kilátása, melylyel ugyanez a társaság a legkisebb oktalanságra, melyet egy szegény szerelmes fiatal asszony elkövethet, teljes megvetését fogja vele éreztetni.”

Minden, ami szertartás, vagyis lényegénél fogva mesterkéltnak és előre elrendezett helyzet, melyben *illendő módon* kell viselkedni, megbénítja a képzelmet és csak annyiban hagyja meg az éberséget, amennyiben a szertartással ellenkező és nevetségi célra irányul; innen ered, hogy a legkisebb tréfa is oly magikus hatást tesz. Egy szegény fiatal leány, ki a jövődöbéli hivatalos bemutatásakor tele van félelemmel és szenvedő szeméremmel, nem tud másra gondolni, mint csak arra, hogy milyen szerepet kell játszania; ez is biztos mód a képzelet elfojtására.

Sokkal jobban ellenkezik a szeméremmel, ha egy leány, miután a templomban elmondtak három latin szót, ágyba tér egy férfival, kit kétszer látott az életében, semmint ha akarata ellenére enged egy férfinak, kit két esztendő óta imád. De hát bizonyára ostobaságokat beszélek.

A házasság büneinek és a manapság vele járó bajoknak ma leginkább a szemérem a forrása. A házasság előtt lehetetlenné teszi a fiatal leányoknak a szabad mozgást, a házasság után pedig, mikor megcsalódtak, vagy inkább: megcsalták őket a választással, melyre reávittek őket, lehetetlenné teszi a válást. Nézzük csak Németországot, a jó házaselet országát. Egy szeretetre-méltó hercegnő (Sa... hercegnő) teljes tisztességben és becsülettel most ment férjhez negyedszer és az esküvőre nem mulasztotta el meghívni három előbbi férjét, akikkel egész jó viszonyban van. Ime a tulzás; de viszont egyetlen válás, mely megbünteti a férj zsarnokságát, ezer rossz házasságot akadályoz meg. Érdekes, hogy Róma az a hely, hol a leggyakoribb a válás.⁴⁶

A szerelem első pillantásra az olyan arczkifejezést szereti, melyről azt lehet leolvasni, hogy az illető férfiban van mit tisztelni és van mit sajnálni.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Vannak igen finom elmék, kik nagyon hajlanak a kíváncsiságra és az elfogultságra; ez különösen azoknál a lelkeknél észlelhető, kikben a szent tűz, a szenvedélyek forrása, kialudt és egyike a legvéresebb tüneteknek. Előfordul a tulságos csodálat azoknál az ifjaknál is, kik az iskolából most lépnek ki az életbe. Az élet két végétén, amikor vagy tulságosan sok, vagy nagyon kevés a fogékonyság, az ember nem egyezik bele, hogy egyszerűen átadja magát a dolgok igaz hatásának és azoknak a megfelelő érzéseknek, melyeket kelteniük kell. E tulságosan heves vagy tulzából heves lelkek, kik, ha szabad így mondani, mintegy hitelben szerelmesek, ahelyett, hogy bevárnák a dolgokat: reájuk vetik magukat.

Még mielőtt az érzéklet, mely a tárgyak természetének következménye, eljutna hozzájuk, már messziről és mielőtt látnák, befedezik azzal a képzeletbeli bűbájjal, melynek önmagukban van

⁴⁶ Mindez Rómában íródott, 1820 táján.

a kimerithetetlen forrása. Azután, ha közelebb mennek, nem úgy látják a dolgokat, amilyenek, hanem olyan színben, amilyenné ők tették és a tárgy örve alatt önmaguknak köszönhetvén a gyönyörködést, azt hiszik, hogy abban gyönyörködnek. Egy szép napon azonban belefáradnak e műveletbe, észreveszik, hogy akit imádnak, *nem üti vissza a lapdát*; a tulságos csodálat megszűnik és a kudarcz, mely az önérzetet érte, igazságtalanná tesz az előbb tulságosan felbecsült lény iránt.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

A villámcsapás.

El kellene törölni e nevetséges kifejezést; de a jelenség, melyre vonatkozik, valóság. Láttam a kedves és előkelő Wilhelminát, a berlini gavallérok kétségbeesésének okát, hogy mennyire lenézte a szerelmet és gúnyolta bolondságait. Ragyogóan az ifjúságtól, az észről, a szépségtől, birtokában minden szerencsés tulajdonságnak és e mellett határtalan vagyon, mely lehetővé tette minden tulajdonságának az érvényesülését, - a természet mintha csak azt akarta volna, hogy bemutassa vele a ritka látványt: a tökéletes boldogságot és pedig olyan valakinél, ki tökéletesen érdemes reá. Huszonhárom éves volt; már régóta bejáratos az udvarhoz, hol a legkimagaslóbbak is hiába hódoltak neki; szerény, de rendithetetlen erényét példaként idézték és a legszeretetre méltóbb férfiak is, felhagyva a reménnyel, hogy tetszését kinyerjék, már csak arra törekedtek, hogy a barátságát szerezzék meg. Egy este, Ferdinand herczeg bálján tíz perczig tánczol egy fiatal kapitánynyal.

„E pillanattól fogva, irta utóbb egy barátnőjének,⁴⁷ ő volt szívem és egész lényem ura, annyira, hogy meg kellett volna rémülnöm tőle, ha a boldogságtól, hogy Hermant láthatom, egyébre is tudtam volna gondolni. Egyedül csak arra gondoltam, hogy méltat-e némi figyelemre?”

„Ma egyedül csak az vigasztal hibáimért, hogy abba a képzelődésben ringatom magamat: valami felsőbb erő ragadt el önmagamtól és az okosságtól. Semmiféle szóval se festhetem le, még megközelítőleg se, hogy ha csak megpillantottam, mennyire elvesztettem önuralmam és mennyire egész lényemben megrendültem. Pirulok, ha reagondolok, mily gyorsan és mily hevesen vonzódtam hozzá. Ha első kérdése, mikor végre megszólított, az lett volna: „Imád?” - igazán nem lett volna erőm, hogy ne azt feleljem: „Igen.” Távolról sem gondoltam, hogy valamely érzés ily hirtelen és ennyire előre nem látott következtetésekkel járjon. Annyira voltam, hogy egy pillanatig azt hittem, meg vagyok mérgezve.

„Sajnos, maga és a világ, kedves barátnőm, tudják, hogy nagyon szerettem Hermant; nos hát egy negyed óra alatt oly drága lett szívemnek, hogy jobban már azóta se lehetett. Láttam minden hibáját, de mind megbocsátottam, feltéve, hogy szeret.

„Kevéssel utóbb, hogy tánczoltam vele, a király távozott; Herman, ki a kísérethez tartozott, kénytelen volt, hogy kövesse. Vele együtt minden eltűnt számomra a világból. Hiába kísérel-ném meg leírni a mondhatatlan unalmat, mely, mihelyt őt már nem láttam, reám szakadt. Ezzel csak a vágy volt egyenlő, hogy egyedül lehessenek.

„Végre távozhattam. Alighogy bezárkóztam szobámba, megkíséreltem, hogy ellentálljak szenvedélyemnek. Azt hittem, sikerült megtennem. Ah! drága barátnőm, mily drágán fizettem meg ez este és a következő napokon az élvezetet, hogy szilárd erényességet tulajdonítottam magamnak!”

⁴⁷ Fordítás *ad litteram* Bottmer emlékirataiból.

Ami itt olvasható, az pontos elmondása egy esetnek, melyről sokat beszéltek, mert egy-két hónap múlva szegény Wilhelmina elég szerencsétlen volt, hogy észrevegyék érzelmeit. Ez volt a kezdete azoknak a hosszú sorban egymásra következő szerencsétlenségeknek, melyek miatt, megmérgezve magát vagy kedvesétől megmérgeztetve, Wilhelmina oly fiatalon és oly tragikus módon életét vesztette. A legtöbb, amit e fiatal kapitányban észrevehettünk, az volt, hogy nagyon jól tánczolt; sok volt benne a jókedv, még több a fellépés biztosságának érzése, jó lelkünek látszott és szerette a leányokat. Egyébként kurta nemes volt, nagyon szegény és nem volt bejáratos az udvarhoz.

Nemcsak, hogy a bizalmatlanság árt, de egyenesen a bizalmatlanságba való belefáradásra, a bátorságnak az élet esélyeivel szemben tanusított türelmetlenségére van szükség. A lélek tudtán kívül beleunva abba, hogy szerelem nélkül éljen és önkénytelenül is meggyőzve más nők példájától, miután leküzdte az élettől való félelmet és elégedetlen a szomorú örömmel, melyet a büszkeség szerez, anélkül, hogy észrevenné, megalkot egy eszményi képet. Egy napon találkozik valakivel, ki hasonlít e képhez, a zavarból, melyet látása támaszt, a kristalizáció reáismer a tárgyára és azt, kit már régen megálmodott, mindenkorra urává teszi sorsának.⁴⁸

A nők, kik az ilyen szerencsétlenségnek alá vannak vetve, sokkal büszkébb lelkűek, semhogy másként is szeretnének, mint csak szenvedélyből. Meg lennének mentve, ha a szerelem felszines játékáig tudnának alacsonyodni.

Minthogy a villámcsapás annak a következménye, hogy az ember titkon belefáradt abba, amit a katekizmus erénynek nevez és beleunt a tökély egyformaságába, hajlandó vagyok azt hinni, hogy legtöbbször az ugynevezett gézengúzok között találja meg a tárgyát. Nagyon kétlem, hogy a cato megjelenés valaha is villámcsapást idézett elő.

Hogy e jelenség oly ritkán fordul elő, annak az az oka, hogy ha a szívnek, mely már előre így szeret, csak legkisebb sejtelve is van a helyzetéről: nincs villámcsapás.

Az olyan nő, kit a szerencsétlenségek gyanakvóvá tettek, nem hajlamos a lélek ily forradalmaira.

Semmi se segíti elő annyira a villámcsapást, mint az illetőre vonatkozó előzetes és nőktől hallott dicséretetek.

A szerelmi kalandok egyik legkomikusabb forrása az ál-villámcsapás. Egy unatkozó, de kevésbé lobbanékony nő egy estén át azt hiszi, hogy egész életére szerelmes lett és büszke reá, hogy végre megtalálta egyikét a lélek ama nagy zajdulásainak, melyek után képzelme kívánczolt. Másnap nem tudja, hova rejtőzzön és miként kerülje ki a szerencsétlent, kit az előző este imádot.

Az okos emberek meg tudják látni, vagy hasznukra tudják fordítani az ily villámcsapást.

A physikiai szerelemnek is megvan a villámcsapása. Tegnap tanui voltunk, ahogy Berlin legszebb és legkönnyűvérűbb asszonya elpirult a hintójában, melyben vele együtt ültünk. A szép Findorff hadnagy haladt el mellettünk. Mély álmodozás és nyugtalanság fogta el a szép asszonyt. Este, ahogy a színházban elmondta nekem, az örület környezte, mintha önkívületben lenne, egyébire se tudott gondolni, csak Findorffra, kivel soha se beszélt. Ha merte volna, mondá, elküldött volna érte: e szép arczon a leghevesebb szenvedély kifejezése látszott. Így tartott ez másnap is; három nap múlva, miután Findorff ostobául viselkedett, már nem gondolt reá. Egy hónap múlva ellenszenvesnek találta.

⁴⁸ Néhány mondat Crébillontól való. III. k.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Utazás ismeretlen tartományban.

Azok között, kik Északon születtek, a legtöbbször azt tanácsolom, hogy mellőzze e fejezetet. Homályos értekezés ez egynémely tulajdonságáról a narancsfának, mely csak Itáliában és Spanyolországban tenyészik, illetve éri el teljes nagyságát. Hogy másutt is megértsenek, *kisebbitenem* kellett volna a tényeket.

Bizonyára kész lettem volna ezt megtenni, ha az lett volna a szándékom, hogy oly könyvet írjak, mely mindenkinek kellemes. Azonban miután az ég megtagadta tőlem az írói tehetséget, csak arra gondoltam, hogy a tudomány teljes nehézségével, de egyszersmind minden pontosságával is leírjak bizonyos tényeket, melyeknek egy a narancsfa honában töltött hosszabb időzés önkénytelenül is tanujává tett. Nagy Frigyes vagy egy más kiváló északi ember, kinek soha sem volt alkalmam, hogy a szabadban lássa a narancsfát, bizonyára kétségbe vonta volna és pedig jóhiszeműen, az alább következő tényeket. Roppant becsülöm a jóhiszeműséget és meg tudom érteni az ellenvetéseit.

Minthogy ez az őszinte kijelentés esetleg gőgösnek tűnhet fel, hozzáteszem a következő megjegyzést:

Találomra irunk és mindegyikünk azt írja, ami nekünk igaznak látszik és mindegyikünk reáczáfol a szomszédjára. Könyveinket úgy nézem, mint megannyi sorsjegyet; valósággal nem különb értékűek. Az utókor, emezeket elfelejtve, amazokat pedig újra kinyomtatva, eldönti, hogy melyek a nyerő sorsjegyek. Addig, miután mindegyikünk megírta, amit igaznak gondol, egyikünknek sincs joga gunyolódni a szomszédján, kivéve, hogy ügyes a szatira, amely esetben a gunyolódónak mindig igaza van, különösen ha úgy ír, mint Courier ur Del Furia esetében.

E bevezetés után bátran hozzáfogok néhány olyan tény megvizsgálásához, aminőket, meg vagyok róla győződve, Párisban csak ritkán észleltek. De hát végre is Párisban, mely kétségkívül különb város az összes többinél, az ember nem lát narancsfákat a szabadban, úgy mint Sorrentóban, holott Livio Visconti éppen Sorrentóban, Tasso hazájában, a nápolyi öböl e partján, mely még magánál Nápolynál is festőibb, de ahol nem olvassák a *Miroir*-t, figyelte meg és jegyezte fel a következő tényeket:

Ha az ember tudja, hogy estére látni fogja a nőt, kit szeret, e nagy boldogság várása elviselhetetlenné teszi az összes pillanatokat, melyek tőle elválasztanak.

Az ember emésztő lázban huszféle dologba is belefog, hogy aztán mindjárt abba is hagyja. Minden pillanatban az óráját nézi és el van ragadtatva, ha látja, hogy már tíz percz óta nem nézte. Végre üt az annyira óhajtott óra és amikor az ember ott van az ajtónál, hogy bekopogtasson, jól esne, ha nem találná otthon. Csak a fontolgatás tenné, hogy bánná a dolgot. Szóval: a tudat, hogy rögtön látni fogja azt, akit szeret, kellemetlen benyomással jár.

Ime, ez is egyike azoknak a dolgoknak, amelyek miatt a jámborok azt mondják, hogy a szerelem bolond.

Az ok az, hogy a képzelem erőszakosan kizökken a gyönyörteljes ábrándozásból, hol minden lépés boldogságot fakaszt és visszakényszerül a szigorú valósághoz.

A gyengéd lelkű ember jól tudja, hogy a csatában, mely rögtön, mihelyt az imádott nőt megpillantja, megkezdődik: a legkisebb hanyagságért, a legkisebb figyelmetlenségért vagy gyávaságért oly vereséggel bünhődik, mely hosszú időre megmérgezi a képzelet álmodozását és nem állván érdekében a szenvedélynek, melybe esetleg visszamenekülne, megalázó az önértetre. Az ember szemrehányásokat tesz magának: „Nem voltam eszes, nem voltam bátor”; de hát azzal szemben, kit szeretünk, csak akkor vagyunk bátrak, ha kevésbbé szeretjük.

Az, hogy a kristalizáció álmódosításaitól oly nehezen elszakítható figyelmező képességnek csak ily töredéke szerepel, okozza, hogy az első pillanatokban, mikor az ember azzal a nővel beszél, kit szeret, egy csomó dolgot mond, aminek nincs értelme vagy ellenkező az értelme, mint amint érez, vagy pedig, ami még kinosabb, az ember tulozza az érzéseit, annyira, hogy nevetségessé válnak a nő előtt. Minthogy az ember homályosan érzi, hogy az, amit mond, nem talál elég figyelemre, valami gépiesség kormányozza a szavak egymáshoz fűzését és elszónoklását. Hallgatni nem lehet a zavar miatt, mely a némasággal jár, amikor is még kevésbbé tudnánk a nőre gondolni. Az ember tehát az érzés hangján mond el dolgokat, amiket nem érez és amiknek elmondását ugyancsak nem szeretné megismételni; makacsul vonakodik átengedni magát a nő jelenlétének, mert azt hiszi, hogy így még jobban átadta magát neki. Az első időben, mikor a szerelmet megismertem, e furcsa jelenség, melyet magamban tapasztaltam, arra a gyanura vitt, hogy nem vagyok szerelmes.

Megértem a gyávaságot és hogy az ujonczok, csakhogy kivágják magukat a félelemből, eszeveszetten vetik magukat a leghevesebb tűzbe. A kétségbeesés fog el, ha eszembe jut, hogy két év óta mennyi ostobaságot mondtam, csak azért, hogy ne hallgassak.

Ime, ami utmutatásul szolgálhat a nőknek, hogy megkülönböztessék a szenvedély-szerelmet az udvarlástól, a gyöngéd lelket a prózai lélektől.⁴⁹

Az ily döntő pillanatokban az egyik fél annyit nyer, mint amennyit a másik veszít: a prózai lélek megkapja azt a melegséget, melynek rendszerint hiányával van, míg a szegény gyöngéd lélek, amellet, hogy megőrül az érzés tulcsapongásától, azon igyekszik, hogy elrejtse örületét. Azzal lévén elfoglalva, hogy féken tartsa elragadtatásait, vajmi messze van attól a hidegvértől, mely szükséges, hogy az előnyöket kihasználja és összezőrdüléssel távozik egy olyan látogatásból, melyben a prózai lélek nagy lépéssel haladt volna előbbre. Mihelyt szenvedélyének nagyon is nagy érdekeiről van szó, a gyöngéd és büszke lélek nem képes reá, hogy amellet, kit szeret, ékesszóló legyen; ehhez tulságosan érzi a félelmet, hogy kudarcot szenvedhet. A köznapi lélek ellenben józanul számításba veszi a siker esélyeit, nem áll meg a vereség előérzetének fájdalmánál és büszkén arra, ami közönségessé teszi, fittyet hány a gyöngéd léleknek, melynek, legyen bár még annyira is eszes, soha sincs meg a kellő biztossága, hogy elmondja a legegyszerűbb és a legbiztosabb sikerű dolgokat. A gyöngéd lélek, ugyancsak távol lévén tőle, hogy bármit is erőszakkal ragadjon magához, kénytelen belenyugodni, hogy attól, kit szeret, mindent csak *könyörületből* kap. Ha a nő, kit az ember szeret, valóban érző természet, az ember mindig megbánást érez, ha erőszakot akar venni magán, hogy szerelemről beszéljen neki. Szégyenli, megdermed, hazugnak vél feltűnni, ha más biztos jelek nem árulják el szenvedélyét. Elmondani azt, amit az ember oly élénken és aprólékosan és annyira folyton érez: kereszt, amit csak azért vesz magára, mert regényeket olvasott; ha a természetességhez tartaná magát, soha sem vállalkozna ily kinos dologra. A helyett, hogy arról beszélne, mit érzett egy negyedóra előtt és azon fáradozna, hogy általános és érdekes képet fessen ez állapotról: egyszerűen azt a részletet mondaná el, melyet abban a pillanatban érez. De hát nem. Az ember irtó erőfeszítést követ el, hogy kevesebb sikert érjen vele és mert az, amit elmond, hiányával van a jelenvalóság erejének és mert az emlékezet nem szabad: banalitásokkal segíti ki magát és a legmegalázóbban nevetségés dolgokat mondja.

Mikor aztán egy órai zavar után az ember átesett a roppant fáradságos erőfeszítésen, hogy visszatérjen a képzelet tündéerkertjéből és egész egyszerűen élvezze a jelenlétét annak, kit szeret, gyakran az történik, hogy már el kell válni.

Mindez különcségnek látszik. Holott még különbet is láttam. Egy barátomat az a nő, kit a bálványozásig szeretett és aki valami tapintatlanság miatt, melyről soha sem tudtam meg,

⁴⁹ Leonora mondása.

hogy mi volt, sértve érezte magát, egyszerre arra ítélte, hogy havonként csak kétszer láthassa. Ez oly ritka és annyira óhajtott látogatások mindegyike egy-egy örület-roham volt és Salviati-nak egész erejét meg kellett feszítenie, hogy ne vegyék ezt észre rajta.

Az ember előtt a belépéstől fogva élénken ott lebeg a látogatás végének a gondolata és ez megakasztja az élvezetet. Sok beszéd és kevés odafigyelés; az ember gyakran éppen az ellenkezőt mondja, mint amit gondol. Okoskodásokba kezd, melyeket aztán kénytelen félbehagyni, nevetségességük folytán, mely a felébredés és az odafigyelés bekövetkeztével nyomban tudatossá válik. Az erőfeszítés oly nagy, hogy az ember hüvösnek tűnik fel miatta. Éppen a tulságos volta fedezi fel a szerelmet.

Távol a szeretett nőtől a képzelet a legédesebb párbeszédekben ringatódzott; csupa gyöngéd és meghatott elragadtatás az élet. Tíz-tizenkét napon át ily módon az ember elég bátornak véli magát, hogy beszéljen a nővel; de közvetlenül a boldog nap előtt a láz újra kezdődik és annál jobban fokozódik, minél közelebb van a rettenetes pillanat.

Ahogy az ember belép az imádott nő szalonjába, ha csak nem akar hihetetlen ostobaságokat mondani vagy cselekedni, kénytelen abba kapaszkodni, hogy nem szól semmit, hanem csak néz, hogy legalább emlékezetébe rögzítse imádottjának arcát. Alig van ott, mintha valami részegség borulna a szemeire. Az ember mintegy mániákus módra kényszerítve érzi magát egy csomó furcsa cselekedetre és mintha két lélek volna benne: egy, amely cselekszik és egy, amely kárhoztatja e cselekvéseket. Homályosan érzi, hogy az erőltetett figyelem, melyet valami ostobaságnak juttatna, egy pillanatra felüditené a vérért, mert ezzel feledné a látogatás végét és a balsorsot, hogy két hétig távol kell maradnia.

Ha valami unalmas látogatót talál ott, aki érdektelen történeteket mesél, a szegény szerelmes, mintha csak az volna a vágya, hogy elvesztegesse a drága pillanatok, csupa merő figyelem. Ez óra, melyet oly gyönyörűségnek képzelt el, villámgyorsan mulik és e mellett kimondhatatlan keserőséggel érzi mindazokat az apró mozzanatok, melyek arról tanuskodnak, mennyire idegenné vált az előtt, akit szeret. Egy sereg közömbös látogató között úgy találja, hogy ő az egyetlen, ki mitsem tud a legutóbbi napok apró részleteiről. Végre távozik és ahogy hidegen elbucsuzik az imádott nőtől, rémesen érzi, hogy két hétig nem fogja láthatni; kétségtelen, sokkal kevésbé szenvedne, ha egyáltalában nem keresné fel. Ugyanilyen fajtájú, de még sokkal súlyosabb, Policastro herceg esete, ki minden hat hónapban száz mértföldnyi utat tett, hogy Lecca-ban egy negyedórára láthassa imádott és féltékenyen őrzött kedvesét.

Mindebből jól lehet látni, mennyire nincs befolyása az akaratnak a szerelemre. Felháborodva kedvese és önmaga ellen mily tűzzel vetné magát az ember a közömbösségbe! Az egyetlen haszna az ily látogatásnak, hogy felfrissíti a kristalizáció kincskészletét.

Salvati élete kéthetes időszakokra oszlott, melyek a szerint színeződtek, hogy milyen volt az az este, amelyen láthatta *** asszonyt. Így például május 21-én oda volt a boldogságtól, június 2-án pedig nem mert hazamenni, mert félt, hogy enged a kísértésnek és főbelövi magát.

Ez este láttam, hogy a regényírók nagyon rosszul festik az öngyilkosság pillanatát. „Nem jól érzem magamat, - szól Salviati egész egyszerű hangon, - iszom egy pohár vizet.” Meg sem próbáltam, hogy elhatározásában megingassam, elbucsúztam tőle és ő sirásra fakadt.

Tekintve a zavart, mely a szerelmesek párbeszédével társul, nem volna helyes nagyon is szoros következtetéseket vonni a beszélgetés valamely kiszakított részletéből. Érzéseiket igazán csak váratlan szavak nyilvánítják meg; ezek a szív felkiáltásai. Egyébiránt a nyilatkozatok összességének az arculatából lehet csak következtetni. Nem szabad elfeledni, hogy valaki, aki nagyon meg van hatva, gyakran nem ér reá észrevenni a meghatottságot annál a valakinél, aki az övét okozza.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. A bemutatás.

Az avatottság, az ítéletnek az a biztossága, melylyel a nők bizonyos részleteket meg tudnak ragadni, csodálattal tölt el; egy pillanattal utóbb azt látom, hogy az egekig magasztalnak valami tökfilkót, a könnyekig meghatódnak valami izetlenségen és jellemvonás gyanánt komolyan mérlegelnek valami jelentéktelen nyegleséget. Nem hihetek ekkora ostobaságban. Ez alatt valami általános törvénynek kell rejtőznie, melyet nem ismerek.

Annálfogva, mert figyelmükkel valamely férfinak *egy* kiválósága felé fordulnak vagy pedig mert átengedik magukat *egy* részlet benyomásának: a nők ezt oly élénken veszik tudomásul, hogy egyebet már meg se látnak. Ez az *egy* tulajdonság köti le az egész idegfluidumot, úgy hogy a többinek a megpillantására mi sem marad belőle.

Láttam, mikor igen kiváló embereket mutattak be igen eszes nőknek; mindig egy cseppnyi előzetes elfogultság volt az, ami az első megpillantás sikerét eldöntötte.

Ha szabad kitérnem egy személyes emlékre, elmondom, hogy a szeretetreméltó L. B. ezredest be akarták mutatni Königsbergben Struvenének, ki a legelső rendű nők közé tartozott. Találgattuk: *Fará colpo?* (Lesz sikere?) Fogadást kötöttünk. Odamentem Struvenéhez és azt mondtam neki, hogy az ezredes két napig viseli ugyanazt a nyakravalót; maga szokta átvasalni; csak nézze meg jól és észreveheti rajta a ránczokat. Tisztára hazugság volt.

Épp ahogy végeztem a mondókámmal, bejelentik ezt az elragadó embert. A legutolsó párisi piperkőcz is nagyobb hatást ért volna el. Megjegyzendő, hogy Struvené szerelmes volt és tisztességes nő volt, kettőjük között szó se lehetett udvarlási viszonyról.

Soha két természet nem volt annyira megfelelő egymásnak. Struvenének azt vetették a szemére, hogy regényes hajlamu, holott csak erényes volt egész a regényességig, ami tetszett volna L. B.-nek. Struvené hamarosan végzett vele.

A nőknek csodálni való mértékben megvan az a tulajdonságuk, hogy megérik az érzés árnyalatait, az emberi szív legészrevétlenebb változásait, az önérzet legapróbb fodrozódásait.

E tekintetben el vannak látva valami oly szervvel, mely belőlünk hiányzik. Például ami a sebesültek ápolását illeti.

Viszont azonban talán hiányával vannak az észrevevő képességnek az elme, az erkölcsi szervezet tekintetében. Láttam nőket, kik a legkiválóbbak közé tartoztak, ahogy el voltak bájolván egy eszes embertől, aki nem én voltam és ugyanakkor, szinte ugyanabban az egy lélegzetvétélben bámulattal adóztak a legostobább ficzkóknak. Olyan benyomást éreztem, mint a szakértő, ki azt látja, hogy a legszebb gyémántokat üvegnek nézik és a hamis követ többre becsülik az igazi drágakőnél, mert amaz nagyobb.

Mindebből azt következtettem, hogy a nőknél mindent kell merni. Ahol Lassale tábornok kudarcot vallott, egy bajszos és káromkodó kapitány sikert aratott.⁵⁰ Biztos, hogy a férfiak kvalitásai között van egy nagy rész, melyet a nők nem tudnak észrevenni.

Ami a magyarázatot illeti, a magam részéről mindig visszatérek a physikai törvényekhez. Az ideg-fluidumot a férfiaknál az agyvelő, a nőknél a szív használja el; ezért van, hogy ők érzéseteljesebbek. Valamely nagy munka, melylyel kénytelenek vagyunk és amely élethivatásunk körébe esik, bennünket megvigasztal; a nők csak a szórakozásban tudnak vigasztalást találni.

⁵⁰ Posen, 1807.

Appiani, ki csak a legvégsőbb esetben hisz az erényben és akivel ma este együtt tartottam hajtóvadászatot az eszmékre, ahogy előadtam neki azokat, melyek e fejezetben foglaltatnak, így válaszolt:

„A lelki erő, melyet Éponine hősie odaadással arra fordított, hogy életben tartsa férjét a földalatti barlangban és megakadályozza, hogy alámerüljön a kétségbeesésbe, ha nyugodtan együtt éltek volna Rómában, arra szolgált volna neki, hogy elrejtse előle a szeretőjét. Az erős lelkeknek táplálékra van szükségük.”

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Szemérem.

A madagascari nő oda se gondolva engedi láttatni azt, amit nálunk a legjobban rejtegetnek, de meghalna a szégyentől, ha fedetlenül kellene hagynia a karját. Világos, hogy a szemérem háromnegyed része merőben az eltanulás következménye. A civilizáció művei között talán ez az egyetlen törvény, mely csak jót eredményez.

Megfigyelték, hogy a ragadozó madarak rejtőzve isznak, mert azokban a pillanatokban, mikor fejüket alámerítik, védtelenül maradnak. Ha fontolóra veszem, ami Otaiti-ben tapasztalható⁵¹, nem látok más természetes alapot a szeméremre.

A szerelem a civilizáció csodája. A vad vagy nagyon is barbár népeknél csak a legdurvább fizikai szerelmet lehet megtalálni.

A szemérem adja meg a szerelemnek a képzelet segítségét, vagyis azt, ami élteti.

A kis leányokat az anyák már korán reászoxtatják a szeméremre, és pedig roppant féltékenyen, azt lehetne mondani, hogy mintegy testületi szellemből kifolyólag. Annyit jelent ez, hogy a nők már előre gondoskodnak majdani szeretőjük boldogságáról.

A félénk és gyengéd nőnek semmi se lehet nagyobb kinszenvedés, mint ha egy férfi jelenlétében megengedett magának valamit, amiről azt hiszi, hogy pirulnia kell miatta; meg vagyok győződve, hogy egy nő, aki csak valamicskét is büszke, inkább ezerszer a halált választja. Egy kis szabadság, ha a férfi, kit a nő szeret, az érzelm szempontjából tekinti, egy pillanat élénk gyönyört okoz⁵²; ha azonban úgy látszik, hogy nem helyeseli, sőt akkor is, ha nincs tőle elragadtatva: irtózatot kétséget hagy a lélekben. Az oly nőnek tehát, ki különb a közönségesnél, a tartózkodó viselkedés a legajánlatosabb. A játék nem egyenlő; egy kis gyönyörrel vagy a nagyobb szeretetreméltóság látszatának előnyével szemben az égető lelkiismeretfurdalás vagy a szégyenkezés veszedelme a kockázat, ami reáadásul még azzal a következménnyel is jár, hogy a szerető értékcsökkenést szenved. Vajmi nagy ár ez egy jókedvű, semmire se gondoló szeleburdisággal eltöltött estéért. A szerető, kivel szemben a nő attól tart, hogy ilyen hibát követett el, napokon át ellenszenvesnek tűnik fel a megpillantás számára. Lehet-e csodálkozni egy megszokás erején, melylyel szemben a legkisebb áthágásért a legkinzóbb szégyenkezés a bűnhődés?

Ami a szemérem hasznosságát illeti: anyja a szerelemnek; jelentősége tehát kétségbevonhatatlan. Ami pedig az érzés mechanizmusára vonatkozik, ez roppant egyszerű. A lélek a helyett,

⁵¹ L. Bougainville, Cook, stb. utleírásait. Némely állatnál a nőtény, mikor megadja magát, úgy tesz, mintha el akarná háritani a himet. Az összehasonlító boncztantól kell várnunk a legfontosabb felvilágosításokat magunk felől.

⁵² Uj színben mutatja be a szerelmet.

hogy kívánczossággal volna, szégyenkezéssel van elfoglalva; megtiltja magának a vágyakat, holott pedig a vágyak vezetnek a cselekedetekhez.

Nyilvánvaló, hogy minden nő, aki gyöngéd és büszke, már pedig e kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint ok az okozathoz és az egyik ritkán jár a másik nélkül, szükségképpen oly hüvösségre szokik reá, melyet az emberek, kik nem tudják, hogy mitevők legyenek vele, prűderiának neveznek.

A vád annál hihetőbbnek tűnik fel, mert nagyon nehéz eltalálni a helyes mértéket; egy nőnek, ha kevés az esze és sok a gögje, hamarosan oda kell jutnia, hogy azt higgye: a szemérem soha sem lehet tulságoskodó. Ez az oka, hogy egy angol nő sértve érezné magát, ha bizonyos ruhadarabok nevét kimondanák előtte. Az angol nő ugyancsak óvakodik, hogy este a falun együtt lássák távozni férjével a szalonból és, ami még sulyosabb, azt hiszi, hogy sérelmet ejtene a szemérmén, ha férjén kívül bárki más előtt valami fesztelenséget nyilvánítana.”⁵³ Talán ez az oly nagyon aggályos figyelem az oka, hogy az okos angolok annyira unják házi boldogságukat. Ők a hibásak, miért oly gögösek.”⁵⁴

Viszont Plymouth-ból egyszerre Cadixba vagy Seville-ba kerülve, azt tapasztaltam, hogy Spanyolországban az éghajlat és a szenvedély forrósága kissé nagyon is feledteti a szükséges tartózkodást. Tanuja voltam oly nyilvános gyengédségeknek, melyek nem hogy meghatóknak tündek volna fel, hanem inkább merőben ellenkező benyomást tettek reám. Semmi se lehet kinosabb.

El kell reá készülnie lenni, hogy a szemérem ürügye alatt a nőkbe belerögződött megszokások ereje *kiszámíthatatlan*. A közönséges asszony, mikor tulozza a szemérmességet, azt hiszi, hogy ezzel egyenrangúvá tette magát az előkelő nővel.

A szemérem uralma oly nagy, hogy egy gyengéd nő inkább tettekkel, semmint szavakkal árulja el magát kedvesével szemben.

Bologna legcsinosabb, leggazdagabb és legkönnyebben megközelíthető asszonya tegnap este elmondta, hogy egy piperkőcz franczia, ki itt van és aki ugyancsak furcsa fogalmat kelt a nemzetéről, bebújt az ágya alá. Nyilván nem akarta, hogy kárba vesszen az a rengeteg sok nevetséges vallomás, melylyel egy hónap óta üldözi. Azonban e kitűnő embert cserben hagyta az esze. Azt még bevárta, hogy M. asszony elküldje a szobaleányát és lefeküdjék az ágyba, de arra már nem volt türelme, hogy azt is kivárja, amíg az emberek elalusszanak. A nő csengetett és öt-hat lakáj csufosan elütlegelte és kivezette az udvarlót. „És ha várt volna két órát?” - kérdeztem. „Nagyon megjártam volna. Azt mondhatta volna: ki fogja elhinni, hogy nem a maga akaratából vagyok itt?”⁵⁵

Ahogy a szép asszonytól távoztam, ahhoz a nőhöz mentem, kinél nem ismerem méltóbbat, hogy szeressék. Szépségénél, ha ugyan ez lehetséges, még nagyobb a finom tapintatossága. Egyedül találtam és elmondtam neki, amit M. asszonytól hallottam. Erről beszélgettünk: „Tudja, - szólt - ha a férfi, ki ilyen dolgokat merész, megelőzőleg már érdekelte a nőt, megbocsátják a cselekedetét és kinyeri a szerelmet.” - Bevallom, hogy az emberi szív mélységeibe való e váratlan bevilágítás zavarba ejtett. Hosszu hallgatás után feleltem: - „De hát az embernek, ha szerelmes, van-e bátorsága, hogy a végső erőszakhoz folyamodjon?”

⁵³ L. a csodálatraméltó képet, melyet Staël asszony *Corinna* végén erről az unalmas világról festett. És Staël asszony még szépítette a dolgot.

⁵⁴ A biblia és az arisztokrácia kegyetlenül boszut állnak az embereken, kik azt hiszik, hogy mindent nekik köszönhetnek.

⁵⁵ Azt tanácsolják, hagyjam ki e részletet: „Nagyon léha nőnek tarthat, hogy ilyen dolgokat mer előttem mondani.”

E fejezetben sokkal kevesebb lenne a homályosság, ha egy nő írná meg. Mindaz, ami a büszkeségre, a női gögre, a szemérem megszokásaira és ennek tulzásaiba, bizonyos *finnyásságokra* tartozik, melyek legnagyobb része egyedül csak a férfiaknál elő nem fordulható *érzéstársulásoktól*⁵⁶ függ és gyakran minden a természetben gyökeredző alap nélkül való, mindez csak annyiban kerülhet itt szóba, amennyiben szabad hallomásból írni a dolgokról.

Egy nő, a philosophiai nyíltság egy pillanatában elmondott bizonyos dolgokat, melyek a következőkben összegezhetők:

„Ha valaha feláldoznám szabadságomat, a férfi, kit választanék, jobban megbecsülné érzéseimet, ha látná, mennyire fukarkodtam mindig még a legkisebb előnyben való részesítéssel is.” E szeretőnek a kedvéért, kit talán sohasem fog megtalálni, történik, hogy ez vagy az a szeretetreméltó nő hüvösséget tanúsít azzal a férfival szemben, akivel éppen beszél. Ime a szemérem első tulhajtása: ez tiszteletet érdemel; a második a nők gögjéből következik; a tulhajtás harmadik forrása pedig a férjek gögje.

Azt hiszem, a szerelem lehetősége gyakran felmerül még a legerényesebb nők álmodozásában is és igazuk van. Nem szeretni, mikor az ég oly lelket adott, mely a szerelemre van teremtve: ez annyi, mint megfosztani az embernek önmagát és más valakit valami nagy boldogságtól. Mintha a narancsfa nem akarna virágozni, mert fél, hogy bünt követ el vele. És e mellett még megjegyzendő, hogy a szerelemre teremtett lélek semmiféle más boldogságot se tud elragadtatással élvezni. A második pillanattól kezdve a világ állítólagos gyönyöreit elviselhetetlenül üreseknek érzi; gyakran abban a hitben ringatja magát, hogy szereti a művészetet, a természet fenséges látványait, de ezek mind csak a szerelmet és, ha lehetséges, ennek a fokozását ígéri neki és csakhamar észreveszi, hogy oly boldogságról beszélnek, melytől elhatározta, hogy megfosztja magát.

Az egyetlen, amit kárhoztathatnak a szeméremben, az, hogy a hazudozás megszokására vezet; ebben van a könnyüvéző nők egyetlen előnye a gyengédek felett. A könnyüvéző nő így szól: „Kedves barátom, mihelyt érezni fogom, hogy ön tetszik nekem: szólok. És nagyon fogok örülni, mert roppant becsülöm önt.”

Constance, mikor kedvese győzelmet aratott felette, élénk meglepéssel kiáltott fel: „Beh örülök, hogy nyolcz év óta, amióta összeveszttem a férjemmel, senkinek sem adtam oda magamat!”

Bármily nevetségesnek találjam is ezt az okoskodást: ez örvendezés tele van üdeséggel.

Okvetlenül el kell mondanom, hogy milyen természetű volt a bánkódása egy sevillei hölgynek, kit a kedvese elhagyott. Emlékezetbe kell azonban idéznem, hogy a szerelemben mindennek van jelszerű fontossága és főleg elnézést kell kérnem a stylusom számára.⁵⁷

Férfi szememmel kilencz sajátságot vélek megkülönböztethetni a szeméremben:

1. Kis nyereséggel szemben nagyon nagy a koczkázat, következésképpen nagyon tartózkodónak kell lenni, aminek viszont mesterkéeltség a következménye; így például nevetés nélkül állani a legmulatságosabb dolgokat; következésképpen ahhoz, hogy épp annyi legyen a

⁵⁶ A szemérem az egyik forrása a diszesen való ruházkodásnak; aszerint, hogy miként ékesíti fel magát, a nő kilátásba helyezi, hogy betölti a vágyakat, melyeket ébreszt. Ez az oka, hogy a disz nem illik az öreg korhoz.

A vidéki asszony, ha Párisban követni akarja a divatot, félszeg és nevetséges módon nyit kilátásokat. A vidéki nőnek, ki Párisba jön, eleinte úgy kell öltözködnie, mintha harmincz éves lenne.

⁵⁷ L. a 80. lapon levő jegyzetet.

szemérem, mint amennyi kell, sok okosságra van szükség.⁵⁸ Ezért van, hogy nagyon sok nő bizalmas körben nem törődik vele eléggé vagy inkább helyesen mondva: nem kívánja, hogy a történetek, melyeket elmondanak neki, eléggé el legyenek takarva és csak a mámor meg az örület mértéke szerint hullassák le fátylaikat.⁵⁹

Vajjon nem a szeméremnek és annak a halálos unalomnak, melyet sok nőre rákényszerít, a következménye-e, hogy legnagyobb részük semmit se becsül annyira a férfiban, mint a vakmerőséget? Vagy talán a vakmerőséget egynek veszik a jellem erejével?

2. Második törvény: kedvesem annál jobban fog becsülni.

3. A megszokás ereje urrá válik még a legszenvedélyesebb pillanatokban is.

4. A szemérem vajmi hizelgő élvezetekhez juttatja a szeretőt: érezteti vele, hogy micsoda törvényeket hágnak át érte.

5. És még *mámorítóbb* élvezeteket juttat a nőknek, olyanokat, melyek, mert hatalmas megszokáson győzedelmeskednek, még jobban felkavarják a lelket. Valmont gróf éjfélkor egy szép asszony hálósobájában leli magát. Ez vele minden héten megtörténik, az asszonynyal talán ha minden hét évben egyszer; az alkalom ritkasága és a szemérem a nő számára végtelenül élénkebbé teszi a gyönyört.⁶⁰

6. Hátránya a szeméremnek, hogy folyton hazugságra készítet.

7. A szemérem tulsága és szigorúsága visszariasztja a szerelemtől a gyengéd és félénk lelkeket⁶¹, tehát épp azokat, melyek leginkább arra valók, hogy érezzék és éreztessék a szerelem gyönyöreit.

⁵⁸ L. a genfi társaság hangját, különösen a *felsőbb* családokban; az udvar hasznossága, hogy a kinevetéssel ellensúlyozza a prudeiára hajló irányzatot; Rochefort asszony kijelentése Duclos-val szemben, ki történeteket mesélt el neki: „Igazán, ön tulságosan tisztességes nőknek tart benünket”. Semmi se olyan izetlen, mint a nem őszinte szemérem.

⁵⁹ Ohó, kedves Fronsec, a történetet, melylyel kezdted és azt, amely most járja, husz üveg pezsgő választja el egymástól.

⁶⁰ Ugyanez a melancholikus vérmérséklet esete a vérmes temperamentuméhoz viszonyítva. Nézzünk például egy erényes asszonyt, még ha csak olyan áruczikkszerű is az erényessége, mint némely ájtatószkodóké (erényesek, hogy százszoros jutalmat kapjanak érte a paradicsomban) és egy negyvenéves fásult és kiélt férfit. Noha a *Liaisons dangereuses* Valmontja még nem tart itt, Tourvelné végéig boldogult nála és ha az oly elmés szerző még elmésebb lett volna, pompás regényéből ennek a tanulságnak kellett volna kiderülnie.

⁶¹ A melancholikus temperamentumot, melyet egyenesen a szerelmes temperamentumnak lehet nevezni. Láttam igen kiváló leginkább a szerelemre teremtett nőket, kik az eszeség hiányában, a prózai vérmes tempera mentumot részesítették előnyben. Alfréd története, Grande chartreuse, 1810.

Nem tudok semmit, ami ennél jobban eszembe juttatja az ugynevezett rossz társaságot.

(A szegény Visconti itt merőben a felhők között kalandozik.

Az összes nők egyformák, ami az érzések és a szenvedélyek lényegét illeti; a szenvedélynek csak a *formái* különböznek. Eltérnek egymástól abban a mértékben, amennyi különbséget tesz a nagyobb vagyon, a nagyobb műveltség, a fenköltebb gondolkodás és mindenekfelett és szerencsétlenségére a nagyobb gögösség.

Bizonyos szó, mely egy hercegnőt felháborít, a legkevéssbé sem botránkoztat meg egy alpesi pásztorleányt. Mihelyt azonban haragra gyulladtak: a szenvedély ugyanazokat a hullámokat veti a hercegnőben, mint a pásztorleányban.)

(A kiadó jegyzete.)

8. A gyöngéd nőket, kiknek nem volt több szeretőjük, a szemérem megakadályozza a feszte-
len mozgásban és arra bírja őket, hogy egy kissé azoktól a barátnőiktől vezettessék magukat,
kiket nem terhel e mulasztás.⁶² A helyett, hogy vakon átengednék magukat a megszokásnak,
folyton ügyeletet tanusítanak. Kényes szemérmük valami mesterkélt jelleget ad cselekvéseik-
nek; csupa természetességből olybá tűnnek fel, mint akik hiányával vannak a természetes-
ségnek; ez a félszég azonban rokonságban van az égi kellemmel.

Ha bizalmasságuk néha a vonzalmassághoz hasonlít, ez azért történik, mert ez angyali lelkek
kaczérai, a nélkül, hogy tudnának róla. Lustaságból, hogy ne kelljen megszakitani álmodozá-
sukat és azért, hogy megszabaduljanak a beszéd kénytelenségétől és a gondtól, hogy miként
mondhatnának egy barátinak valami kellemes és udvarias szót, de olyat, mely csak udvarias
legyen: gyöngéden reátámaszkodnak a karjára.

9. Hogy a nők, ha az irodalomra adják magukat, csak oly ritkán érik el a fenségest és hogy
legrövidebb leveleikben is annyi a kellem, az azért van, hogy mindig csak félig mernek
nyitni lenni. Nyitni lenni nekik annyit jelent, mintha fedetlen fővel mennének ki az
utczára. A férfinál semmi se gyakoribb, mint hogy feltétlenül képzelmenek a tollbamondása
szerint ír és a nélkül, hogy tudná, hova megy.

Összefoglalás.

Az általános tévedés az, hogy úgy bánnak a nőkkel, mint valami nagylelkűbb, könnyebben
megindítható és főként mint olyan férfiakkal, kik nem lehetnek vetélytársak. Az ember
nagyon is könnyen hajlandó felejtetni, hogy van két új és sajátos törvény, mely az emberi
természet összes rendes hajlandóságai mellett zsarnoki módon köti ez oly könnyen izguló
lényeket, nevezetesen:

A női gőg és a szemérem és az a sok, gyakran szétfejtethetetlen megszokás, mely a szemérem-
nek megannyi leánygyermek.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Pillantások.

Ez az erényes kaczerkodás nagy fegyvere. Mindent el lehet mondani egy pillantással és egy
pillantást mindig le lehet tagadni, mert nem lehet szó szerint idézni.

Ez eszembe juttatja G. grófnak, Róma Mirabeau-jának az esetét. Az ottani kedves kis
kormány reászoktatta, hogy igen eredeti módon adja elő a mondanivalóját: töredékes
szavakban, melyek mindent megmondanak és semmit se mondanak. Mindent kifejez velök,
de bármily hiven ismételve valaki a szavait, nem lehet beléjük kapaszkodni. Lante bibornok
azt mondta neki, hogy a nőktől lopta e módszert, hozzáteszem, hogy egyenesen a legtisztés-
esebbektől. E csalafintaság kegyetlen, de igazságos visszatörlesztés a férfiak zsarnokságával
szemben.

⁶² M... mondása.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A női büszkeség.

A nők teljes életükben hallják, miként beszélnek a férfiak állítólagosan fontos dolgokról: nagy pénzbeli nyereségekről, hadi sikerekről, gyilkos párbajokról, rémes vagy nagyszerű boszu-állásokról stb. Azok, kikben kevély lélek lakozik, érzik, hogy miután e dolgok kívül esnek a számukra kimért körön, nem fejthetnek ki oly büszkeséget, mely a tárgy fontosságától nyer igazolást. Érzik, hogy oly szív dobog keblükben, mely erőre és fenkölségre különb minden-nél, ami környezetükben található és mégis azt látják, hogy az utolsó férfit is különbnek tartják, mint őket. Reájönnek, hogy csak kis dolgokban, vagy legalább is csak olyanokban nyilváníthatnak büszkeséget, melynek csupán az érzés ad fontosságot és amelyet egy harma-dik nem tud értékelni. Sorsuk alrendiségének és lelkök kevélységének e kinzó ellentétessé-gében vagy a felindulások heves voltával, vagy pedig eltökéléseikhez való kérlelhetetlen ragaszkodással igyekeznek büszkeségüknek tiszteletet szerezni. A meghittség bekövetkezése előtt e nők úgy képzelik, hogy a szerelmes férfi ostromot indított ellenök. Képzeletük azon dolgozik, hogy felháborodjanak cselekedetein, melyek pedig csak, mert hiszen a szerelemből fakadnak, szerelemről tanuskodnak. A helyett, hogy örömet találnának annak a férfinak az érzéseiben, aki tetszik nekik, a hiuság álláspontjára helyezkednek vele szemben és legyenek bár még oly gyengéd lelkűek, ha az érzések nem irányulnak kizárólagosan csak egyfelé, mihelyt szeretnek, akár csak mint a legközségeesebb kaczer teremtésben, egyéb se dolgozik bennök, mint a hiuság.

Egy fenkölt természetű nő ezerszer is kész életét áldozni szerelméért és örökre össze tud veszni vele valami kis büszkeségi porlekedésben, egy ajtónak a becsukása vagy nyitva hagyása miatt. Ez az ő becsületbeli érzékenységük. Napoleon is azért bukott el, mert nem akart feladni egy falut.

Tanuja voltam egy ilyenfajta perlekedésnek, mely egy egész éven át tartott. Egy nagyon előkelő nő inkább feláldozta egész boldogságát, semmint hogy kedvese a legkevésbé is két-kedhessen büszkeségének rendíthetlenségében. A kibékülés csak véletlennek volt a műve. Barátnőmnél egy gyenge pillanatban következett be, mikor kedvesével, kiről azt hitte, hogy negyven mértföldnyire van, egy oly helyen találkozáva, hol az se remélhette őt látni, nem tudott uralkodni magán. Nem birta elrejteni az örömteljes meglepetést, amaz pedig még jobban meg volt hatva, mint ő; majdnem térdre borultak egymás előtt és sohase láttam annyi könnyet ontani. A boldogság váratlan felvirradása volt ez, melyben a könny a legfelfokozottabb mosolygás.

Argyle herczeg nagyon szép bizonyítékát szolgáltatva lélekjelenlétének, mikor Carolina királynéval Richmond-ban történt találkozásakor nem vállalta a női büszkeséggel való csatározást.⁶³ Minél több egy nő jellemében az emelkedettség, annál rettenetesebbek az ilyen viharok.

As the blackest sky
Foretells the heaviest tempest.

D. Juan.

Ugy van-e vajjon, hogy minél nagyobb elragadtatást keltenek egy nőben rendes körülmények között kedvesének kiváló tulajdonságai, annál inkább igyekszik, hogy azokban a kegyetlen pillanatokban, mikor a rokonszenv mintegy felborul, boszut álljon rajta azért, amiért egyébként olyannak látta, mint aki különb a többi embernél? El akarja kerülni, hogy őt magát is ezek közé számítsák.

⁶³ The heart of Midlothian (III.).

Már rég volt, hogy az unalmas *Clarisse*-t olvastam; de úgy gondolom, hogy ő is női büszkeségből halt meg és amiatt nem fogadja el Lovelace kezét.

Ezzel szemben Monime megható példája a női érzés finomságának. Kinek nem pirul ki homloka az élvezettől, ha egy a szerephez méltó színésznőtől hallja:

A végzetes szerelmet, mit legyőztem

Bevallottam s ma is vallom, ha kell,
De most már hasztalan felejt el,
A szégyen, melyre kényszerített engem,
Örökké megmarad az én szívemben.
Nem hihetem, hogy hiszi szavamat,
S számomra a sir sem olyan iszonyat,
Mint férjem ágya, férjemé, aki
Tőlem e vallomást kinozta ki,
S örök kint azzal okozott nekem,
Hogy a szemébe kellett mondanom:
Hogy szeretek, de nem őt szeretem.

Racine (Gábor Andor ford.)

Elképzelem, amint a jövő századok azt fogják mondani: Ime, mire volt jó a monarchia.⁶⁴ Arra, hogy létrehozzon ily jellemeket és hogy akadjanak nagy művészek, kik képet festenek róluk.

Azonban erről a finom érzékről a középkori köztársaságokban is találok egy csodálatraméltó példát, mely meghazudtolni látszik a kormányzatnak a szenvedélyekre gyakorolt befolyásáról alkotott elméletemet és amelyet teljes jóhiszeműséggel idézek:

Értem pedig ezzel Dante ez oly megható sorait:

Deh! quando tu sarai tornato al mondo,

Ricorditi di me, che son la Pia:
Siena mi fe: disfecemi maremma;
Salsi colui, che inannellata pria,
Disponando, mi avea con la sua gemma.

Purgatorio, cant. V.⁶⁵

A nő, ki e szavakat mondja, titokban Desdemona sorsát szenvedte el és csak egy szavába került volna, hogy a földön hátrahagyott barátai előtt felfedje férje bűnét.

Nello della Pietra elvette madonna Pia-t, Siena leggazdagabb és legelőkelőbb családjának, a Tolomei-háznak egyetlen örökösét. Szépsége, mely egész Toscanát bámulatra ragadta, férje szívében féltékenységet támasztott, melyet hamis besugások és a szünetlen megújuló gyanú borzalmas elhatározásra érleltek. Ma már bajos eldönteni, hogy igazán teljesen ártatlan volt-e az asszony, de Dante ilyennek tünteti fel.

Férje elvitte a volterrei mocsarakra, mely vidék, mint ma, már akkor is híres volt *aria cattiva*-ról. Szerencsétlen feleségének soha meg nem mondta, mi az oka e veszedelmes helyre való

⁶⁴ Alkotmánylevél és kamarák nélkül való monarchia.

⁶⁵ Oh, ha visszatértél az élők közé, emlékezz majd reám. Pia vagyok; Siena szült; a mocsárban leltem halálomat. Az, ki magának elgyűrűzött, tudja történetemet.

számüzetésnek. Gőgje nem engedett neki se panaszt, se szemrehányást. Egyedül élt vele egy elhagyatott toronyban, melynek romjait láttam a tengerparton; lenéző hallgatását soha meg nem törte, ifju feleségének kérdéseire soha feleletet nem adott, könyörgéseit meg nem hallgatta. Hidegen várta mellette, hogy a dögleletes levegő megtegye a hatását. A mocsár gőzei csakhamar elhervasztották ez arcot, mint mondják, a legbájosabbat, mely abban a században megjelent a földön. Néhány hónap múlva az asszony meghalt. Némely akkori krónikás azt írja, hogy Nello egy törsturással siettette a végét: borzalmasan a mocsárba halt; de hogy miként, az rejtély maradt még a kortársak előtt is. Nello della Pietra tovább élt, azonban állandó némaságban, melyet soha sem tört meg.

Semmi se lehet nemesebb és finomabb, mint a mód, ahogy a fiatal Pia Dante-t megszólítja. Eszökbe akarja juttatni magát barátainak, kiket oly fiatalon hagyott itt a földön, de noha megnevezi és kijelöli a férjét, a legkisebb panaszt se engedi meg magának a hallatlanul kegyetlen és immár jóvátehetetlen bűn miatt. Csak annyit mond, hogy férje tudja halálának történetét.

A bosszura szomjazó gőgnek ez az állhatatossága, azt hiszem csak a déli országokban látható.

Piemontban akaratlanul tanuja voltam egy körülbelül hasonló esetnek; de a részleteket akkoriban még nem ismertem. Huszonöt dragonyossal kiküldtek a *Seria* mentén huzódó erdőbe, hogy megakadályozzam a csempészek garázdálkodását. Ahogy este e vad és elhagyatott tájra kijutottam, a fák között egy régi kastély romjait pillantottam meg; odamentem; nagy csodálkozásomra a romnak lakója is volt. Egy sötét tekintetű környékbeli nemes ember, hat láb magas és negyven éves férfi, aki mogorva képpel két szobát bocsátott rendelkezésemre. Ör-mesteremmel együtt zenéléssel töltöttük az időt, mikor pár nap múlva felfedeztük, hogy emberünk egy nőt rejteget, kit - nem sejtve a rémes valóságot - nevetve Camillának nevez-tünk. Hat hét múlva a nő meghalt. Volt bennem annyi szomorú kíváncsiság, hogy látni akartam a koporsóban; megvesztegettem a virrasztó barátot, ki aztán azzal az ürügygel, hogy szentelt vizet akarok hinteni a halottra, éjféltájban bevezetett a kápolnába. Ama remek teremtések egyikét láttam ott, kik még a halál ölében is megőrzik szépségüket, nagy sasorra volt, melynek sohasem felejttem el nemes és finom hajlását. Hivatásom elszólított e gyászos helyről, öt évvel később, mikor ezredem egy szakaszával én is lekísértem a császárt, hogy Itália királyává koronáztassa magát, elmondattam magamnak a történetet. Megtudtam, hogy a féltékeny férj, *** gróf egy reggel felesége ágyára akasztva egy kis angol zsebórát talált, melynek a városka egyik fiatalembere volt a tulajdonosa. A gróf még aznap elvitte feleségét az omladozó erdei kastélyba. Mint Nello della Pietra, ő se szólt soha egy szót se. Ha az asszony könyörgésre fogta a dolgot, hidegen és némán felmutatta neki az órát, melyet mindig magánál hordott. Három évig élt így teljes egyedüllétben vele. Az asszonyt végre is életének virágában megölte a kétségbeesés. Férje megkísérelte, hogy egy késszurással bosszút álljon az óra gazdáján, nem sikerült, elment Genuába, hajóra szállt és azóta nyoma veszett. Jóságait felosztották.

Ha az ember türelemmel fogadja a döllyfös nők sértéseit, ami a katonai élet megszokásai folytán könnyű szerrel lehetséges, csak untatja e büszke teremtések; gyávának nézik az embert és hamarosan eljutnak a súlyos megbánásokhoz. E gőgös lelkek szívesen engednek azoknak a férfiaknak, kikről azt látják, hogy türelmetlenek a többi férfival szemben. És azt hiszem, csakugyan legjobb is így cselekedni, és gyakran hogy elkerüljük az összeveszést kedvesünkkel, tanácsos összeveszni a szomszédunkkal.

Egy híres londoni színésznőhöz, Miss Cornelhez, egy napon váratlanul betoppan a gazdag ezredes, ki hasznos barátja volt neki. A színésznő éppen egy kis udvarlójával volt együtt, kinek csak a kedvelés adott jogczimet az ottidőzésre. „X ur - szólt Miss Cornel izgatottan az ezredeshez - azért van itt, hogy megnézzze a poneyt, melyet el akarok adni.” - „Egész más czélból vagyok itt”, - vágott közbe a kis udvarló, kit kezdett untatni a dolog, és akit a

színésznő e pillanattól fogva szenvedélyesen szeretett.⁶⁶ E nők rokonszenveznek kedvesök büszkeségével és ez megakadályozza, hogy az ő rovásukra érvényesítsék a maguk kevélységét.

Lauzun herczeg jelleme (az 1660-ikit gondolom⁶⁷, ha az első napon megbocsájtják neki a kellem hiányát, elbájolja az ilyen nőket, sőt elbájol talán minden kiváló nőt; az emelkedettebb nagyságot már nem tudják felfogni, hidegségnek veszik azt a nyugodt tekintetet, mely mindent lát és nem indul fel az apróságokon. Nem hallottam-e, mikor a saint-cloudi udvar hölgyei azt mondták, hogy Napoleon száraz és prózai jellem.⁶⁸ A nagy ember olyan, mint a sas, minél magasabbra emelkedik, annál kevésbé válik megláthatóvá és nagyságáért a lelki magányossággal bűnhődik.

A női gőgösség folytán áll elő az, amit a nők a *finomság hiánya*-nak neveznek. Azt hiszem, ez meglehetősen hasonlít ahhoz, amit a királyok felségsértésnek neveznek, és ami annál veszedelmesebb vétség, mert az ember észre se veszi, hogy elkövette. A leggyengédebb szerelmes is vád alá kerülhet a finomtalanság czimén, ha nem nagyon okos, és - ami még szomorubb -, ha át meri engedni magát a szerelem legnagyobb csábjának, annak a gyönyörnek, hogy tökéletesen természetes legyen azzal szemben, kit szeret és ne figyeljen reá, hogy mit beszélnek.

Mindezek olyan dolgok, melyekről a jóratermett szívnek bizonyára sejtelve sincs, és amelyeket tapasztalni kell, hogy az ember higgyen bennök, mert a megszokás arra viszi, hogy oly nyíltan és becsülettel lépjen fel a nővel szemben, mint ahogy férfi-barátaival teszi.

Az embernek folyton eszébe kell tartania, hogy oly teremtésekkel van dolga, kik, bár igaztalanul, jellemerő tekintetében alsóbbrendűeknek tarthatják magukat, vagy jobban mondva: azt hihetik, hogy alsóbbrendűeknek nézik őket.

Nem inkább abban kellene-e nyilvánulnia a női gőgnek, hogy milyen erőteljes az érzés, melyet keltenek? I. Ferencz feleségének sokat csipkedték egyik udvarhölgyét, hogy csapodár a kedvese és nem is szereti őt. Kevéssel utóbb e szerető beteg lett, és mikor felépült, némán jelent meg az udvarban. Két év múlva egy napon, mikor csodálkozva tették szóvá, hogy még mindig szereti, az udvarhölgy így szólt a némához: „Beszéljen!” És az megszólalt.

⁶⁶ Mindig csodálattal telve és a nála egész leplezetlenül észlelhető szenvedélyekbe való mély belátásokkal gazdagabban jövök el Miss Corneltől. Az az ellentmondást nem tűrő hang, melylyel cselédeknek parancsol, nála nem zsarnoki hajlamból, hanem abból ered, hogy mindig világosan és gyorsan átlátja, mit kell tenni.

Ha a látogatás elején haragszik is reám, a végén már eszébe se jut, hogy nehezteljen. Egész mivoltában feltárja a szenvedélyt, melylyel Mortimer iránt viseltetik. „Társaságban jobb szeretem, mintha egyedül van velem.” A leglángelméjűbb asszony se lehet különb nála abban, hogy mer teljesen természetes lenni és hogy nem feszélyezi semmiféle elmélet se. „Sokkal boldogabb vagyok, mint színésznő, semmint ha főrendnek lennék a felesége.” Nagy lélek, kinek meg kell őriznem a barátságát, hogy okuljak tőle.

⁶⁷ Büszkeség és bátorság a kis dolgokban, de egyszersmind szenvedélyes figyelembevétel is a kis dolgoknak; az epés vérmérséklet hevéssége. Viselkedése Monaco asszonnyal szemben (Saint-Simon, V. 383.); kalandja Montespan asszony ágya alatt, mikor a király Montespan asszonnyal együtt benne feküdt. Az apró dolgokra való figyelmezés nélkül az ily jellem láttatlan marad a nők előtt.

⁶⁸ When Minna Toil heard a tale of woe or of romance, it was then her blood rushed to her cheeks, and showed plainly how warm it beat notwithstanding the generally serious composed and retiring disposition which her countenance and demeanour seemed to exhibit. (*The Pirate*, I. 33.)

A közönséges emberek hidegnek tartják az oly lelkeket, kik, mint Minna Toil, a mindennapi dolgokat nem érdemesítik reá, hogy felinduljanak miattuk.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. A nők bátorsága.

I tell thee, proud Templar, that not in thy fiercest battles hadst thou displayed more of thy vaunted courage, than has been shewn by woman when called upon to suffer by affection or duty.

Ivanhoe, III. 220.

Emlékszem, hogy valami történeti könyvben a következőket olvastam: „Az összes férfiak elvesztették fejüket; ez az a pillanat, mikor a nők kétségtelenül különbeknek bizonyulnak náluk.”

A nőknek van valami *tartalék*-bátorságuk, ami nincs meg a szeretőjüknek. Vele szemben a nőket ösztönzi a hiuság és abban, hogy a veszedelem hevében bátorság tekintetében tultegyenek a férfin, ki pártfogó és erőt kifejtő büszkeségével annyiszor megsértette őket, oly élvezetet találnak, hogy ez élvezet lendülete felülemeli őket mindennemű félelmen, mely abban a pillanatban a férfi gyöngeségét okozza. A férfi is, ha ily pillanatban ily segítség van mellette, különbek bizonyíthatja magát mindenki másnál, mert a félelem sohasem a veszedelemben, hanem mindig bennünk lakozik.

Távol legyen tőlem, hogy lebecsüljem a nők bátorságát: láttam köztük olyanokat, kik a kellő alkalommal a legbátrabb férfiaknál is különbek voltak. Szükséges azonban, hogy legyen egy férfi, kit szeretnek; miután ekkor mintegy csak ő rajta át éreznek, a közvetlen és legrémesebb veszedelem is olybá válik számukra, mintha arról volna szó, hogy szemeláttára egy rózsát szakítsanak.⁶⁹

Láttam egyébiránt nem-szerelmes nőknél is hideg, a legnagyobb mértékben meglepő, az idegek befolyása alól teljesen ment bátorságot.

Igaz azonban, hogy azt gondoltam, csak azért ily bátrak, mert nem tudják, mily kellemetlenek a sebesülések.

Ami az erkölcsi bátorságot illeti, mely oly sokkal felette áll a másfélének, a szilárdság, melylyel egy nő ellenáll szerelmének, egyenesen a legbámulatraméltóbb valami, ami a földön tapasztalható. A bátorság összes lehetséges egyéb jelei merő kicsiségek az ilyen, annyira a természet ellen való és annyira kinos erőfeszítéshez képest. A nők talán az önfeláldozásnak abban a megszokásában találják meg a hozzá való erőt, melyet a szemérem olt beléjük.

Az is egyike a nők szerencsétlenségeinek, hogy a bátorság e megbizonyításai mindig titokban maradnak és szinte elmondhatatlanok.

Még nagyobb baj, hogy a bátorság mindig boldogságuk ellen fordul: Cleves hercegnének egy szót se kellene szólnia a férjének, hanem oda kellene adnia magát Nemours urnak.

Lehet, hogy a nőket ilyenkor főleg az látja el erővel, hogy büszkeségükre szolgál, ha megvédi magukat és azt képzelik, hogy szeretőjük hiuságának a kielégítését találja meghódításukban. Kicsinyes és alantjáró gondolat. A szenvedélytől elragadtatott férfinak, ki hanyatt-homlok veti magát annyi nevetséges helyzetbe, van is ideje, hogy a hiuságára gondoljon! Olyan ez, mint mikor a szerzetesek azt hiszik, hogy fülön fogják az ördögöt és úgy kárpótolják magukat a szörövért és az önkínzásokért, hogy büszkéek reá.

Azt hiszem, ha Cleves hercegné megérte volna, hogy megöregedjék és eljusson abba a korba, mikor az ember ítéletet mond az életről, és amikor a kevélység örömeinek láthatóvá

⁶⁹ Stuart Mária, ahogy Erzsébettel való találkozása után, melylyel a vesztét megpecsételte, Leicester-ről beszél.

válík a nyomoruságos mivolta: megbánta volna, amit cselekedett. Belátta volna, hogy jobb lett volna, ha úgy él, mint De la Fayette asszony.⁷⁰

Az imént átolvastam száz oldalt e tanulmányból; vajmi szegényes fogalmat adtam az igazi szerelemről, arról a szerelemről, mely elfoglalja az egész lelket, betölti hol a legboldogabb, hol kétségbeejtő, de mindig fenséges képekkel és tökéletesen érzéketlenné teszi minden egyéb iránt a világon. Nem tudom, hogyan fejezzem ki, amit oly jól látok; soha sem éreztem kinosabban a tehetség hiányát. Miként tüntessem fel a mozdulatok és a jellemmegnyilvánítások mesterkéletlenségét, a mély komolyságot, a tekintetet, mely oly hiven és oly ártatlanul festi az érzés árnyalatát és főleg, ismétlem, azt a kimondhatatlan *nem-törődést* mindennel, ami nem az a nő, kit az ember szeret? Minden *igen* vagy *nem*, amit a szerelmes férfi mond, telítve van valami oly *kenettel*, mely sehol máshol, sőt egyébkor nála se található. Ma (augusztus 3-án) reggel kilencz órakor ellovagoltam Zampieri marquis szép angolkertje előtt, mely végső lejtősegein terül el azoknak a nagy fáktól koronázott halmoknak, melyekre Bologna támaszkodik és amelyekről oly szép kilátás nyílik a gazdag és zöldelő Lombardiára, a világ legszebb tartományára. A Zampieri-kert egy csoport babérfája között, mely éppen az utra néz, amerre mentem és amely a Reno casa-lechioi vizeséséhez vezet, megpillantottam Delfont grófot; mély merengésben állt ott és noha az előző este hajnali két óráig együtt voltunk, alig viszonozta köszöntésemet. Elértem a vizeséshez, átmentem a Renon, aztán mikor mintegy három órával utóbb visszajövet ismét elhaladtam a Zampieri-kert facsoportja előtt, a grófot még mindig ott láttam. Ugyanabban a helyzetben volt, mint az előbb, nekitámaszkodva egy nagy piniának, mely magasan kiemelkedett a babérfák csoportja fölé. Félek, hogy e megfigyelést tulságosan csekélynek és semmitmondónak találják: könnyes szemekkel jött felém és kért, ne mondjam el, hogy ily mozdulatlanul láttam. Meg voltam hatva; azt inditványoztam, forduljunk vissza és töltsük együtt a nap hátralevő részét kívül a városon. Két óra múlva mindent elmondott. Kiváló lélek és mily hidegek e lapok ahhoz képest, amit ő beszélt!

Azt hiszi, *nem szeretik*; nekem nem ez a véleményem. Chigi grófné gyönyörű márványalakjáról, kinél az estét töltöttük, mitse lehet leolvasni. Csak egy-egy hirtelen és könnyed elpirulás, melyet nem bir leküzdeni, árulja el néha felindulásait e léleknek, melyet a legtulzóbb női büszkeség igyekszik elvitatni a heves indulatoktól. Ilyenkor a pir nemcsak az arcán, de előmlik alabástrom nyakán és Canova vésőjére méltó szép vállai látható részén is. Borongó tekintetű fekete szemeit el tudja rejteni a pillantások elől, melyeknek fél az átható voltától; de ma éjjel megfigyelhettem, hogy Delfonte valamely kijelentésére, mely nem tetszett neki, hirtelen egészen elfutotta a pirosság. E büszke lélek nem találta őt méltónak magához.

De hát még ha tévedek is Delfonte boldogságára vonatkozó hozzávetéseimben, a hiuságtól eltekintve, azt hiszem, boldogabb, mint én, aki közömbös vagyok és aki látszatra is, de meg a valóságban is szilárdan ülök a szerencsében.

HARMINCZADIK FEJEZET. Különös és szomorú látvány.

Bologna, 1818. augusztus 3.

Az asszonyok női büszkeségükkel az ostobák miatt az okosakon és a pénzzel és otrombasággal pöffeszkedő prózai lelkek miatt a nemes sziveken boszulják meg magukat. El kell ismerni, hogy ez vajmi gyönyörű következmény.

⁷⁰ Ismeretes, hogy e nagyhirű asszony alkalmasint Rochefoucauld-lal együtt írta a *Cleves hercegné*-t és hogy a két szerző életük utolsó husz évén át tökéletes barátságban volt egymással. Ez teljesen az olasz módra való szerelem.

Vannak nők, kiket a büszkeség és a társasági illendőség aprólékos szempontjai boldogtalanságra juttatnak; hozzátartozóik büszkeségből rettenetes helyzetbe kényszerítik őket. Ezzel szemben a sors oly vigasztalást tartogat számukra, mely dusan felér minden szenvedésükkel, nyitva hagyja nekik a boldogságot, hogy szenvedélyesen szeressenek és szeretessenek. De ime egy szép napon átveszik ellenségeiktől ugyanazt az esztelen büszkeséget, melynek ők maguk voltak az első áldozatai és átveszik azért, hogy megöljék vele az egyetlen boldogságot, mely még megmaradt számukra és hogy szerencsétlenné tegyék magukat meg azt, aki szereti őket. Egy barátnő, kiről mindenki tudja, hogy tiz viszonya is volt, még pedig nem mindig egyik a másik után, nagy komolyan elhitei velők, hogy ha szeretnek, becstelenné válnak a világ előtt. Holott ez a derék világ, mely sohasem emelkedik magasabbra az alacsony gondolatoknál, minden évben egy-egy új szeretőt tulajdonít nekik, mert hát, azt mondja, ez a szabály. A léleknek van oka, hogy elszomorodjék e különös látványon: egy gyengéd és belsőségesen finom nő, angyala a tisztaságnak, egy válogatástalan sz... tanácsára, fut az egyetlen és roppant boldogság elől, mely megmaradt számára, hogy aztán ragyogó fehér ruhában megjelenjen egy nagy mamlasz bíró előtt, kiről száz éve kiderült már, hogy vak és aki torka szakadtából ordítja: „Feketében jár.”

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Kivonat Salvati naplójából.

Ingenium nobis ipsa puella facit.

Propert., II. 1.

Bologna, 1818. április 29.

Kétségbeesésemben, hogy a szerelem mily boldogtalanságba döntött, megátkozom életemet. Semmihez nincs kedvem. Az ég borus, esik, a késői hideg szél szomorúságba öltözteti a természetet, mely a hosszú tél után nekilendülni készült a tavasznak.

Schiasseti, aki félzsoldban levő ezredes, eszes és higgadt barát, két óra hosszat volt itt az imént nálam. „Le kellene mondania a szerelemtől. - De miként? Adja vissza a katonáskodásért való rajongásomat. - Nagy baj, hogy azzal a nővel megismerkedett.” Szinte magam is igazat adok neki, annyira le vagyok verve és el vagyok csüggedve és annyira erőt vett ma rajtam a buskomolyság. Találgatjuk, mi érdeke lehetett a barátnőjének benne, hogy megrágalmazzon előtte; nem találunk más magyarázatot, mint amit a régi nápolyi közmondás mond: „Vén asszony, ki senkinek se kell, semmiért is haragszik.” Annyi bizonyos, hogy ez az asszony *fel van dühödve* reám; egyik barátja mondta így. Kiméretlenül tudok boszut állani, de a nő gyűlölete ellen semmivel se védekezhetem. Schiasseti magamra hagy. Nem tudván, hogy mitevő legyek, kimegyek az esőbe. Lakásom, ez a szalon, melyben már ismeretségünk első idejében, amikor minden este találkoztam vele, laktam, elviselhetetlenné vált számomra. Minden kép, minden butordarab szemrehányóan emlékeztet a boldogságra, melyet jelenlétükben álmodtam és amelyet örökre elvesztettem.

A hideg esőben járom az utcákat. A véletlen, ha ugyan lehet véletlennek neveznem, az ablakai alá visz. Kezdett beesteledni s én könnyekkel telt szemeimet szobájának ablakára szegezve lépegettem. Egyszerre a függöny, mintegy hogy kitekintést engedjen a térre, megmozdult, aztán nyomban újra helyrebillent. Görcsös összehuzódást éreztem a szívem körül. Nem tudtam a lábamon állani: a szomszéd ház kapuja alá menekülök. Ezer érzés önti el lelkemet; a függöny elmozdulása véletlenül is történhetett, de hátha az ő keze húzta el!

Két rossz van a világon: a mellőzött szenvedély és a *dead blank*.

Szerelmes létemre úgy érzem, hogy két lépésnyire tőlem roppant és minden vágyamat meghaladó boldogság vár reám, mely csak egy szótól, csak egy mosolytól függ.

Szenvedély nélkül, mint Schiasseti, szomoruan töltöm a napokat, sehol se látom a boldogságot, kezdek kételkedni benne, hogy egyáltalában létezik számomra és elfog a spleen. Legjobb volna heves szenvedélyek nélkül és csak egy kis kíváncsisággal vagy hiusággal felruházva lenni.

Délután két órakor láttam a függöny meglebbenését; hat órakor tiz látogatást tettem, elmentem a színházba; de hallgatagon és merengően egész este mindenütt ezen a kérdésen töprengtem: „Vajjon az oly nagy és oly alaptalan harag után, mert hiszen nem akartam megbántani (már pedig mi van a világon, amit a szándék ki nem ment?) érzett-e egy pillanatra is csak szerelmet?”

A szegény Salviati, ki e föltebbi sorokat Petrarca-jának egyik lapjára irta, kevéssel utóbb meghalt. Schiasseti-nek és nekem bizalmas barátunk volt; ismertük minden gondolatát és tőle vettem e tanulmány egész gyászos részét. A megtestesült elővigyázatlanság volt, a nő pedig, kiért annyi bolondságot követett el, a legérdekesebb teremtes, kit ismerek. Schiasseti így szólt hozzám.

„Azt hiszi azonban, hogy e boldogtalan szenvedélynek nem voltak Salviatira nézve előnyös következményei? Először is a képzelhető legkinosabb pénzbeli zavarokban szenvedett. E pénzzavar, mely a tékozlásban eltöltött ifjúság után igen szerény módra utalta, minden más körülmények között emésztő dühvel töltötte volna el, így azonban legfeljebb minden két hétben ha egyszer jutott az eszébe.

„Másodszor, és ami az ilyen természetű embernél még fontosabb, e szenvedély volt az első igazi tanfolyama a logikának, melyen keresztülment. Ez oly ember részéről, ki bejáratos volt az udvarhoz, különösnek tűnhet fel; de magyarázatot talál roppant bátorságában. Így például szempillarebbenés nélkül állta a ***-i napot, mely a semmibe taszította; maga is csodálkozott, hogy, mint Oroszországban is, most se érez semmi rendkívülit; annyi bizonyos, semmi se tudta annyira megfélemlíteni, hogy két napig megmaradt volna az eszében. Két év óta azonban e gondatlanság helyett minden pillanatban az járt a fejében, hogy bátornak kell lennie; addig meg se látta a veszedelmet.

„Mikor aztán esztelenségei és annak a következtében, hogy bizott tetteinek jó értelmezésében,⁷¹ odajutott, hogy havonta csak kétszer láthatta a nőt, kit szeretett, mámorosan az örömtől egész éjszakákat azzal töltött, hogy hozzá beszélt, mert amikor nála járt, azt a nemes jószívűséget tapasztalta nála, melyet imádott benne. Azt tartotta, hogy ő és *** asszony két rendkívüli lélek, kik egy pillantásból is megértik egymást. Nem birta felfogni, hogy a nő csak a legkevésbé is figyelmére méltassa azokat a kis nyárspolgári magyarázatokat, melyek őt bűnösnek tüntethetnék fel. E szép bizalomnak az volt a következménye, hogy a nő, kit ellenségei vettek körül, bezárta előle az ajtaját.

- E nővel szemben - mondtam neki - ön felejtí elveit, hogy a lélek kiválóságában csak a legvégső esetben szabad hinni. - Azt hiszi, - felelte, - hogy van sziv a világon, mely jobban megfelel az enyémmnek? - Igaz, hogy szenvedélyes viselkedésemért, mely miatt Leonorát haragban kellett látnom, megfizetek a bajokkal, melyek a reális élet minden dolgában érnek és amelyek a türelmes igyekezet hiányából és azokból az esztelenségekből erednek, melyekre a pillanat benyomásának ereje ragad.” Ime, az örület küszöbe.

Salviati számára az élet kéthetes időszakokra oszlott, melyek a szerint színeződtek, hogy legutoljára milyen fogadtatásban részesült. Több ízben megfigyeltem azonban, hogy az öröm, melyet valamely kevésbé hideg fogadtatásnak köszönhetett, intenzivitás tekintetében mögötte maradt a boldogtalanságnak, melyet a szigorú fogadtatás keltett benne.⁷² *** asszony néha

⁷¹ Sotto l'usbergo del sentirsi pura.

Dante, Inf. XXVIII. 117.

⁷² Hogy a szerencsétlenségből több szomorúságot tud kivonni az ember, mint amennyi örömet a szerencséből, ezt gyakran véltem észrevehetni a szerelemben.

nem viseltetett kellő nyíltsággal vele szemben; ime az egyetlen gáncs, melyet soha se mertem előtte kimondani. Eltekintve attól, ami fájdalmában a legbensőbb volt és amelyről finom érzése nem engedte, hogy szóljon, még legkedvesebb és az irigységtől leginkább távolálló barátainak se: abban, ha Leonora hidegen fogadta, a prózai és cselszövő lelkek diadalát látta a nyílt és nemes lelkek felett. Ilyenkor vesztett hittel nézte az erényt és főként a dicsőséget. Barátainak csupa szomorú gondolatokról beszélt, melyekre szenvedélye vezette reá, de amelyek egyébiránt bölcsészeti szempontból nem voltak egészen érdektelenek. Kíváncsian figyeltem ezt a bizarr lelket. A szenvedély-szerelem rendszerint az olyan embereknél fordul elő, kik kissé németesen együgyűek⁷³, Salviati azonban ellenkezőleg a leghatározottabb és a legelméletesebb emberek közé tartozott, akiket ismertem.

Az ilyen hideg fogadtatások után úgy véltem észrevehetni, hogy csak akkor nyugodott meg, mikor már igazolni tudta Leonora szigorúságát. Amíg azt hitte, hogy méltatlanul bánt vele rosszul, boldogtalan volt. Sohase hittem volna, hogy szerelem ily távol legyen minden hiuságtól.

Folyton magasztalta a szerelmet. „Ha valamely természetfeletti hatalom így szólna hozzám: Zuzza össze ezt az óraüveget és Leonora újra az lesz önnek, ami három év előtt volt, közömbös barátnő, - azt hiszem, hogy soha életemben egy pillanatig se lenne bátorságom, hogy összezuzsam.” Oly őrjöngőnek látszott, mikor így okoskodott, hogy sohase volt bátorságom elmondani neki a fentebbi kifogásokat.

Aztán így folytatta: „Mint ahogy Luther reformációja a középkor végén alapjában megrendítette a társadalmat és megújította és észszerű alapokon építette fel a világot, ugyanugy a szerelem is felfrissíti és megerősíti a nemes jellemet.

„Csak ekkor vetheti le az élet minden gyermekességét; e forradalom nélkül mindig megmarad benne valami nehézkesség és szinpadiasság. Csak amióta szeretek, tettem szert bizonyos jellembeli fennkölségre; annyira nevetséges a mód, ahogy katonai iskoláinkban nevelik az embereket.

„Noha megfelelően viselkedtem, még csak gyermek voltam Napoleon udvarában és Moszkvában. Teljesítettem kötelességemet; de mit se tudtam arról a hősi egyszerűségről, mely a teljes és jóhiszemű önfeláldozásnak a gyümölcse. Szívem csak egy év óta érti meg Titus Livius rómainak egyszerűségét. Azelőtt hidegeknek találtam őket a mi ragyogó ezredeseinkhez képest. Amit ők tettek Rómáért, mindazt megtalálom szívemben Leonoráért. Ha oly szerencsés lehetnék, hogy megtegyek érte valamit, első vágyam az lenne, hogy titokban tarthassam. Hogy a Regulusok, Deciusok miként viselkedjenek, az előre el volt döntve és nem érezhettek miatta meglepetést. Mielőtt szerettem, kicsi voltam és pedig éppen azért, mert néha hajlandóságot éreztem, hogy nagynak véljem magamat; bizonyos erőfeszítést kellett kifejtennem, melynek tudatában voltam és amelyért megtapsoltam magamat.

„És aztán az indulatokon kívül mit nem köszön az ember a szerelemnek? Az első ifjúság véletlenei után a szív bezárul a rokonszenv elől. A halál vagy a távollét elkülönít a gyermekkori barátoktól, az ember hideg üzlettársak között kénytelen tölteni az életét, rőffel a kezében, folyton számolgatva érdek és hiuság szerint. Ápolás hiányában lassankint a lélek egész gyengéd és nemes rétege meddővé válik és az ember még a harmincz éven innen megkövesedik az összes gyöngéd és meleg érzésekkel szemben. E kopár pusztaságban a szerelem az érzések oly forrását fakasztja, mely még dusabb és frissebb, mint amilyen az első ifjukoré volt. Akkor még csak határozatlan, esztelen és folyton eltérülő remény töltötte be a lelket,⁷⁴ semmi odaadás valamiért, semmi állhatatosság és mélység a vágyakban, a lélek, csupa csélcsap voltában, szomjuhozta az ujdonságot, és amit tegnap imádott, ma elhanyagolta. Már pedig semmi se

⁷³ Don Carlo, Saint-Preux, Racine Hyppolyt-je és Bajazet-je.

⁷⁴ Mordaunt Merton *A kalóz* I. kötetében.

magábaszálltabb, rejtelmesebb, örökösebben egy a tárgyában, mint a szerelmi kristalizáció. Akkor csupán a kellemes dolgoknak volt joguk tetszeni és ezeknek is csak egy pillanatig; most minden, ami valamelyes vonatkozásban van azzal, kit az ember szeret, sőt a legközömbösebb dolog is mély hatást tesz. Megérkezve egy nagy városba, mely száz mértföldnyire volt attól, ahol Leonora lakik, csupa félelem és rettegés töltött el: minden fordulónál attól remegtem, hogy elém toppan Alviza, *** asszony benső barátnője, kit nem is ismertem. Minden valami rejtelmes és szent szint öltött, szívem hangosan dobogott, ahogy egy öreg tudóssal beszéltem. Nem tudtam elpirulás nélkül hallani a nevét annak a kapunak, melynek közelében Leonora barátnője lakik.

„A nőnek, kit az ember szeret, még a szigoruskodásában is annyi kellem van, hogy más nőknél a legkellemesebb pillanatok se érnek fel vele. Ugyanolyan ez, mint ahogy Correggio festményeiben a nagy árnyékok, nem hogy, mint a többi festőnél, kevésbé kellemes foltok lennének, de inkább arra szolgálnak, hogy érvényesülni segítsék a világos helyeket és kiemeljék az alakokat, - magukban is elragadó bájjal bírnak és édes merengésbe ringatnak.”⁷⁵

„Ugy van, az élet fele és pedig a szebbik fele rejtve marad az ember elől, ki nem szeretett szenvedéllyel.”

Salviatinak teljes dialektikáját fel kellett használnia, hogy megálljon a bölcs Schiassettivel szemben, ki mindig ezt hajtogatta előtte: „Ha boldog akar lenni, elégedjék meg a gyötrelmek nélkül való élettel és minden napra egy kis adag örömmel. Óvakodjék a nagy szenvedélyek sorsjátékától. - Ruházzon hát fel az ön természetével” - felelte Salviati.

Azt hiszem, voltak napjai, mikor szerette volna, ha követni tudja bölcs ezredesünk tanácsát; küzdött is érte és már-már azt hitte, sikerül neki; de hát e cél felülmulta erejét. Holott pedig mily erő lakozott e lélekben!

Ha az utcán messziről megpillantott egy fehér selyem kalapot, mely hasonlított kissé *** asszonyéhoz, elállt a szívverése és kénytelen volt a falhoz támaszkodni. Még legszomorubb pillanataiban is annak a boldogságnak a reménye, hogy találkozhat vele, órákon át oly mámorral töltötte el, melyhez nem ért fel semmiféle sorscsapás és semmiféle okoskodás.⁷⁶ Egyébiránt tény, hogy mikor két évvel e nagyszerű és határtalan szenvedély keletkezése után meghalt,⁷⁷

⁷⁵ Ha már szóba hoztam Correggiot, hozzáteszem, hogy a florenczi képtár tribunájában van egy ki nem dolgozott angyala, melynek nézése a boldog szerelem kifejezése, Parmában pedig egy madonnája, kit Jézus megkoszoruz és aki a lesütött szemű szerelmet tünteti fel.

⁷⁶ Come what sorrow can,
It can not countervail the exchange of joy
That one short moment gives me in her sight.

Romeo and Juliet.

⁷⁷ Pár nappal halála előtt írta a következő kis ódát, melynek megvan az érdeme, hogy találóan ad kifejezést azoknak az érzéseknek, melyekről nekünk beszélni szokott:

L'ULTIMO DI

Anacreontica.

A Elvira

Vedi tu dove il rio
Lambendo un mirto va,
Là del riposo mio
La pietra surgerà.

jelleme egy csomó nemes tulajdonsággal volt gazdagabb, úgy hogy legalább ebben a részben helyesen ítélte meg magát. Ha életben marad, és ha a körülmények segítik, nagy hirt szerzett volna magának. Lehet azonban, hogy egyszerűsége miatt érdemei ekkor is láthatlanok maradtak volna a földön.

O lasso

Qanti dolci pensier quanto desio,
Menò costui al doloroso passo!

Biondo era, e bello, e di gentile aspetto;
Ma l'un de' cigli un colpo avea diviso.⁷⁸

Dante.

Il passero amoroso,
E il nobile usignuol
Entro quel mirto ombroso
Raccoglieranno il vol.

Vieni, diletta Elvira,
A quella tomba vien,
E sulla muta lira,
Appoggia il bianco sen.

Su quella bruna pietra,
Le tortore verran,
E intorno alla mia cetra,
Il nido intrecieran.

E ogni anno, il di che offendere
M'osasti tu infedel,
Faro la su discendere
La folgore del ciel.

Odid'un uom che muore.
Odi l'estremo suon,
Questo appassito hore
Ti lascio, Elvira, in don.

Quanto prezioso ei sia
Saper tu il devi appien,
Il di che fosti mia,
Te linvolai dal sen.

Simbolo allor d'affetto,
Or pegno di dolor,
Torno a posarti in petto,
Quest appassito fior.

E avrai nel cuor scolpito
Se crudo il cor non è,
Come ti fu rapito,
Come fu reso a te.

S. Radael.

⁷⁸ Szegény szerencsétlen! Mily édes gondolatok és hő vágyak vezették utolsó órájához! Szőke volt és szép és kedves arczu, de az egyik szemöldökét sebhely szelte ketté.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. A meghittség.

A legnagyobb boldogság, amit a szerelem nyújthat, az, amikor először szorítjuk meg a kezét a nőnek, kit szeretünk.

Az udvarló-szerelem boldogsága, ezzel ellentétben, sokkal reálisabb és sokkal jobban alá van vetve a tréfálózásnak.

A szenvedély-szerelemben a meghittség nem annyira maga a teljes boldogság, mint inkább az utolsó lépés, mely odavezet.

Azonban miként lehet lefesteni a boldogságot, ha nem hagy emléket?

Mortimer remegve jön meg egy hosszú utról; imádja Jennyt és ez nem felelt a leveleire. Londonba érkezve lóra ül és elvágat hozzá vidéki lakába. Odaér, Jenny a parkban sétál; dobogó szívvvel siet feléje; eléri, Jenny kezét nyújtja neki, zavarral fogadja: Mortimer látja, hogy szerelme nem viszonzatlan. Ahogy a park utjain sétálgattak, Jenny szoknyája beleakadt egy tövises bokorba. Utóbb aztán Mortimer elérte, hogy boldog lehetett, Jenny azonban hűtlenné vált. Azt mondom neki, hogy Jenny soha se szerette; ő erre, szerelmének bizonyítékául, azzal érvel, hogy visszatérésekor miként fogadta, azonban soha sem tudott erről valami közelebbit mondani. Csak ha egy tüskés bokrot lát, megremeg; valójában ez az egyetlen határozott emlék, mely életének legboldogabb pillanatáról megmaradt benne.⁷⁹

Egy fogékony és nyílt férfi, egykori lovag, ma este (bárkánkban, melyet a háborgó Garda-tó hullámai ide-oda vetettek⁸⁰ elmesélte szerelmeinek történetét, melyet nem fogok a közönség elé tálalni, de amelyből azt hiszem, joggal levonhatom a következtetést, hogy a meghittség pillanata hasonlít azokhoz a szép májusi napokhoz, melyek oly kockázatosak a szép virágokra, - olyan pillanat, mely végzetessé válhat és egy másodperc alatt lefagyaszthatja a legszebb reményeket.

----- 81

Nem lehet eléggé dicsérni a *természetességet*. Ez az egyetlen kaczérság, mely oly komoly dologban, mint a wertheri szerelem, amikor az ember nem tudja, hogy hova megy, megengedhető; de egyuttal, véletlen szerencséjére az erénynek, ez a legjobb taktika is. Az igazán meghatott ember, a nélkül, hogy sejtené, elbájoló dolgokat mond; beszélni tud olyan nyelven, melyet nem ismer.

Jaj a csak legkevésbé is mesterkéltnak! Még ha igazán szerelmes is, és ha még oly eszes is, háromnegyed részét elveszti előnyeinek. Ha egy perczben átengedi magát a mesterkéltségnek, a következő pillanatban száraznak tűnik fel.

A szerelem egész művészete, véleményem szerint, abban áll, hogy az ember pontosan azt mondja, ami egyezik a pillanat mámorának a hőfokával, vagyis, más szóval, hogy a lelkére hallgasson. Nem szabad azt hinni, hogy ez olyan könnyű; az az ember, ki igazán szeret, ha

⁷⁹ Haydn élete.

⁸⁰ 1811. szeptember 20.

⁸¹ Ivernetta asszony az első összezördülésnél kiadta a szegény Bariac útját. Bariac igazán szerelmes volt és e kiutasítás kétségbeejtette; de barátja, Balaon Vilmos, kinek életrajzát írjuk, nagy segítségére volt és annyira vitte, hogy lecsillapította a szigorú Ivernettát. Megkötötték a békét és a kibékülés oly gyönyörteljes volt, hogy Bariac megesküdt Balaon-nak, az a pillanat se volt ily édes, amikor először részesült kedvese kegyeiben. Ez a beszéd szöveget ütött Balaon fejében, saját tapasztalatából akarta ismerni a gyönyört, melyet barátja leirt neki stb. stb. *Nivernois Troubadourok élete. I. 32.*

barátnője olyan dolgokat mond neki, melyek boldoggá teszik, nem lel magában elég erőt, hogy beszéljen.

Ekképpen megfosztja magát azoktól a cselekedetektől, melyeket szavai kifakasztottak volna,⁸² de még mindig jobb hallgatni, semmint nem a kellő időben mondani nagyon is gyengéd dolgokat; ami tiz másodperc előtt helyénvaló lett volna, most már idejét multa és foltot ejt.

Valahányszor vétettem e szabály ellen⁸³ és olyasmit mondtam, ami három percczel előbb jutott eszembe, és amit kedvesnek gondoltam, Leonora mindig reámütött. Távozásomkor aztán azt mondtam magamban: Igaza van; az ilyen dolgok roppant bánthatnak egy kényes izlésű nőt; illetlen érzésvilágítás volt. Még inkább megengednek, mint a rossz szónokok, bizonyos foku erőtlenséget és hidegséget. Miután semmitől se kell annyira tartaniok, mint kedvesök hamisságától, a legkisebb kis őszintétlenség, legyen bár még oly ártatlan is, nyomban szerteüzi egész boldogságukat és gyanakvást kelt bennök.

A tisztességes asszonyok idegenkednek a heveességtől és a váratlantól, ami pedig jellemző sajátja a szenvedélynek; a heveesség, a mellett, hogy felriasztja a szemérmet, egyszersmind még védekezésre is ösztönzi őket.

Ha egy kis féltékenység vagy elkedvetlenedés meghozta a hidegvért, az ember általában neki kezdhet oly beszédnek, mely alkalmas, hogy felkeltse a szerelemnek kedvező mámorosságot és ha két-három bevezető mondat után nem hagyja felhasználatlanul az alkalmat, hogy pontosan azt mondja, amit lelke sugalmaz, élénk gyönyörűséget fog okozni annak, kit szeret. A legtöbb embernek az a tévedése, hogy valami előre kiesztelt dolgot akar mondani, melyet szépnek, elmésnek, meghatónak gondol, ahelyett, hogy elerjesztené lelkét a bizalmasság és természetességnek arra a fokára, hogy mesterkéletlenül annak adjon kifejezést, amit abban a pillanatban érez. Ha megvan ehhez a bátorsága, rögtön bizonyos közeledés jutalmazza.

Ez az ép oly gyors, mint amily önkénytelen jutalmazása a gyönyöröknek, melyeket az ember annak okoz, kit szeret, teszi, hogy e szenvedély oly magasán felette áll a többinek.

Ha tökéletes természetesség uralkodik köztük, a két egyén boldogsága merőben egy és ugyanaz lesz.⁸⁴ A rokonszenv és természetünk több más törvénye következtében ez egyszerűen a legnagyobb boldogság, mely a földön lehetséges.

Éppenséggel nem könnyű meghatározni, hogy mit kell érteni a *természetesség* alatt, mely a szerelmi boldogság elengedhetetlen feltétele.

Természetes-nek nevezik azt, ami nem tér el a megszokott cselekvési módtól. Magától értetődik, hogy soha nemcsak hazudni nem szabad annak, kit az ember szeret, de még a szépítgetés se járja, hogy bármily kis mértékben is, megváltoztassa az igazság tiszta kirajzolását. Mert, ha az ember szépítget, a figyelem e szépítéssel van elfoglalva és már nem felelkezik mesterkéletlenül, akár a zongora billentyűje, az érzésnek, mely a nő szemében látszik. A nő, valami hidegségről, melyet érez, csakhamar tudatára jön ennek és a maga részéről a kaczér-sághoz folyamodik. Nem ez-e vajjon a titkos oka annak, hogy az ember nem tud szeretni oly nőt, ki értelmileg nagyon is alatta áll? Mert hát az ilyen nő mellett büntetlenül lehet szinlelni és miután a szinlelés könnyebb, a megszokás folytán az ember belerögződik a természetesség

⁸² Ez a fajtájú féltékenység az, mely döntő bizonyítéka a közönségesnél különb ember szenvedély-szerelmének.

⁸³ Legyen szabad emlékeztetni rá, hogy ha a szerző néha első személyben beszél, csak azért teszi, hogy némi változatosságot adjon e tanulmány formájának. Távol áll tőle az elbizakodottság, hogy saját érzéseiről beszéljen az olvasónak. Csak igyekszik, hogy tőle telhetőleg kerülje az egyhangúságot annak a tárgyalásában, amit másokon figyelt meg.

⁸⁴ Pontosán ugyanazokban a cselekvésekben nyilatkozik.

hiányába. Ettől fogva aztán a szerelem már nem szerelem, hanem közönséges ügylet, azzal a különbséggel, hogy nem pénzt, hanem gyönyört vagy hiuság-kielégítést vagy a kettőből való keveréket nyer benne az ember. Azonban vajmi nehéz, hogy ne érezzen egy szemernyi megvetést egy nő iránt, kivel büntetlenül komédiázhat, következképpen, hogy ott hagyja, csak az kell, hogy egy megfelelőbbet találjon. A megszokás vagy az eskü tartóztathat, de hát a szív vonzalmáról beszélek, melynek az a természete, hogy a nagyobb gyönyör felé száll.

Visszatérve a *természetes* szóra: természetesség és szokásosság két különböző dolog. Ha e két kifejezést azonos értelműnek vesszük, világos, hogy minél érzékenyebb valaki, annál inkább nehezebb esik természetessé lennie, mert a megszokás kevésbé uralkodik lényén és cselekvésén és az ember minden egyes alkalommal más. Egy hideg teremtés életének minden lapja egyformán ugyanaz; találkozz vele ma, találkozz vele holnap, mindig ugyanazt a fából való kezet szorítod meg.

Az érzékeny lelkű ember, mihelyt a szíve megmozdul, már nem leli fel magában azokat a szokásbeli utmutatásokat, melyek cselekvéseinek kalauzaiképpen szolgáljanak; és hogy is követhetne egy utat, melyről már nincs tudata?

Ugy érzi, hogy minden szónak, melyet ahhoz intéz, kit szeret, óriási a súlya; azt véli, hogy egész sorsát egy szó dönti el. Hogyne iparkodna tehát, hogy jól beszéljen? Vagy legalább, hogyne figyelne reá, jól beszélt-e? És ezzel vége a mesterkéletlenségnek. Következképpen nem tarthat igényt reá, hogy mesterkéletlen legyen; ez olyan léleknek a tulajdonsága, mely csöppet se hajol figyelmezve önmaga fölé. Az ember igyekezhethet, ahogy lehet, de érzi, hogy igyekszik.

Azt hiszem, ezzel eljutottunk a legvégső fokára annak a természetességnek, melyet a szerelemben a legfinomabban érző szív önmagát illetőleg igényelhet.

A szenvedélyes természetű ember csak ahhoz folyamodhat, mint egyedüli menedékéhez a viharban, hogy szilárdan kitart az eskü mellett: nem változtat semmit az igazságon és szabatosan olvas a szívében. Ha a társalgás élénk és a közbeszólások gyorsan követik egymást: remélheti, hogy lesznek szép természetességi pillanatai, egyébként pedig majd csak azokban az órákban lesz teljesen természetes, amikor valamivel kevésbé örülten fog szeretni.

Amellett a teremtés mellett, kit az ember szeret, a természetesség alig marad meg még azokban a mozdulatokban is, melyek a legmélyebben belerögződtek az izmokba. Ha karomat nyújtottam Leonorának, mindig úgy éreztem, mintha el akarnék esni és vigyáztam a lépéseimre. A legtöbb, mit az ember elérhet, az, hogy ne viselje magát szándékosan mesterkéltén; e végből nem szabad elfelejtenie, hogy a természetesség hiánya a lehető legnagyobb hátrány, és könnyen a legnagyobb bajok származhatnak belőle. A nőnek, kit szeret, a szíve többé nem hallja az övét, ő maga pedig elveszti a nyíltságnak azt az ideges és önkénytelen lendületét, mely felelkezik. Annyi ez, mint elesni a hatásnak, majdnem azt mondtam: a meghódításnak minden lehetőségétől; nem mintha tagadni akarnám, hogy egy nő, ki méltó a szerelemre, sorsának kifejezését láthatja a csinos jeligében, mely repkényre vonatkozik, hogy *elhal, ha nincs mibe kapaszkodnia*; ez természeti törvény, de a boldogságra nézve mindig döntő, hogy boldogítsa a férfit is, kit szeret. Azt tartom, hogy egy értelmes nő csak akkor ad meg mindent a szerelmesének, mikor már nem védekezhethet tovább és ha csak a legkisebb gyanu is ébred benne annak őszintesége felől, nyomban visszanyeri az erejét, legalább is annyira, hogy egy nappal későbbre tolja a vereségét.⁸⁵

⁸⁵ Haec autem ad acerbam rei memoiram, amara quadam dulcedine, scribere visum est... ut cogitem nihil esse debere quod amplius mihi placeat in hac vita.

Szükséges-e külön megjegyezni, hogy mindez, a kedvtelés-szerelemre alkalmazva, telje a nevetségességnek?

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Mindig valami kis elcsillapításra váró kétség: ime a minden pillanatban megújuló szomjuság, mely a boldog szerelmet élteti. Minthogy a félelem egy pillanatra se hagyja el, gyönyörei sohasem válhatnak meguntakká. E boldogság jellemvonása: a roppant komolyság.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. A közlékenység.

Nincs vakmerőség, mely gyorsabban elvenné büntetését, mint az, ha az ember bevallja egy barátjának, hogy szenvedélyesen szeret. Ez tudja, hogy ha amit az ember mond, igaz, oly gyönyörökben van része, melyek ezerszerte különbek, mint az övéi és amelyek lenézetik vele emezeket.

Még rosszabb, ha nők között történik e bevallás, mert nekik a boldogság attól függ, hogy szenvedélyt gerjeszsenek és mert rendszerint maga a beavatott nő is kitette szeretni valóságát a szerelmes tekintetnek.

Másrészt viszont kit a szerelem láza éget, semminek se érzi parancsolóbban a szükségét, mint hogy legyen egy barátja, ki előtt taglalhatja a szörnyű kétségeket, melyek pillanatról-pillanatra megrohanják a lelket, mert ebben a rettenetes szenvedélyben *minden elképzelt dolog olyan, mint ha valóban létező lenne.*

„Salviati jellemének, - írta ő maga 1817-ben - egyik nagy fogyatkozása, hogy, ugyancsak gyökeres ellentétben Napoleonnal, ha valamely szenvedély érdekeinek megvitatása közben egy dolog már kétségtelenül világos lett is előtte, nem bírja reávenni magát, hogy ebből, mint megállapított tényből induljon ki, hanem önkénytelenül és nagy bajára folyton és folyton újra vita tárgyává teszi.” Mert hát könnyű bátornak lenni a nagyravágyásban. A kristalizáció, melyet nem igaz le az elérendő tárgynak a kívánása, arra fordítódik, hogy növelje a bátorságot, a szerelemben azonban teljesen annak a tárgynak a szolgálatában áll, amelylyel szemben bátornak kellene lennie.

A nő találhat álnok barátnőre, de találhat olyanra is, aki unatkozik.

Egy harminczöt éves hercegnő,⁸⁶ ki unatkozik és akit nem hagy békén a vágy, hogy cselekedjen, bonyodalmakat szőjjön, stb. stb., kit bosszant kedvesének a lanyhasága és akinek nem lehet reménye, hogy más szerelmet keltsen, ki nem tudja, hogy mit kezdjen azzal a tevékenységvágygyal, mely emészti és akinek nincs más szórakozása, minthogy bosszus rohamai vannak, nagyon jól lelhet elfoglaltságot, vagyis élvezetet és életcélt abban, hogy boldogtalanná tegyen egy igazi szenvedélyt, melylyel valaki elég arcátlan más iránt viseltetni, nem pedig ő iránta, aki mellett elalszik a kedvese.

Ez az egyetlen eset, amikor a *gyűlölet* boldogságot fakaszt, mert foglalatosságot és munkát szerez.

⁸⁶ Velence 1819.

Az első pillanatokban az élvezet, hogy cselekszik valamit és mihelyt a társaság megsejti a vállalkozást: a hiuság, hogy sikert arasson vele: valami magával ragadó tulajdonságot ad e mesterkedésnek. A barátnő iránt való féltékenység a kedvese iránt való gyűlölet álarczát ölti magára; mert hát hogy lehetne dühösen gyűlölni egy férfit, ki teljesen ismeretlen? A nő azonban óvakodik bevallani magának, hogy irigykedik, mert előbb azt kellene bevallania magának, hogy van oka az irigységre, holott körül van véve hizelkedőkkel, kik csak úgy állhatnak meg, hogy nevetségességet sütnék a barátnőjére.

A beavatottá tett álnok barátnő, a mellett, hogy a leggaládabb cselekedeteket engedi meg magának, még mindig nagyon jól azt hiheti, hogy nem vezeti más, mint egyedül az a vágy, hogy ne veszítsen el egy becses barátságot. A boszus asszony azt mondja magában, hogy a barátság ellankad az oly szivben, melyet a szerelem és ennek halálos rettegései gyötörnek; a szerelem mellett a barátság csak a bizalmas közlésekből él meg; már pedig mi lehet ellen-szenvesebb az irigységnek, mint az ilyen közlés?

A szerelmi titkokba való beavatás a nők között csak akkor számíthat jó fogadtatásra, ha nyíltan a következő okoskodás adja meg az értelmét: Drága barátnőm, abban az épp oly képtelen, mint kérlelhetetlen hadjáratban, melyet a zsarnokainktól világgá szabadított előítéletek folytatnak ellenünk, legyen ma ön a segítségemre, holnap rajtam lesz a sor, hogy megszolgáljam.⁸⁷

E kivétel mellett még ott van egy másik, azé az igazi barátságé, mely a gyermekkorból való és amelyen azóta se rontott semmiféle féltékenység - - - - - A szenvedélyes szerelem bizalmas vallomásait csak az iskolásfiúk fogadják jól, kik szerelmesek a szerelembe és az ifjú leányok, kiket emészt a kíváncsiság, a felhasználtatást kereső gyengédség, és akiket talán már sarkal az ösztön⁸⁸ is, mely azt mondja nekik, hogy életüknek ez a nagy ügye, és hogy nem kezdhetik elég korán a vele való foglalkozást.

Mindenki látott hároméves kis leányokat, kik egész jól eleget tesznek az udvarlás követelményeinek.

A kedvtelés-szerelmet lángra szitják, a szenvedély-szerelmet lelohasztják a vallomások.

A vallomások nemcsak veszedelmesek, hanem nehezek is. A szenvedély-szerelemben az, amit az ember nem tud kifejezni (mert a nyelv tulságosan durva ez árnyalatokhoz képest), ennek ellenére is nem kevésbé valóságosan létező valami, csak éppen, mert nagyon finom valami, az ember hamarabb téved a megfigyelésében.

A nagy felindulásban levő megfigyelő rosszul figyel meg; igazságtalan a véletlennel szemben.

A legokosabb talán, ha az ember saját magát teszi a meghittjévé. Este, költött nevekkal, de az összes jellemző részletek megtartásával, jegyezze le a párbeszédet, melyet barátnőjével folytatott, és hogy micsoda nehézséget lát. Egy hét múlva, ha szenvedély-szerelmről van szó, egész más ember lesz és akkor, ha elolvassa, amit feljegyzett, jó tanácsot fog adhatni magának.

⁸⁷ D'Épinay asszony emlékiratai.

Prága. Klagenfurt, Morvaország stb. stb. Az asszonyok e tájakon nagyon elmések, a férfiak szenvedélyes vadászok. A nők között nagyon gyakori a barátság. A szép évszak a tél: sorban tizenöt-husz napos vadász-összejöveleteket tartanak a környék nagyurainál. Egyikök, ki a legeszesebbek közé tartozott, egyizben azt fejtegette előttem, hogy V. Károly törvényes joggal uralkodott egész Itálián, következésképen az olaszok hiába akarnának fellázadni. E derék ember felesége Lespinasse kisasszony leveleit olvasta.

Znaym, 1816.

⁸⁸ Nagy kérdés. Azt tartom, hogy a nevelésen kívül, mely nyolcz vagy tiz hónapos korukban kezdődik, egy kissé az ösztönnek is van szerepe.

Férfiak között, mihelyt nemcsak kettesben vannak és az irigység megjelenhet a látóhatáron, az udvariasság arra kötelez, hogy csak a physikai szerelemről beszéljenek: bizonyosság a férfitársaság ebédutáni társalgása. Ilyenkor Baffo szonettjei⁸⁹ járnak, melyek reczitálása roppant mulatságra szolgál, mert mindenki szó szerint veszi szomszédjának magasztalásait és áradozásait, melyek gyakran csak jókedvet vagy udvariasságot akarnak kifejezni. Petrarca elbájoló gyöngédsége vagy a francia madrigálok rossz helyen lennének.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

A féltékenység.

Ha az ember szerelmes, minden új dolog, ami szemébe ötlik vagy eszébe jut, akár zárt helyen van és szoba-beszélgetést hallgat, akár felderítő szolgálatban az ellenség tűzvonalán át vágat, - egy-egy új tökéletességet fűz ahhoz a fogalomhoz, melyet kedveséről alkotott vagy pedig új, az első pillanatban kitűnőnek látszó eljárást sugal, hogy még teljesebben elnyerje szerelmét. A képzelem minden lépését egy-egy pillanatnyi gyönyör jutalmazza. Nem csoda tehát, hogy ez a foglalatosság oly vonzó.

Attól a pillanattól fogva, hogy a féltékenység megszületett, a lélek e tulajdonságának, mely változatlanul megmarad, éppen ellenkezőek a következményei. Minden új tökéletesség, melyet az ember annak a koszorujába fon, akit szeret és aki talán mást szeret, nemhogy mennyei gyönyört okozna, de tört forgat meg a szívében. Egy hang azt kiáltja a fülébe: Ezt az elragadó gyönyörűséget egy más valaki fogja megízlelni.⁹⁰

És a dolgok, melyek az ember szemébe ötlenek, ahelyett, hogy, mint egykor, újabb módokat sugalmaznának a szerelem kinyerésére, megannyi új előnyt pillantatnak meg a vetélytárs javára.

Az ember valamely parkban meglát egy vágatva nyargaló csinos nőt⁹¹ és a vetélytárs híres a szép lovairól, melyek ötven percz alatt tíz kilométert futnak be.

Ily állapotban könnyen feltámad a düh; az ember elfelejti, hogy a szerelemben *a birtokolás semmi, az élvezni tudás minden*; tulozza a vetélytárs boldogságát, tulozza az elbizakodottságot, melyet e boldogság kelt benne és a tetőpontjára jut a gyötrelmeknek, vagyis elfogja a végső boldogtalanság, melyet egy kis maradék reménység csak még mérgezőbbé tesz.

Talán az egyetlen orvosság: nagyon közről figyelni a vetélytárs boldogságát. Gyakran azt fogja látni az ember, hogy az nyugodtan elszundít a szalonban, hol ott van az a nő, kinek ha az utcán messziről a kalapjához hasonlót pillant meg, neki eláll a szíverése.

Hogy a vetélytárs felébredjen, nem kell más, mint féltékenységet nyilvánítani. A legelőnyösebb lenne még talán, ha az ember maga világosítaná fel a nőnek az értékéről, ki neki juttatja az elsőbbséget; ilyenformán a mellőzöttek köszönhetné a szerelmet, mely ama nő iránt támad majd benne.

⁸⁹ A velencei tájszólás a physikai szerelem ecsetelésében oly élénkséget tud kifejtetni, mely ezer mért-földnyire hagyja maga mögött Horatiust, Propertiust, La Fontaine-t és az összes költőket. Ez idő szerint a velencei Burati a legelső szatirikus költő a mi szomoru Európánkban. Különösen hőseinek groteszk testi lefestésében tűnik ki, amiért aztán gyakran be is börtönözik. L. az *Elefanteide*-t, az *Uomo*-t, a *Strefeide*-t.

⁹⁰ Ime, ilyen örült a szerelem! A tökéletesség, melyet az ember lát, másnak nem az.

⁹¹ Montagnola, 1819. április 13.

A vetélytárssal szemben nincs középút: vagy tréfálni kell vele a lehető legfesztelenebb hangon, vagy pedig félelmet kell benne gerjeszteni.

Miután a féltékenység minden rossz között a legnagyobb rossz, az ember reájön, hogy életét kockáztatni: kellemes szórakozás. Akkor ugyanis álmodozásunk (a fentebb említett mód szerint) nem oly megmérgezett és oly sötét; néha azt képzelheti az ember, hogy megöli a vetélytársát.

Híven ahhoz az elvhez, hogy sohase szabad segédcsoportokat juttatni az ellenségnek: a vetélytárs előtt el kell titkolni a szerelmet és valamely hiuságbeli, a szerelemtől a lehető legtávolabb eső ürügy alatt, nagy titokban, a legnagyobb udvariassággal és a legnyugodtabb és a legegyszerűbb hangon így kell hozzá szólni: „Uram, sejtelmem sincs, hogy a világ miért tukmálja reám a kis ezt vagy azt; sőt az emberek oly szivesek és felteszik rólam, hogy szerelmes vagyok beléje; ha önnek tetszik, a legnagyobb örömmel átengedném, ha szerencsétlenségre nem volna, hogy nevetséges színben tűnhetnék fel vele. Egy fél év múlva tessék, parancsoljon vele, ahogy tetszik; de ma a becsületbeli jelentőség miatt, melyet - nem tudom, miért - az ilyen dolgoknak tulajdonítanak, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy ha ön esetleg nem lenne szives addig várni, ameddig a sor önre kerül, kettőnk közül az egyiknek meg kell halnia.”

Nagyon valószínű, hogy a vetélytárs nem lágol a szenvedélytől és lehet, hogy igen okos ember, ki, ha ilyenformán meggyőződött az ember elhatározásáról, sietni fog, hogy mihelyt sikerül valami kis tisztességes okot találni reá, elálljon a szóban levő nőtől. Ezért kell kedélyes hangon beszélni vele és az egészet a legnagyobb titokban végezni.

A féltékenység gyötrelme azért oly marcangoló, mert a hiuság miben sem könnyíthet rajta; azzal a módszerrel azonban, melyet most említettem, a hiuság megkapja a táplálékot. Ha már mint szerelmest le is kell néznie magát, legalább bátornak becsülheti magát.

Ha jobban a kedvére van, hogy ne vegye tragikusan a dolgokat, leghelyesebb, ha elutazik, elmegy negyven mértföldnyire és ott kitart egy tánczosnőt, olyanformán, mintha ennek a bájai megállították volna az útjában.

Ilyenkor a vetélytárs, ha csak egy kicsit is közönséges lelkű, azt fogja hinni, hogy megvigasztalódtunk.

Nagyon gyakran a legjobb szemhunyorítás nélkül bevárni, míg a vetélytárs, saját ostobasága folytán, *elkoptatja magát* a szeretett nő mellett. Mert ha csak nem valamely lassanként felnövekedett és első ifjúságbeli nagy szenvedélyről van szó, elmés nő nem szerethet sokáig egy közönséges embert.⁹² A meghittség után bekövetkezett féltékenység esetében ehhez nyílt közömbösség és igazi állhatatlanság szükséges, mert sok nő, megbántatva a szerelmestől, kit még mindig szeret, ahhoz a férfihoz pártol, ki iránt az féltékenységet tanusít és a játékból valóság lesz.⁹³

Belebocsátkoztam a részletezésbe, mert a féltékenység pillanataiban az ember többnyire elveszti a fejét; a réges rég óta megírt tanácsok jó szolgálatot tesznek és, miután az a fő, hogy nyugalmat szinleljünk, helyénvaló, hogy egy filozofiai munkából vegyük a hangot.

Mert az ember felett csak annyiban lehet hatalmat nyerni, amennyiben elveszik tőle vagy megcsillogtatják előtte azokat a dolgokat, melyeknek a szenvedély adja meg minden értéküket: ha sikerül úgy viselkednie, hogy közömbösnek tartsák, ellenfelei egyszerre elvesztik fegyvereiket.

⁹² Scarron elbeszélése: *A tarentoi hercegnő*.

⁹³ Mint Cervantes *Az arczátlan kíváncsi* című elbeszélésében.

Ha nincs semmi tennivaló és ha lehet megkönnyebbülést keresni, jól fog esni *Othello*-t olvasni; kételkedést kelt még a legmeggyőzőbb látszatokkal szemben is. A szem gyönyörrel akad meg a következő szavakon:

Trifles light as air
Seem to the jealous confirmations strong,
As proofs from holy writ.

Othello, III. felv.⁹⁴

Tapasztaltam, hogy a tenger látványa vigasztalólag hat.

„The morning which had arisen calm and bright, gave a pleasant effect to the waste mountain view which was seen from the castle on looking to the landward and the glorious Ocean crisped with a thousand rippling waves of silver, extended on the other side in awful yet complacent majesty to the verge of the horizon. With such scenes of calm sublimity, the human heart sympathizes even in his most disturbed moods, and deeds of honour and virtue are inspired by their majestic influence. (*The Bride of Lammermore*. I. 193.)

Salviati feljegyzései között olvasom: „1818 július 20. - Gyakran és, azt hiszem, esztelenül az egész életre vonatkoztatom azt az érzést, melyet valamely nagyravágyó ember, vagy egy jó polgár a csata folyamán érez, ha a tartalék felszerelést őrzi, vagy valamely más oly helyen van, hol nincs veszély és nincs mit cselekednie. Negyven éves koromban bizonyára sajnálnám, hogy a szerelem korszakát mély szenvedély nélkül éltem át. Keserű és megalázó bánattal érezném, hogy nagyon is későn vettem észre az ostobaságot, melylyel el hagytam szállni az életet anélkül, hogy éltem volna.

„Tegnap három órát töltöttem a nővel, kit szeretek és a vetélytárssal, kiről el akarja velem hitetni, hogy kegyeli. Kétségkívül voltak keserű pillanatok is, amikor láttam, hogy szegezi reá szép szemeit és, amikor távoztam, heves ingadozások a legnagyobb boldogtalanság és a reménység között. De viszont mennyi új dolog! Mily élénk gondolatok! Mily sebes következtetések! És a vetélytárs minden nyilván látható boldogsága mellett is mily büszkeséggel és gyönyörrel éreztem, hogy az én szerelmem felette áll az övének! Azt mondtam magamban: Ez arc a leggyávább félelemtől sápadna a legkisebb áldozatnak is a gondolatára, melyet az én szerelmem játszva, azaz mit mondok? örvendezve tenne meg. Így például benyulni egy kalapba és kihuzni valamelyiket e két írás közül: *birni szerelmét* vagy *rögtön meghalni*; és ez az érzés annyira otthonos nálam, hogy még csak a nyájas beszélgetésben se hátráltatna.

„Ha valaki két év előtt mondta volna ezt, kinevettem volna.”

Lewis és Clarke kapitányok utleírásában mely 1806-ban a Missouri forrásaihoz tett utjukról szól, a 215-ik lapon a következőket olvasom:

„A *Ricara*-k szegények, de jók és nagylelkűek; meglehetősen sokáig időztünk három falujukban. Asszonyaik szebbek, mint bármelyiké azok közül a törzsek közül, melyekkel találkoztunk; ennek megfelelően aztán nem is engedik, hogy szerelmeseik unják magukat. Új példával támogatták azt az igazságot, hogy csak be kell járni a világot és kitűnik, mennyire változó minden. A *Ricara*-k nagy sérelemnek veszik, ha egy-egy nő férjének vagy fivérének beleegyezése nélkül ajándékozik meg valakit a kegyeivel. Viszont azonban a férjek és a fivérek nagyon örömet használnak fel az alkalmat, hogy ezzel a kis szivességgel kedveskedjenek barátaiknak.

⁹⁴ Semmiségek, melyek könnyűek, mint a levegő, oly szilárd bizonyságoknak tűnnek fel a féltékeny ember előtt, mint a Szentírás szavai.

„Emberek között volt egy néger; roppant feltűnést keltett e nép között, mely most látott először ilyen színű embert. Csakhamar kegyencze lett a szépnemnek és a férjek nem hogy féltékenyek lettek volna, de el voltak ragadtatva, ha látogatásával megtisztelte gunyhóikat. És ami a legmulatságosabb, e gunyhók oly szűkek, hogy minden valamennyinek a szemeláttára történik bennök.”⁹⁵

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Ami az állhatatlanság gyanujában levő nőt illeti:

Otthagyja az embert, mert ez visszariasztotta a kristalizációt, holott talán a megszokás támogatására is számíthatott volna nála.

Otthagyja az embert, mert nagyon is biztos felőle. Nem érez félelmet és a boldog szerelem apró kétségei többé nem tudnak megszületni; a nőt nyugtalanságban kell tartani és főleg óvakodni kell a tiltakozások eszeveszettségétől.

A hosszú idő alatt, amióta mellette él, az ember kétségkívül kitanulta, hogy a városban vagy a társaság tagjai között melyik az a nő, kire a kiválasztott leginkább féltékeny és akitől legjobban fél. Annak kell udvarolni és pedig korántsem nyiltan, kitarva, hanem inkább rejtegetve és őszintén rejtegetve a szívet; az észrevevést és a megérzést reá lehet bízni a gyűlölet szemeire. A mély idegenkedés, melyet az ember ilyenkor hónapokon át minden nővel szemben érez,⁹⁶ könnyűvé teszi e feladatot. Nem szabad elfelejteni, hogy ebben a helyzetben a szenvedély feltűntetése mindent elront: ritkán találkozni a nővel, kit az ember szeret és vig társaságban pezsgőzni - ez a szabály.

A mi a nő szerelmét illeti, erre nézve figyelembe veendő:

1. Minél több physikai gyönyör vegyül a szerelem alapjába, abba, ami annak idején a meghittséget előidézte, a szerelem annál inkább alá van vetve az állhatatlanságnak és főként a hűtlenségnek. Ez vonatkozik főleg azokra a szerelmekre, melyekben a kristalizációt a fiatalság, a tizenhat éves kor gerjedelme segítette.

2. A szerelem, melylyel ketten szeretik egymást, jóformán sohasem egyenlő.⁹⁷ A szenvedély-szerelemnek megvannak a szakaszai, melyekben, váltakozva, az egyik fél jobban szeret, mint

⁹⁵ Philadelphiában alapítani kellene egy akadémiát, mely tisztán csak a vadon állapotban levő ember tanulmányozására szolgáló anyag összegyűjtésével foglalkozna és nem várná be, míg ezek az érdekes néptörzsek megsemmisülnek.

Tudom jól, hogy vannak arrafelé akadémiák, de nyilván a mi európai akadémiánkhoz méltó ügyrenddel. (A denderahis zodiakus - értekezés és megvitatás a párisi tudományos akadémiában 1821-ben.) Hallom, hogy, azt hiszem, a massachussetti akadémia nagy bölcsen megbízott egy lelkészt (Jarvis urat), hogy állítson össze jelentést a vadak vallásáról. A pap megragadta az alkalmat, hogy amennyire csak erejétől telt, leczáfoljon egy Volney nevű istentelen francziát. A pap szerint a vadak a legszabatosabb és legnemesebb fogalmakkal bírnak az istenségről stb. Ha Angliában élne, az ilyen dolgozat három-négyszáz arannyal jobb állást jövedelmezne a derék akadémikusnak és megszerezné neki a környék összes nemes lordjainak a párfogását. De Amerikában?

⁹⁶ A gyémántokkal borított faágat összehasonlítja a kopasz galyakkal és az ellentét még élénkebbé teszi az emlékeket.

⁹⁷ Példa Alfieri szerelme az iránt az előkelő angol hölgy (milady Ligonier) iránt, ki ugyanakkor lakájával is folytatott szerelmi viszonyt és aki, elég mulatságosan, leveleiben *Penelope*-nek írta alá magát. Vita, 2.

a másik. Gyakran csak az egyszerű udvarlás vagy a hiusági szerelem felelkezik a szenvedély-szerellemmel és általában inkább a nő érez elragadtatott szerelmet. Bármilyen fajtájú a szerelem, melyet két szerelmes közül az egyik érez, mihelyt féltékeny, azt kívánja, hogy a másik eleget tegyen a szenvedély-szerelem minden követelményének; a hiuság magára színleli a gyöngéd szív összes szükségleteit.

Végül, a kedvtelés-szerelmet semmi se untatja annyira, mint ha a másik szenvedély-szerelmről tesz tanúságot.

Gyakori eset, hogy egy elmés ember, mikor egy nőnek udvarol, voltaképpen annak csak eszébe juttatja a szerelmet és ezzel megindítja lelkét. A nő szívesen fogadja az elmés férfit, ki ilyen élvezethez juttatja és aki erre remélni kezd.

Egy szép napon a nő találkozik a férfival, aki érezteti vele, mit amaz leirt előtte.

Nem tudom, milyen hatással van a férfi féltékenysége annak a nőnek a szívére, kit szeret. Az olyan szerelmes részéről, ki untat, a féltékenység teljes elkedvetlenedést idézhet elő, mely egész a gyűlöletig fokozódhat, feltéve, hogy akit a féltékenység illet, szeretetreméltóbb, mint a féltékenykedő, mert a nő - mondta de Coulanges asszony - csak attól fogadja el a féltékenységet, akire maga is féltékeny lehet.

Ha a nő szereti a féltékenykedő férfit és ha ennek nincsenek jogai vele szemben: a féltékenység megsértheti az oly kényes és oly nehezen kiismerhető női büszkeséget. A kevély nőknek tetszhet a féltékenység, mint amely új elismerését fejezi ki hatalmuknak.

A féltékenység tetszhet, mint új biztonságszolgáltatása a szerelemnek. A szerfelett érzékeny nőnek a féltékenység sértheti a szemérmét.

A féltékenység tetszhet, mint biztonságszolgáltatás a szerelmes férfi bátorságáról, *ferrum est quod amant*. Jegyezzük meg jól, hogy a nők a bátorságot szeretik, nem pedig azt a Turenne módjára való eszeveszett vakmerőséget, mely nagyon jól megfér a szív hidegségével.

A kristalizáció törvényéből következik, hogy egy nőnek sohasem szabad beismerően *igen*-t mondania a szeretőjének, kit megcsalt, ha még van valami szándéka vele.

Az élvezet, hogy továbbra is gyönyörködünk a tökéletes képben, melyet arról alkottunk, ki lekötött bennünket, oly csábító, hogy egész eddig a végzetes *igen*-ig

Semmint hogy meghaljon, keres inkább váltig
Ürügyet az ember, hogy éljen és szenvedjen.

Chénier André.

Franciaországban ismerik Sommetry kisasszony történetét, ki mikor szeretője tetten érte, kereken tagadásra fogta a dolgot és ahogy az nem tágitott, így szólt hozzá: „Oh! látom már, hogy nem szeret, mert jobban hisz a szemének, mint a szavaimnak.”

Kibékülni egy imádott nővel, ki hűtlenséget követett el, annyi, mint késsel szabdalni a szünetlenül megújuló kristalizációt. A szerelemnek meg kell halnia és szívünk irtózatossá válik kinszenvedésekkel kíséri e haláltusa minden lépését. A szerelem szenvedélyének és az életnek ez egyik legszerencsétlenebb kombinációja; jó volna, ha az embernek elég ereje lenne, hogy csak mint barát béküljön ki.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

Roxane.

Ami a nők féltékenységét illeti, ők gyanakvók; sokkal többet kockáztatnak, mint mi, többet áldoztak a szerelemnek, kevesebb módjuk van a szórakozásra és főként sokkal kevesebb arra, hogy meggyőződést szerezzenek szeretőjük dolgairól. A nő lealacsonyodásnak érzi a féltékenységet; olybá tűnik fel, mintha futna a férfi után; azt hiszi, hogy kedvese nevet rajta és nevet főként leggyöngédebb áradozásain; kegyetlen szeretne lenni, holott pedig nincs törvényes mód, hogy megölje vetélytársnőjét.

A nőknél tehát a féltékenység, ha ugyan ez lehetséges, még szörnyűbb betegség, mint a férfiaknál. A legtöbb, amit az emberi szív a tehetetlen düh és az önmegvetés⁹⁸ tekintetében elviselhet, a nélkül, hogy megszakadna bele.

E kegyetlen betegségre nem tudok más orvosságot, mint vagy annak a halálát, aki előidézi, vagy azét, aki szenved. A francia féltékenység rajzát meg lehet találni *Jaques, a fatalista* de la Pommeraié asszonyának történetében.

La Rochefoucauld mondja: „Az ember szégyenli beismerni, hogy féltékeny és dicsekszik vele, hogy tudott és hogy képes féltékeny lenni.”⁹⁹ A szegény nők még azt se merik bevallani, hogy érezték e kegyetlen kinszenvedést, annyira nevetségessé teszi az őket. Az ily fájdalmas seb sohasem hegedhet be egészen.

Ha a hideg értelem csak a siker legkisebb kilátásával felvehetné a harcot a képzelem tüzével, a következőket mondanám a féltékenység okából boldogtalan szegény nőknek: „A férfiak és az önök hűtlenségét nagy távolság választja el. Önöknél e cselekedet részint *valóságos cselekvés*, részint *jel*. Katonaiskolai neveltetésünk folytán: a férfinál semminek se a jele. Ezzel ellentétben: a szemérem kihatásai folytán a legdöntőbb jele az odaadásnak, melyet nő tanusíthat. Bizonyos rossz szokás mintegy szükségletté teszi a férfiaknál. Első ifjuságunk egész ideje alatt azoknak a példája, kiket az iskolában a *nagyok*-nak neveznek, azt idézi elő, hogy egész hiuságunkat, kiválóságunk minden bizonyítékát az ilyfajta sikerek minél nagyobb számában keressük és találjuk. Az önök neveltetése éppen az ellenkező irányba tart.”

Ami valamely cselekedetnek, mint *jel*-nek az értékét illeti: - egy dühös pillanatban szomszédom lábára döntöttem az asztalt; kutya fájdalmat okoz neki, de azért a dolgot nagyon jól el lehet intézni, - vagy pedig úgy emelem fel a karomat, mintha arczon akarnám vágni.

A két nem hűtlensége között a különbség olyannyira valóságos, hogy egy nő, ki szenvedélyesen szeret, meg tudja bocsátani a hűtlenséget, a férfinál azonban ez lehetetlenség.

Ime, hogy mi döntő bizonyíték a szenvedély-szerelem és a *daczból való* szerelem megkülönböztetésére: a nőknél a hűtlenség amant majdnem megöli, emezt megkésztet.

A büszke nők gögből rejtegetik a féltékenységet. Hallgatagon és hidegen töltenek hosszú estéket a férfival, kit imádnak, kinek elvesztésétől rettegnek és akivel szemben érzik, hogy kevésbé szeretetreméltó a viselkedésük. Ez bizonyára egyike a lehető legnagyobb gyötrelmeknek és egyszersmind egyik legkiadósabb forrása a szerelmi balsorsnak. E nőket, kik annyira méltók minden tiszteletünkre, a férfi csak valami különös és erélyes eljárással gyógyíthatja meg, például ha valami nagy utra indul vele, melyet tegnapról mára határozott el, főként azonban úgy kell viselkednie, mintha mit se venne észre abból, amit maga előtt lát.

⁹⁸ E megvetés egyik nagy oka az öngyilkosságnak. Az ember megöli magát, hogy visszaszerezze maga előtt a becsületét.

⁹⁹ 425. gondolat. Az olvasó bizonyára ráismert, a nélkül, hogy mindannyiszor külön jeleztem volna, hires írók több más gondolatára is. Történelmet írok és az ily gondolatok a tények közé tartoznak.

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

A hiuság tövise.

A „csak azért is” - a hiuság tövisének a szurása: nem akarom, hogy ellenfelem felülmuljon és éppen ezt az ellenféltem teszem meg képességeim birájává. Őt akarom meggyőzni. Ezért történik aztán, hogy az ember messze tulmegy az észszerűség határán.

Néha, hogy saját szertelenségünket igazoljuk, odáig megyünk, hogy azt mondjuk magunknak: e versenytárs azt hiszi, hogy reászedhet bennünket.

A csak azért is, lévén, hogy ez a becsület betegsége, leggyakrabban a monarchikus államokban mutatkozik és csak nagyon titka jelenség az oly országokban, hol az az uralkodó szokás, hogy a cselekedeteket hasznos voltak mértéke szerint ítéljék meg, mint például az amerikai Egyesült-Államokban.

Minden ember, és a francia még inkább, mint a többi, irtózik tőle, hogy reászedettnék tartsák, mindazonáltal a régi francia monarchikus jellem könnyenvevő természete megakadályozta, hogy a csak azért is az udvarláson és a kedvtelés-szerelmen kívül másutt is pusztítson. Ez jelentékenyebb bajokat csak azokban az országokban okozott, melyekben (mint Portugáliában, Piemontban) az éghajlat folytán komorabb a jellem.

Franciaországban a vidékiek nevetséges példányképet alkotnak maguknak arról, hogy milyennek kell lennie a társaságban egy uri ember tekintélyének, aztán ehhez igazodnak és egész életükön át azt lesik, hogy ki ugrik át az árkon. Ilyesformán vége a természetességnek, folyton résen vannak és e rögeszméjük nevetségessé teszi még a szerelmüket is. Az irigység után ez az, ami a kis városokban elviselhetetlenné teszi az életet és ezt kell eszünkbe juttatnunk, ha valamelyiknek megcsodáljuk festői fekvését. A legfenköltebb és legnemesebb indulatok megbénulnak a civilizáció legalantasabb termékeivel való érintkezéstől. És hogy teljesen rémesekké tegyék magukat, e nyárspolgárok egyébről se beszélnek, mint a nagyvárosok romlottságáról.¹⁰⁰

A csak azért is nem fér meg a szenvedély-szerellemmel, de egyezik a női kevélységgel: „Ha türöm, hogy kedvesem kénye-kedve szerint bánjon velem, le fog nézni és akkor nem szerethet többé”; vagy pedig előáll a féltékenység teljes dühöngésével.

A féltékenység a halálát kívánja annak, akitől fél. A hiuság tövisétől szurkált férfi, távolról se ezt, hanem azt akarja, hogy ellenfele éljen és mindenek felett tanuja legyen a diadalának.

Az ilyen ember bosszankodva fogadná, ha vetélytársa lemondana a küzdelemről, mert lehet, hogy az elég elbizakodott és azt mondja magában: ha folytattam volna a harcot, enyém lett volna a győzelem.

A csak azért is esetében az ember csöppet se azzal törődik, ami szemmel láthatólag a cél, hanem egyedül csak a győzelemről van szó. Igen jól lehet ezt észlelni az operai leányok szerelmeiben. Távolítsák el a vetélytársnőt és az állítólagos szenvedély, mely az ablakon át való levetést emlegette, nyomban véget ér.

A csak azért is-szerelmem egy pillanat alatt épp az ellenkezőjévé válik a szenvedély-szerelmemnek. Elég, hogy valami megdönthetetlen cselekedetből kifolyólag az ellenfél elálljon a harctól. Azonban nem minden habozás nélkül állítom fel e tételt. Csak egy példát tudok reá és ez is enged még kétségeket. Ime az eset, ítéljen az olvasó. Dona Diana fiatal, huszonhárom éves teremtes, Sevilla egyik leggazdagabb és legbüszkébb polgárának a leánya. Kétségtelenül szép nő, de szépségében van valami éles vonás, e mellett roppant eszes és még nagyobb

¹⁰⁰ Minthogy, ami a szerelmet illeti, irigységből folyton kémlelik egymást: a vidéken kevesebb a szerelmem és több a kéjenczkedés. Olaszország szerencsésebb.

mértékben büszke. Szenvedélyesen, legalább látszatra ekként, szeretett egy fiatal tisztet, kiről azonban családja hallani se akart. A tiszt Morilloval elment Amerikába; de élénk levelezést folytatott a leánynyal. Egy napon, ahogy Dona Diana anyjánál nagy társaság volt együtt, valami ostoba elmondta, hogy e szeretetreméltó fiatalember meghalt. Minden szem Dona Diana felé fordult, ő csak annyit mondott: *Kár érte! Ily fiatalon!* Épp aznap olvastuk az öreg Massinger egy tragikus végződésű darabját, melyben a hősnő ugyanilyen látszólagos nyugalommal fogadta kedvese halálának a híré. Láttam, hogy anyja, minden gyűlölete és kevélysége mellett is, megremeg; az apa kiment a teremből, hogy ne mutassa örömét. Ezalatt, míg az elnémult nézők szemrehányó tekintettel méregették az ostoba hirmondót, Dona Diana, aki egyedül maradt nyugodt, tovább beszélgetett, mintha mi sem történt volna. Anyja, aki meg volt rémülve, meghagyta szobaleányának, hogy ügyeljen reá, de semmi változást se lehetett rajta észrevenni.

Két évvel utóbb egy nagyon szép fiatalember kezdett udvarolni neki. Ismét, és ugyanabból az okból, mint azelőtt, nevezetesen, hogy nem volt nemes ember, Dona Diana szülői hevesen ellenezték a házasságot; ő azonban kijelentette, hogy férjhez megy hozzá. A leány és apja között megindult a *csak azért is* vetélkedése. A fiatalembernek nem volt szabad lábát betennie a házba. Dona Dianát többé nem vitték kirándulásokra, sőt jóformán a templomba se; a legnagyobb gonddal ügyeltek reá, hogy ne találkozhasson szerelmesével. Ez álruhába öltözködött és csak ily módon sikerült neki, hogy nagy időközökben lopva láthassa. Dona Diana egyre makacsabb lett és egymásután kosarazta ki a legfényesebb kérőket, köztük egy olyat is, aki előkelő rangot és nagy szereplést biztosított volna neki VII. Ferdinánd udvarában. Az egész város beszélt a két szerelmes balsorsáról és hősiek állhatatosságáról. Végre közeledett Dona Diana nagykorúsága és ő értésére adta szüleinek, hogy élni fog önrendelkezési jogával. A család, már-már kényszerülve lévén, hogy feladja a küzdelmet, megkezdte a házassági tárgyalásokat és mikor már félig rendben voltak, a két család egy hivatalos összejövetelén a fiatalember, hat évi állhatatosság után kijelentette, hogy nem veszi el Dona Dianát.¹⁰¹

Egy negyedórával később nyoma se volt a dolognak. Dona Diana már megvigasztalódott. Csak dacból szeretett? Vagy pedig nagy lélek, ki méltóságán alul levőnek tartja, hogy fájdalmát közszemlére bocsássa a világnak?

A szenvedély-szerelem gyakran csak úgy jut el az ugynevezett boldogsághoz, hogy valami *csak azért is* megszületését idézi elő. Ilyenkor látszólag elér mindent, amit kívánhat, panaszai nevetségesek lennének és eszteleneknek tünnének fel; nem vallhatja meg szerencsétlenségét, holott e szerencsétlenséget folyton érzi és ellenőrizheti; bizonyítékai, hogy úgy mondjam, át vannak szöve a leghizelgőbb körülményekkel és a legalkalmasabbakkal arra nézve, hogy mámorító illuziókat keltsenek. E szerencsétlenség a leggyöngédebb pillanatokban emeli fel a fejét, mintegy hogy kigunyolja a szerelmest és egyszerre éreztesse vele a boldogságot is, hogy a bájos és érzéketlen teremtes, kit karjai közé szorít, szereti, meg azt is, hogy e boldogságban sohasem lesz része. A féltékenység után talán ez a legkegyetlenebb gyötrődés.

Egy nagy városban¹⁰² még ma is emlékeznek egy nyájas és gyöngéd emberre, kit az e fajta düh odáig ragadott, hogy megölte kedvesét, ki csak nővérevel szemben való dacból szerette. A férfi reábirta, hogy egy este kettesben csónakázni menjen vele a tengerre egy csinos csónakban, melyet ő maga szerelt fel. Ahogy kiértek a nyílt tengerre, megnyomott egy rugót, a csónak ketté vált és eltűnt a mélységben.

¹⁰¹ Minden évben akad több példa, hogy nőket ily galád módon cserben hagynak és ezért megbocsátom a tisztességes nők gyanakvását. - Mirabeau, levelek Zsófiához. A despotikus országokban a közvéleménynek nincs ereje, itt csak a pasa barátsága ér valamit.

¹⁰² Livorno 1819.

Ismertem egy hatvan éves embert, aki fejébe vette, hogy kitartja London egyik legszesélyesebb, legféktelenebb, legszeretetremlőbb, legcsodálatosabb színésznőjét: Miss Cornel-t. „És azt hiszi, hogy hü marad önhöz?” - kérdezték tőle. „A legkevésbé sem; de szeretni fog, talán az örületig.”

És egy teljes esztendőn át szerette és sokszor majdnem az eszét vesztette bele; és három hónapig mi okot se adott neki a panaszra. A férfi tudniillik sok tekintetben bántó, *csak azért is* harcot indított meg kedvese és leánya között.

A *csak azért is* főként a kedvtelés-szerelmben diadalmaskodik, melynek ő dönti el a sorsát. Ezzel a próbával lehet legjobban megkülönböztetni a kedvtelés-szerelmet a szenvedély-szerelmtől. Régi hadi elv, melyre az ezredhez bevonuló fiatal embereket ki szokták oktatni, hogy ha oly házba szállásolják be őket, hol két nővér van és azt akarják, hogy az egyiknek elnyerjék a szerelmét, a másiknak kell udvarolni. A legtöbb fiatal és szerelemre hajlandó spanyol nőnél, hogy az ember megszerettesse magát, elég, ha jóhiszeműen és szerényen kimutatja, hogy semmiféle érzelmet se táplál szívében a ház urnője iránt. A szeretetremlő Lassale tábornoktól kaptam ezt a hasznos felvilágosítást. Ez a legveszedelmesebb mód nekilovagolni a szenvedély-szerelemnek.

Azok után, melyeket a szerelem kötött meg, azok a legboldogabb házasságok, melyeket a *csak azért is* kapcsol össze. Sok férj biztosítja hosszú évekre felesége szerelmét azzal, hogy két hónappal az esküvő után szeretőt választ magának.¹⁰³ A feleség ily módon megszokja, hogy folyton csak férjére gondoljon és e megszokás, a családi kötelékek folytán, legyőzhetővé válik.

Hogy XV. Lajos századában és udvarában egy nagyuri hölgy (De Choiseul asszony) bálványozta a férjét,¹⁰⁴ azért történt, mert ez láthatólag élénk érdeklődéssel viseltetett felesége nővére: Grammont hercegnő iránt.

A legelhanyagoltabb szerető is, mihelyt észrevesszük, hogy egy más férfit előnyben részesít, elveszi nyugalunkat és a szenvedély összes tüneteit felkelti szívében.

Az olasz bátorsága dühroham, a németé egy pillanatnyi részegség, a spanyolé kevélység. Az olyan nemzetnél, hol a bátorság gyakran csak hiúsági vetélkedés ugyanannak a századnak a katonái, vagy ugyanannak a hadosztálynak az ezredei között: csatavesztés után, amikor már nincs mire támaszkodni, lehetetlen feltartóztatni a sereget. Előre látni a veszélyt és annak elhárítására törekedni vajmi nevetséges lenne a hű megszaladók előtt.

„Csak fel kell ütni valamely, az észak-amerikai vadakról szóló utleirást, mondja az egyik legszeretetremlőbb francia bölcsele,¹⁰⁵ és megtudhatjuk, hogy a hadi foglyok rendes sorsa nem csak az, hogy megsütik és megeszik, hanem hogy előbb még odakötözik őket a lángoló máglya mellett egy cölöphöz, hogy órákon át szenvedjék mindazt, ami szörnyű és válogatott kegyetlenséget a düh ki tud eszelni. El kell olvasni, hogy mit mesélnek e rettenetes jelenetekről az utazók, kik tanúi voltak a körülállók kannibáli örvendezésének és főleg a nők és gyermekek dühének és a borzalmas élvezetnek, melylyel versenyeztek a kegyetlenségben. Látni kell a fogoly hősi szilárdságát, rendíthetetlen hidegvérét, ahogy nemcsak a fájdalomnak nem árulja el a legkisebb jelét se, de a legfenhéjázóbb kevélységgel, a legkeserűbb gunnyal, a legsértőbb csufolódással izgatja és forralja hóhérait, dicsekszik a hadi tetteivel, felsorolja a nézők rokonait és barátait, kiket megölt, részletezi a kínzásokat, melyeket elszenvedtetett

¹⁰³ L. Egy különös ember vallomásait. (Mrs. Opic elbeszélése.)

¹⁰⁴ Du Deffant asszony levelei, Lauzun emlékiratai.

¹⁰⁵ Volney: *Az amerikai Egyesült-Államok*. 491-496 l.

velők és gyávasággal, hitványsággal, a megkínzásban való tudatlansággal vádolja az összes körülötte állókat, mignem darabokra szaggatva és dühtől részeg ellenségeitől saját szemeláttára elevenen felfalatra utolsó hörgésével és utolsó átkával kileheli életét.¹⁰⁶ Mindez hihetetlennek hangzik a polgárosult népeknél, mesének tűnik fel legrettenhetetlenebb gránátos kapitányaink előtt is és kételkedés tárgya lesz az utókor szemében.”

E physiologiai jelenség a fogoly lelkének egy sajátos állapotából ered, mely *csak azért is* harczot indít meg közte és hóhérai között, hiusági fogadást, hogy ki bírja jobban.

Derék katonaorvosaink gyakran megfigyelték, hogy sebesültek, kik, ha elméjük nyugodt és érzékeik épek, csak hangos orditózással viseltek volna el bizonyos műtéteket, ezzel ellentétben a legnagyobb nyugalomról és lelki erőről tesznek tanuságot, ha bizonyos előkészítésen mentek át. Becsületbeli érzékenységüknél kell őket megfogni, először kiméletesen, aztán ingerlő leczáfórással azt kell nekik mondani, hogy nem képesek kiabálás nélkül elviselni a műtétet.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET. (I.)

Czivakodó szerelem.

Ennek két válfaja van.

1. Mikor a czivakodó szeret.
2. Mikor nem szeret.

Ha két szerelmes közül az egyik olyan előnyök tekintetében, melyeket mindketten becsülnek, sokkal magasabban áll, mint a másik, ez utóbbinak elhal a szerelme, mert a lenézésből való félelem előbb vagy utóbb félbeszakítja a kristalizációt.

A középszerűek szemében semmi se oly ellenszenves, mint az elmebeli felsőbbrendűség; a mai társaságban ez a gyűlölet forrása; és ha nem származnak belőle ádáz gyűlölségek, ez tisztán csak azért van, mert az emberek, kiket elválaszt, nem kénytelenek együtt élni. Mi lesz azonban a szerelemmel, melyben, különösen a felsőbbrendű ember részéről, minden csupa természetesség lévén, a felsőbbrendűséget nem álcázza semmiféle társadalmi óvintézkedés?

A szenvedély megélhetése ahhoz a feltételhez van kötve, hogy az alsóbbrendű félnek szabadságában legyen rosszul bánni a másikkal, mert különben ez még az ablakot se csukhatja be anélkül, hogy amaz sértve érezze magát.

Ami a felsőbbrendű embert illeti, ő álhitben ringatja magát és a szerelem, melyet érez, nem csak hogy nem forog veszedelemben, de szinte minden gyengeségnek, abban, akit szeretünk, az a következménye, hogy még kedvesebbé válik előttünk.

Közvetlen a szenvedély-szerelem után és ennek viszonzásaképen, következik egyenlő fajtájú emberek között a tartamra nézve annak a *czivakodó szerelemnek* a helye, melyben a czivakodó nem szeret. Erre nézve például szolgálhatnak azok az anekdoták, melyek Berri herczegnőről szólnak. (*Duclos emlékiratai.*)

A hideg és az élet prózai és önző szükségleteiből fakadó megszokásokban való részesedés és a sirig tartó elválaszthatatlan társulás folytán ez a fajtájú szerelem tovább tarthat még magánál a szenvedély-szerelemnél is. Azonban ez már nem szerelem, hanem a szerelemtől előidézett

¹⁰⁶ Olyan valakinek, ki hozzászokott az ily látványhoz és aki lehetségesnek érzi, hogy ő legyen a hőse, abban az esetben, ha csak a lelki nagyságot figyeli, e látvány a legbensőbb és legnagyobb nem-cselekvő élvezetté válik.

megszokás, melyben e szenvedélyből csak az emlékek és a physikai gyönyör maradtak meg. E megszokás szükségszerűen kevésbbé nemes lelkeket tételez fel. Minden nap előáll valami kis dráma, „Meg fog-e korholni?” ami foglalkoztatja a képzelődést, épp úgy, mint ahogy a szenvedély-szerelemben minden nap szükség volt a gyöngédség valamely új bizonyosságára. Ide vonatkozólag tanulságosak a d’Houdetot asszonyról és Saint-Lambert-ről szóló anekdoták.¹⁰⁷

Lehetséges, hogy a büszkeség megtagadja az ilyenfajta kötelékhez való alkalmazkodást; ez esetben, néhány havi vihar után, a büszkeség megöli a szerelmet. Megtörténik azonban, hogy e nemes szenvedély sokáig küzd, mielőtt kimul. A boldog szerelem apró czivódásai sokáig tévhitben tartják a szívet, mely még szeret és amely látja, hogy méltatlanul bánnak vele. Továbbá egy-egy gyöngéd kibékülés is elviselhetőbbé teszi az átmenetet. Az ember valami titkos bánat, anyagi veszteség ürügyével mentegeti azt, kit nagyon szeretett és végül bele szokik, hogy czivódjanak vele. Mert csakugyan, eltekintve a szenvedély-szerelemtől, a játéktól, a hatalom birtoklásától,¹⁰⁸ hol van még érzés, mely annyira kiterjedne minden napra és annyira élénk lenne, mint ezeké? Ha a czivódó meghal, gyakori eset, hogy áldozata, ki tuléli, soha meg nem vigasztalódik. Sok polgári házasságban ez az összetartó kötelék; a korholt egész nap azt hallja, akit legjobban szeret.

Van a czivakodó szerelemnek egy ál-fajtája is. Egy roppant eszes nő leveléből vettem a 33-ik fejezetet:

„Mindig valami kis elcsillapításra váró kétség, - ime, a minden pillanatban megújuló szomjuság, mely a boldog szerelmet élteti... Minthogy sohasem szünik meg félni, gyönyörei sohasem válhatnak meguntakká”.

A zsémbes vagy neveletlen, vagy kiváltképen erőszakos természetű embereknel e kis lecsillapításra váró kétség és e könnyed félelem pörlekedő kitörésben nyilvánul.

Ha az imádott teremtésben nincs meg az a finom érzékenység, mely a gondos nevelés gyümölcse: megeshetik, hogy az ilyenfajta szerelemben több élénkséget, következőkép több kellemességet talál, sőt, minden kényes izlés mellett is, ha az ember látja, hogy a *dühöngő* elsősorban maga felindulásainak az áldozata, vajmi nehéz, hogy ne csak még jobban szeresse. Lord Mortimer legfőképp azt sajnálja, hogy kedvese már nem hajigálhatja fejéhez a gyertyatartókat. Mert csakugyan, ha a büszkeség megbocsátja és megcsodálja az ilyen dolgokat, el kell ismerni, hogy keményen hadakoznak az unalom, a boldog emberek e nagy ellensége ellen.

Saint-Simon, az egyetlen történetíró, kivel Franciaország dicsekedhet, beszéli (V. köt. 43. 1.):

„Számos apróbb lobbottetés után Berri hercegnő egész egyszerűen beleszeretett de Riombába, a d’Aydie-család ifjabb sarjába, de Biron asszony egyik nővérének a fiába. Nem volt se külseje, se belseje; tömzsi, alacsony, pufókképű és sápadt fiú volt, aki a sok pattanástól olyan-
nak látszott, mint valami kelés; szép fogai voltak és álmában se képzelte, hogy oly szenvedélyt fog kelteni, mely egy szempillantás alatt féktelenné hatalmasodik és amely, habár nem letérések és megtántorodások nélkül, hosszan megmaradt; semmi érdemessel se dicsekedhetett, de volt egy csomó fivére és nővére, kiket szintén nem tüntetett ki semmi. De Pons asszony, Berri hercegnő udvarhölgye és a férje rokonságban álltak vele és ugyanarról a vidékről valók voltak, mint ő; a fiatalembert, ki mint hadnagy szolgált a dragonyosoknál, felhozták, hogy megpróbáljanak valamit csinálni belőle. Alig hogy megjött, a hercegnőnek reáesett a tekintete és ur lett a Luxembourg-palotában.

¹⁰⁷ Azt hiszem, d’Épinay asszony emlékirataiban vagy Marmonteléiben.

¹⁰⁸ Bármit mondjon is némely képmutató, a hatalom a legfőbb élvezet. Ugy vélem, csak a szerelem lehet túl rajta, már pedig a szerelem boldog betegség, melyre nem lehet csak úgy szert tenni, mint valami miniszteri tárczára.

„De Lauzin ur, kinek másodunokaöccscse volt, titokban örült a dolognak; el volt ragadtatva és mintha saját magát látta volna feltámadni a Luxembourg-palotában, ahogy Mademoiselle idejében volt; a fiatalembert ellátta tanácsaival és Riom, ki szelid és természettől fogva udvarias és tisztességtudó, jó és becsületes fiú volt, hallgatott reá: de csakhamar tudatára jött, hogy bájai, melyek senki mást se hódíthattak volna meg, mint csak ezt az érthetetlen izlésű hercegnőt, mily hatalmat biztosítanak neki. Minthogy ezt senki mással se érezte, mindenkivel megszerettette magát, hercegnőjével azonban úgy bánt, mint de Lauzin ur annak idején Mademoiselle-lel. Csakhamar a legfinomabb csipkében, a legdiszesebb, ezüsttel, bojtokkal, drágakövekkel tele ruhákban járt; kéretgette magát, kedvét lelte benne, hogy a hercegnőt féltékenyvé tegye és ő maga is adta a féltékenyt; gyakran sirásra gerjesztette a hercegnőt és lassanként hozzászoktatta, hogy mindenben, még a legközömbösebb dolgokban is az ő engedelme szerint cselekedjék. Sokszor, amikor már éppen indulóban volt az Operába, otthon marasztotta, máskor meg kedve ellenére is el kellett mennie; kényszerítette, hogy jól bányon egy csomó nővel, kiket nem szeretett és akikre féltékeny volt, és rosszul oly emberekkel, akiket kedvelt, de akikre ő féltékenykedett. Még az öltözködésben se engedte, hogy a saját tetszését kövesse; gyakran megtette, hogy másképp fésültette a haját vagy pedig, mikor már egészen kész volt az öltözködéssel, más ruhát öltetett fel vele; oly sokszor és néha annyira nyilvánosan művelte ezt, hogy a hercegnő megszokta esténként kikérni a parancsait, milyen ruhát és milyen napirendet állapít meg másnapra, amikor is aztán újból merőben másként rendelkezett és a hercegnő sirhatott, amennyit akart; végre is odáig jutott, hogy szolgálát szalasztott át hozzá, mert majdnem a tözsomszédságában lakott a Luxembourg-palotának; mialatt öltözködött, e követjárást többször is megismételte, hogy milyen szalagot, miféle ruhát vegyen fel, miként fésültesse magát és Riom majdnem mindig olyasmit diktált reá, amit nem szeretett. Ha a hercegnő néha megmerészelte, hogy engedelme nélkül határozzon, úgy bánt vele, mint valami cseléddel és a sirás napokig is eltartott.

„E büszke hercegnő, ki abban lelte örömét, hogy a legmértéktelenebb göggel viselkedjék, odáig alacsonyodott, hogy titkos lakomákat rendezett vele és más jelentéktelen népséggel, ő, ki csak vérbeli hercegeknek engedte meg, hogy leüljenek az asztalához. A jezsuita Riglet, kit gyermekkorá óta ismert és aki bejáratos volt hozzá, részt vehetett e titkos lakomákon és se ő nem szégyelte, se a hercegnő nem restelte. Az intézkedés de Mouchy asszonyra volt bízva; ő és Riom hívták meg a vendégeket és határozták meg a napot. Ha a szerelmesek összezördültek, ez a hölgy békítette ki őket és ez az élet egész nyíltan folyt a Luxembourg-palotában, hol mindenki Riomhoz fordult, aki viszont ügyelt, hogy mindenkivel jóban legyen és mindenkinek megadta a tiszteletet, melyet, nyíltan, csak a hercegnőtől tagadott meg. Mindenek hallatára olyan letorkoló válaszokat adott neki, hogy a hercegnő, ki nem tudta elfojtani iránta való szenvedélyének megnyilatkozásait, lesütötte a szemét és elpirult.”

Riom nagyszerűen bevált gyógyszer volt a hercegnőnek az unalom ellen.

Egy híres asszony egyizben hirtelen a következő szavakkal fordult Bonaparte tábornokhoz, ki akkor még csak dicsőséges fiatal hős volt és büntelen a szabadsággal szemben: „Tábornok, önnek egy nő csak vagy a felesége, vagy a nővére lehet.” A hős nem értette meg a bókot; jókora méltatlanságokkal fizetett meg érte. Az e fajta nők azt szeretik, hogy a szeretőjük lenézze őket; csak akkor tetszik nekik, ha kegyetlen hozzájuk.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET. (II.)

A szerelem gyógyszerei.

Erre nézve az ó-kor találó képpel szolgál a leucadiai szirt vesztőhelyével. Mert csakugyan, a szerelemre jóformán nincs gyógyszer. E végből nemcsak oly veszedelem kell, mely élénken

kényszeríti az embert, hogy önfentartására gondoljon,¹⁰⁹ hanem, ami sokkal súlyosabb feltétel, az is szükséges, hogy a veszély érdekesen állandó tartamu és olyan legyen, melyet az ügyesség legyőzhet, hogy ilyenformán az embernek elegendő ideje legyen megszokni az önfentartásra való gondolást. Idevágóan nem tudok más példát, mint vagy egy olyan tizenhatnapos vihart, amilyen Don Juan-é,¹¹⁰ vagy Cochelet ur hajótörését a mór partokon; más körülmények között az ember gyorsan megszokja a veszedelmet, sőt még ha, mint előrs, csak husz lépésnyire van is az ellenségtől, újra átadja magát, és pedig fokozott vonzódással, a szerelmes álmodozásnak.

Folyton hangsúlyoztuk, hogy az olyan ember szerelme, ki igazán szeret, *gyönyörűséget* vagy *remegést* merit mindenből, amit elképzelsz és hogy nincs semmi a világon, ami ne arról beszélne neki, akit szeret. Már pedig gyönyörködni és remegni roppant érdeklő elfoglaltság, ami mellett minden egyéb elhalványul.

Annak a barátnak, ki a beteget meg akarja gyógyítani, először is mindig a szeretett nő pártján kell lennie, holott az összes barátok, kikben több a buzgóság, mint az ész, folyton éppen az ellenkezőt cselekszik.

Annyit jelent ez, mint egész a nevetségességig gyöngébb erővel ostromolni az elbájoló illúzióknak azt a szövődékét, melyet fentebb kristalizációnak nevezünk.¹¹¹

A gyógyításra vállalkozó barátnak szem előtt kell tartania, hogy abban az esetben, ha valami képtelenségnek az elhívéséről van szó, a szerelmes ember, miután vagy le kell azt nyelnie, vagy pedig arról kell lemondania, ami az élethez fűzi: le fogja nyelni a hihetlent és amennyire csak telik tőle, tagadja kedvesének legnyilvánvalóbb vétkeit és legkiáltóbb hűtlenségeit is. Így történik, hogy a szenvedély-szerelemben kis idő múltán minden megbocsátódik.

Fontolgató és hideg természet mellett ahhoz, hogy a szerelmes ember lenyelje a vétkezéseket, az kell, hogy csak akkor vegye azokat észre, mikor már több hónap óta tart a szenvedélye.¹¹²

A gyógyító barátnak, ahelyett, hogy mohón és nyíltan szórakoztatni igyekeznék a szerelmest, az a teendője, hogy unosuntalan szerelméről és kedveséről beszéljen neki és egyben gondoskodják, hogy lépteit egész sereg kis esemény kísérelje. Az olyan utazás, mely *elkülönít*, nem gyógyszer,¹¹³ sőt semmi se juttatja gyöngédebben eszébe az embernek azt, akit szeret, mint az ellentétek halmaza. Legjobban Páris ragyogó szalonjaiban és a legkiváncsabbaknak híresztelt nők környezetében szerettem szegény kedvesemet, ki szomorúan és elhagyatva élt kis lakásában, Romagna egyik legeldugottabb zugában.¹¹⁴

A ragyogó szalonban, hová számüzve voltam, a pompás ingaórán azt a pillanatot lestem, amikor ő gyalog és esőben kilép hazulról, hogy meglátogassa barátnőjét. Amikor feledni igyekeztem, akkor láttam be, hogy az emlékek, melyeket az ellentétes környezet idéz fel, kevésbé élénkek, de mennyieibbek, mint azok, melyeket ott lel fel az ember, ahol egykor a találkozás történt.

¹⁰⁹ Henri Morton a Clyde hullámai között.

Old Mortality, IV. köt., 224. 1.

¹¹⁰ A tulságosan sokat dicsért Lord Byron hősége.

¹¹¹ Tisztán rövidség okából. Egyébként újra: bocsánat az új szóért.

¹¹² Dornal asszony és Seigny, Duclos: *** gróf vallomása. Abdallak tábornok halála Bolognában.

¹¹³ Majdnem minden nap sirtam. (Juni 10-iki drága szavak.)

¹¹⁴ Salviati.

Hogy a távollét üdvös legyen, ahhoz a gyógyításra vállalkozó barátnak mindig jelen kell lennie, hogy a szerelme folyamatos megjegyzésekkel tartsa szerelmének körülményei fölül, amiben is igyekeznie kell, hogy vagy a hosszadalmasság vagy az alkalmasság, ami közhelyformájú jelleget ad nekik, untatókká tegye e megjegyzéseket. Így például jó és vidám ebéd után gyöngéd és érzelmes modorban kell beszélnie.

Egy nőt, aki mellett az embernek része volt a boldogságban, azért oly nehéz elfelejteni, mert vannak bizonyos pillanatok, melyeknek a képzelem nem fárad bele a felidézésébe és szépítő kifestésébe.

Nem szólok a kevélységről, mely kegyetlen és biztos gyógyszer, de amely a gyengéd lelkeknek nem áll használatára.

Shakespeare Romeo-jának első jelenetei csodálatra méltó festéssel szólnak; a férfit, ki szomorúan azt mondja magának: „*She hath forsworn to love*”, vajmi nagy távolság választja el attól, aki a boldogság tetőpontján így kiált fel: „*Come what sorrow can!*”

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET. (III.)

Her passion will die like a lamp for want of what
the flame should feed upon.

Bride of Lammermoor, II., 116.

A gyógyító barát óvakodjék a rossz érvektől, például attól, hogy *hálátlanságról* beszéljen. Azzal, hogy győzelemhez és új élvezethez segítené, csak újból megindítaná a kristalizációt.

A szerelemben nincs hálátlanság; a pillanat gyönyöre mindig busásan fizetett a látszólag legnagyobb áldozatokért is. Nem tudok más méltatlanságot, mint csak az őszinteség hiányát; az igazságnak megfelelően kell feltárni a szívet.

Ha a gyógyító barát megpróbálja, hogy szemtől szembe intézzon támadást a szerelem ellen, a szerelmes így felel: „Szerelmesnek lenni, ez még abban az esetben is, ha az, akit szeretünk, haraggal viseltetik irántunk, annyit jelent, mint - hogy az ön szatócs-nyelvéhez alacsonyodjam - egy oly sorsjegyet hordani a zsebünkben, melynek a nyeregménye, ha kihúzzák, ezer mért-földnyire felette áll mindannak, amit az ön közömbös és érdek-hajhász világa nyujthat. Ugyancsak sok és vajmi kicsinyes hiuság kell hozzá, hogy az ember azért, mert a társaságban szívesen látják, boldognak érezze magát. Nem hibáztatok az embereket, hogy így gondolkodnak. De Leonora mellett oly világot ismertem meg, amelyben minden mennyei, gyöngéd, nemes. Ehhez képest az önök világának legmagasztosabb és szinte már hihetetlen erénye is csak közönséges mindennapi erény számába megy. Hagyja, hogy legalább álmodozzam róla, mily boldogság lenne, ha életemet egy ily teremtmény mellett tölthetném. Jól tudom, hogy a rágalom vesztetést okozta és hogy már mitsem remélhetek, de legalább a bosszuállást feláldozom érte.

A szerelmet csak a legelején lehet megakasztani. A hirtelen elutazásom és mint Kalember grófnő esetében történt, az előkelő társaságnak kötelező szórakozásain kívül van több apró kis cselfogás is, melyet a gyógyításra vállalkozó barát felhasználhat. Így például, mintegy véletlenül, reá fogja eszméltetni a szerelme, hogy a nő, kit szeret, a harcz tárgyától eltekintve, nem részesíti oly udvarias és megbecsülő bánásmódban, mint ahogy tette volt valamely vetélytársal. Erre nézve, miután a szerelemben minden egy-egy *jel*, a legkisebb dolog is célravezető; például a nő nem nyújtja a karját, hogy felvezettesse magát a páholyába; ez a semmiség, melyet a szenvedélytől eltelt szív, annak a révén, hogy megaláztatást kapcsol a kristalizációt formáló ítélethez, tragikusan fog fel, megmérgezi a szerelem forrását és szétrombolhatja a szerelmet.

Azt is meg lehet tenni, hogy az ember valami physikai és nevetséges, nehezen ellenőrizhető fogyatkozást fog reá a nőre, ki barátunkkal rosszul bán; ha a szerelmesnek módjában lenne ellenőrizni a rágalmat, még abban az esetben is, ha igaznak bizonyulna, a képzelem céltalan-ná tenné azt annyira, hogy csakhamar mit se számítana. Csak a képzeletem tud megbirkózni önmagával; III. Henrik jól tudta ezt, mikor rosszakat mondott a híres Montpensier hercegnőről.

Egy fiatal leánynál tehát, bit meg akarnak óvni a szerelemtől, főként a képzelemre kell vigyázni. És minél kevésbé közönséges gondolkodású és minél nemesebb és emelkedettebb lelkű, vagyis minél méltóbb a becsülésre, annál nagyobb a veszedelem, melynek ki van téve.

Valamely fiatal teremtésre nézve mindig veszedelmes, ha megengedik, hogy emlékei ismét és ismét és nagyon is szívesen kapcsolódjanak egy bizonyos valakihez. Ha a hála, a csodálat vagy a kíváncsiság is erősíti az emlékek kötelékét: már a szélén van a meredélynek. Minél nagyobb a megszokott életmód unalma, annál hatékonyabb a háladatosság, csodálat, kíváncsiság néven szereplő méreg. Ilyenkor gyors, habozástalan és erélyes eltérésre van szükség.

Egy kis keménység és *nem-sajnálomság*, mindjárt eleinte alkalmazva és ha a gyógyszer beadásában megóvjuk a természetességet, majdnem biztos eljárás, hogy egy eszes nővel elboldoguljon az ember.

MÁSODIK KÖNYV.

NEGYVENEDIK FEJEZET.

Az emberekben minden szerelem, a képzelet minden tevékenysége hatféle vérmérséklet szerint színeződik. E hat vérmérséklet a következő:

A vérmes, vagy a franczia, például de Francueil ur (D'Épinay asszony emlékiratai);

Az epés, vagy a spanyol, vagy Lauzun (Peguilhen Saint-Simon emlékirataiban);

A buskomoly, vagy a német, például Schiller Don Carlos-a;

A flegmatikus, vagy a hollandi;

Az ideges, például Voltaire;

Az athleta, például a crotoni Milon.¹¹⁵

A vérmérséklet befolyása észlelhető a nagyravágyás, a fös vénység, a barátság stb. stb. érzéseiben; milyen lesz az a szerelemben, melybe fokozottan keverednek a testi behatások?

Tegyük fel, hogy minden szerelem visszavezethető a négy válfajra, melyet megállapítottunk. Ezek:

A szenvedély-szerelem, például d'Étanges Julia;

A kedvtelés-szerelem vagy az udvarlás;

A physikai szerelem;

A hiuság-szerelem (polgárember szemében egy herczegnő soha sem idősebb harmincz évesnél).

E négyféle szerelmet el kell elegyíteni azzal a hatféleséggel, melyet a hat vérmérséklettől függő megszokás diktál reá a képzeletre. Tiberius képzelme más volt, mint VIII. Henriké.

Az ekképen előállott változatokat aztán elegyítsük el a megszokásoknak azzal a különbözőségével, mely a kormányzatból vagy a nemzeti jellemből ered. Erre nézve számbaveendő:

1. Az ázsiai zsarnokság, ahogy ezt Konstantinápolyban lehet látni;

2. Az absolut monarchia, ahogy XIV. Lajos uralma példázza;

3. Az alkotmánylevéllel álcázott arisztokrácia, vagyis a nemzetnek, mint például Angliában, a gazdagok javára való kormányzása, mely e mellett az állítólagos bibliai erkölcs szabályait követi;

4. A szövetséges köztársaság, vagyis a mindenkinek javára való kormányzás, mint az amerikai Egyesült-Államokban;

5. Az alkotmányos monarchia, mint például...

6. A forradalmi állapotban levő állam, mint például Spanyolország, Portugália, Franciaország. Az ilyen helyzet, minthogy mindenkiben élénk szenvedélyt gyújt, természetességet olt az erkölcsökbe, lerontja a badar aprólékosságot, a conventionális erényeket, az ostoba illem-szabályokat,¹¹⁶ komolylyá teszi az ifjúságot és arra ösztönzi, hogy lenézzék a hiusági szerelmet és elhanyagolja az udvarlást.

¹¹⁵ L. Cabanis, A testi szervezet befolyása stb.

¹¹⁶ A miniszterre kinevezett Roland szalagtalán cipője: „Uram, minden elveszett,” jegyzi meg reá Dumourier. Az elnök a király jelenlétében tartott ülésen keresztbe veti a lábait.

Az ilyen állapot sokáig tarthat és egy egész nemzedékre lehet formáló hatással. Franciaországban 1788-ban kezdődött, 1802-ben félbeszakadt, 1815-ben tovább folytatódott és Isten tudja, mikor fog végződni.

Mindez általános vonások után, melyek a *szerelmet* jellemzik, ott vannak még az életkorbeli különbségek és végül az egyéni tulajdonságok.

Igy például lehet mondani:

Drezdában Wolstein grófnál a következőket találtam: hiuság-szerelem, buskomoly vérmérséklet, monarchikus szokások, harmincz év és... ilyen meg ilyen egyéni tulajdonságok.

A dolgok ekképen való szemügyrevétele rövidebb és, ami pedig lényeges és nagyon nehezen teljesíthető követelmény, bizonyos hüvösségre képesíti azt, aki a szerelem felől ítéletet akar mondani.

Amiként physiologiai tekintetben az ember jóformán csak annyit tud magáról, amennyit az összehasonlító boncztan tár fel előtte, ugyanugy a szenvedélyeket illetőleg is a hiuság és az illúziók egynéhány más oka azt idézi elő, hogy a felől, ami bennünk történik, csak azok a gyöngeségek világosítanak fel bennünket, melyeket másoknál megfigyeltünk. Ha e tanulmány-nak esetleg lesz valami haszna, csak az lehet, hogy reávezeti az elmét az ily összevetésekre. Hogy kedvet kapjon hozzá, néhány általános vonással vázolni fogom, milyen a szerelem a különböző nemzeteknél.

Kérem, bocsássák meg, hogy sokszor hivatkozom Olaszországra; de hát Európa mai erkölceit nézve ez az egyetlen ország, hol a növény, melynek leírásával foglalkozom, szabadon tenyészik. Franciaországban a hiuság, Németországban egy állítólagos philosophia, melynek hóbortosságán halálra nevetethné magát az ember, Angliában a félnék, szenvedő és megorroló büszkeség gyötri, fojtogatja vagy pedig mesterkéltné irányba téríti.¹¹⁷

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET. **A nemzetek a szerelem szempontjából.** *Franciaország.*

Igyekszem, hogy lefejtsek magamról minden indulatot és hogy csak hideg philosophus legyek.

A francia nők, kiket kedves, csak a hiuságnak meg a physikai vágyaknak engedelmeskedő francziák tettek olyanokká, amilyenek, kevésbbé cselekvő, kevésbbé erélyes, kevésbbé félt és főleg kevésbbé szeretett és kisebb hatalmu teremtesek, mint a spanyol és az olasz nők.

A nő csak abban az arányban hatalmas, amily mértékű boldogtalansággal tudja büntetni kedvesét; már pedig, ha az embert csak a hiuság tölti el, minden nő hasznos, de egy se szükséges; a siker a hódítást követeli és nem egyszersmind a megtartást is. Ha az embernek csak physikai vágyai vannak, talál megvásárolható leányokat és ezért van, hogy a francia ilyenféle leányok bájosak, a spanyolok pedig csunyak. Franciaországban a megvásárolható leányok

¹¹⁷ Bizonyára nagyon is észre fogják venni, hogy e fejtegetés részletei a szerint íródtak, a hogy Lisio Visconti-nak utazásai közben alkalma volt észlelni az eseteket. Mindez anekdoták apróra elmondva olvashatók naplójában; talán egész terjedelmükben át kellett volna vennem őket, de ez sok kifogást keltett volna. A legrégebb feljegyzések 1807-ből, Berlinből valók, az utolsók néhány nappal halála előtt, 1819. júniusában keltek. Néhány adatot, nehogy tapintatlan legyek, szándékosan megváltoztattam. De ez aztán az összes változtatás; a stilus átformálására nem tartottam magamat feljogosítottnak. E könyv száz különböző helyen íródott, vajha az olvasásával is ez lenne az eset.

sok férfinak ugyanoly boldogságot tudnak adni, mint a tisztességes nők, vagyis boldogságot szerelem nélkül és van valami, amit a francia mindig többre tart, mint a kedvesét: a saját hiusága.

A párisi fiatalember szeretőjében mintegy valami rabszolganőt tart magának, ki legfőképpen arra való, hogy hiusága lelje benne örömét. Ha nem teljesíti ez uralkodó szenvedély parancsait, elhagyja és csak annál jobban meg van elégedve magával, ha elmondhatja barátainak, milyen felsőbbbbséges módon, mily csattanós elintézésel hagyta faképnél.

Egy francia, ki jól ismerte hazáját (Meilhan) mondja: „Franciaországban a nagy szenvedélyek épp oly ritkák, mint a nagy emberek.”

A nyelvnek nincs szava annak a kifejezésére, mennyire lehetetlen egy franciának az olyan elhagyott szerető szerepe, kinek az egész város tudja és látja a kétségbeesését. Velenczéban vagy Bolognában semmi se mindennapibb ennél.

Hogy az ember Párisban megtalálja a szerelmet, le kell szállania azokhoz az osztályokhoz, hol a nevelés és a hiuság hiánya és az igazi szükségletekkel való küzdés több energiát hagyott meg.

Megláttatni valami teljesületlen nagy vágyat, ez annyi, mint *alárendelt*-nek mutatkozni, ami Franciaországban csak a minden számbavétel alatt levő embereknél lehetséges. Olyan ez, mintha kitárnák magukat mindenféle rossz tréfálkozásnak: innen az a tulzó dicsőítés, melylyel fiatal emberek, kik félnek a szivöktől, a leányokról beszélnek. Az *alsóbbrendűség* látszata ellen való szélsőséges és együgyü tiltakozás uralkodik a vidéki emberek társalgásában. Nem esett-e meg csak legutóbb, hogy egyikök, hallván, hogy Berri herczeget megölték, azt felelte: „*Tudtam*”.¹¹⁸

A középkorban a veszedelem folytonossága *megacézlozta* a sziveket is; ha nem csalódom, ez a második oka a tizenhatodik századbeli emberek csodálatos felsőbbbbségének. Az eredetiség, mely ma ritka, nevetséges, veszélyes és gyakran mesterkél, akkor mindennapi és kendőzetlen volt. Azok az országok, hol a veszedelem ma is még gyakran kinyújtja vaskezét, mint például Corsika¹¹⁹, Spanyolország, Olaszország, még mindig termelhetnek nagy embereket. Ez éghajlat alatt, hol a perzselő hőség az év három hónapján át forrásban tartja az epét, a rugónak csak a beirányozása hiányzik; Párisban, félek, maga a *rugó* van eltörve.¹²⁰

¹¹⁸ Megtörtént. Sokan, noha nagyon kíváncsiak, neheztelve hallják, ha ujságot mondanak nekik. Attól tartanak, hogy alsóbbrendűnek látszanak, mint az elmondó.

¹¹⁹ Réalier-Dumas emlékiratai. Corsika, mely népességének - száznyolcvanezer lélek - tekintetében a legtöbb francia megyének még a felét se teszi ki, az utóbbi időkben megszülte Sallicetti-t, Pozzo-di-Borgo-t, Sébastiani tábornokot, Cervioni-t, Abbatucci-t, Bonaparte Napoleon-t és Lucian-t, Arena-t. Nord-megye, melynek kilencszázezer lakosa van, vajmi távol marad az ilyen névsortól. Mert hát Corsicában mindenki, ha kilép hazulról, el lehet készülve egy puskalövésre és a korzikai, a helyett, hogy jó keresztény módjára belenyugodnék a sorsába, azon van, hogy védekezzék és főként, hogy boszut álljon. Így formálódnak a Napoleon-féle lelkek. Ez ugyancsak más, mint a nemes ifjakkal és kamarásokkal megrakott palota és messze van attól a világtól, melyben Fénelon-nak tiszteletet kell magára parancsolni *monseigneur* iránt, amikor, annak tizenkétéves korában, hozzá intézi szavát. L. e nagy író munkáit.

¹²⁰ Párisban, hogy az ember rendben legyen, millió apróságra kell ügyelnie. Azonban ime egy nagyon nyomós ellenérv. Párisban egymagában sokkal több nő öli meg magát szerelemből, mint Olaszország valamennyi városában összevéve. Ez a körülmény nagy zavarba hoz; hamarjában nem tudom, mit feleljek reá, de azért nem változtat véleményemen. Lehet, hogy e pillanatban a halál vajmi kicsiség a francziák előtt, lévén, hogy a tulczivilizált élet roppant unalmas vagy pedig az emberek azért loccsantják szét az agyvelejüket, mert tulságos jelentőséget tulajdonítanak valami hiuságbeli balesetnek.

A mi fiatalembereink között sokan vannak, kik Montmirail-ban vagy a boulognei erdőben ugyan bátran viselkednek, de félnek a szerelemtől és husz éves korukban valósággal gyávaságból futnak egy-egy fiatal leány elől, kit csinosnak találtak. Ha arra gondolnak, amit a regényekben olvastak, hogy a szerelmesnek mit *diktál az illendőség*: megdermednek. E hűvös lelkek nem látják be, hogy a szenvedélyek vihara, amikor felkorbácsolja a tenger hullámain, egyszersmind a vitorlákat is megduzzasztja és a hajót képessé teszi a víz erejének leküzdésére.

A szerelem gyönyörűsége virág, de az embernek elég bátornak kell lennie, hogy odamerészkedjék érte a meredély szélére. A nevetségen kívül a szerelem mindig ott látja maga mellett a kétségbeesést, hogy az, akinek szól, elhagyja és egész életére nem marad más, mint a *dead blank*.

A művelődésnek az volna a tökélye, ha a tizenkilencedik század, finomult gyönyöreinek összeségéhez oda mellékelné a veszély gyakoribb jelentkezését.¹²¹ Az kellene, hogy a veszedelemmel való gyakori érintkezés folytán az élet élvezetei a végtelenségig fokozódjanak. És nemcsak a harci veszedelemről beszélek. Azt a minden pillanatban, minden formában való és a lét minden érdekére kiható veszélyt gondolom, mely a középkorban az élet lényegéhez tartozott. Ahogy a mi polgárosodásunk elrendezte és feldiszipolta: a veszély összefér a jellem legunalmasabb gyöngeségével.

O'Meara *A voice from Saint-Helena* című munkájában olvasom egy nagy embernek a következő szavait:

„Murat-nak csak ennyit kell mondani: Menjen és verje szét azt a hét-nyolc ellenséges ezredet, mely ott lent áll a sikon, a torony közelében; abban a pillanatban már, mint a villám elvágott és ha valami kis lovasság követte, az ellenséges ezredek csakhamar le voltak gázolva, el voltak pusztítva, meg voltak semmisítve. Engedjék, hogy ez az ember a maga feje szerint tegyen és egy ostobát látnak, ki hiányával van minden ítélőképességnek. Meg nem foghatom, hogy egy bátor ember miként lehetett ily gyatra. Csak az ellenség előtt volt bátor, de ott alkalmasint egész Európának a legragyogóbb és legvakmerőbb katonája volt.

„A csatamezőn hős volt, valóságos Saladin, Oroszlánszívű Richard; tegyék meg királynak és ültessék a tanácssterembe: ide-oda kapkodó és értelem nélkül való semmi embernek bizonyul. Murat és Ney a legbátrabb emberek, kiket ismertem.” (O'Meara, II. köt. 94. 1.)

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET. Franciaország. (Folytatás.)

Engedelmet kérek, hogy még egy kissé tovább is rosszat mondjak Franciaországról. Az olvasónak nem kell félnie, hogy szatírám büntetlen marad; ha e tanulmánynak akadnak olvasói: százszorosán visszakapom a sértéseket; a nemzeti becsület résen áll.

Franciaország jelentékeny helyet foglal el e könyvben, mert Páris, társalgásának és irodalmának felsőbbsege folytán, Európa szalonja és mindig is az marad.

¹²¹ Csodálom XIV. Lajos korát: az emberek szüntelen jártak és három nap alatt megjárták a távolságot Marly szalonjai és Senet meg Ramillies csatamezői között. A hitvesek, anyák, szerelmes nők állandó izgalomban éltek. L. Sévigné asszony leveleit. A veszedelem folytonossága olyan energiát és nyíltságot adott a nyelvnek, melyet ma már nem mernénk megkockáztatni; de viszont de Lameth ur meg is ölte felesége szeretőjét. Ha akadna egy Walter Scott, ki regényt írna XIV. Lajos koráról, ugyancsak meg lennének lepetve.

Bécsben épp úgy, mint Londonban a napközi levélkék háromnegyed része francia nyelvű vagy pedig tele van francia vonatkozásokkal meg francia - és Isten a megmondhatója, milyen francia! - idézetekkel.¹²²

A nagy szenvedélyek tekintetében Franciaország, úgy vélem, két okból nélküli az eredetiséget. Ez okok:

1. Az igazi becsület, vagyis a vágy: hasonlítani Bayard-hoz, hogy tisztelettel nézzenek reánk és napról-napra gyönyörködhesünk hiuságunk kielégítésében.
2. Az ostobán értelmezett becsület vagyis a vágy: hasonlítani a jó modorúnak tartott emberekhez, a párisi előkelő világ tagjaihoz. Tehát, hogy miként kell belépni egy szalonba, idegenkedést éreztetni a vetélytárral, összeveszni a kedvesünkkel stb.

Abból a szempontból, hogy hiuságunk élvezetekhez jusson, az ostobán értelmezett becsület, először is önmagában és annál fogva, hogy a buták is fel tudják fogni, másodszor pedig azért, mert minden nap, sőt minden órában alkalmazható, sokkal hasznosabb, mint az igazi becsület. Folyton láthatunk embereket, kiket az ostobán értelmezett becsület révén, az igazi becsület hiánya mellett is, igen szívesen látnak a társaságban, míg ellenben nincs eset ennek a megfordítottjára.

Az előkelő világ hangja:

1. Gunyolódva beszélni a nagy érdekekről. Semmi se természetesebb ennél; valamikor az igazán előkelő társasághoz tartozó embereket semmi se érinthette mélyebben; nem volt reá idejük, hogy felizgatódjanak. A falun való időzés mindezt megváltoztatja. Egyébiránt is azonban francia emberre nézve természetellenes helyzet azon kaphatni magát, hogy *csodál* valamit vagy valakit,¹²³ vagyis, hogy alatta áll nemcsak annak, amit csodál, (ez még megjárána), hanem szomszédjának is, ha e szomszédnak eszébe jutna, hogy ócsárolja a csodálat tárgyát.

Ezzel ellentétben Németországban, Olaszországban, Spanyolországban a csodálat csupa jó-hiszemőség és örvendezés; ott aki csodálkozik, büszke az elragadtatására és sajnálja azt, aki fűtül; nem mondom: aki gunyolódik, mert a gunyolódás lehetetlen szerep az oly országokban, hol egyedül az nevetség, aki elvétí a szerencse útját, nem pedig aki valamiféle viselkedési módot utánó. Délen a gyanakvás és az oly élénken átértett élvezetekben való megzavartatás borzalma veleszületetté teszi az emberekkel a fényűzés és a pompa csodálatát. Példa végett gondoljunk a madridi vagy a nápolyi udvarra, egy *funzione*-re Cadixban; ez egész az őrjöngésig megy.¹²⁴

2. A francia a világ legboldogtalanabb és egyszersmind körülbelől a legnevetségesebb emberének is képzele magát, ha kénytelen egyedül tölteni az időt. Holott mi a szerelem magány nélkül?
3. A szenvedélytől eltöltött ember csak magára gondol. Az olyan, ki tekintélyt akar, folyton csak másokra. Sőt tovább is van. 1789 előtt Franciaországban az egyes ember csak úgy volt

¹²² Angliában a legkomolykodóbb írók is azt hiszik, hogy valami elegáns szint adnak írásaiknak, ha közbeiktatnak egy-egy francia szót, amely egyébiránt többnyire csak az angol nyelvtanokban szerepel francziának. L. az *Edinburgh-Review* cikkirőit, Lichtnau grófnőnek, a legutóbbi előtti porosz király kedvesének emlékiratait.

¹²³ A divatból való csodálatot, mint amely például 1775-ben Hume-ot vagy 1784-ben Franklin-t vette körül, nem érinti e megállapítás.

¹²⁴ Semple: Utazás Spanyolországban. Hiven fest. A könyvben van egy leírás a távolból hallatszó trafalgári ütközetről, mely megmarad az ember emlékezetében.

biztonságban, ha tagja volt valamely *testület*-nek, például a birói karnak¹²⁵, amely testület tagjainak aztán a védelmére is állt. A szomszéd véleménye tehát lényeges és szükséges kelléke volt az ember jóllétének. És ez az udvarban még inkább így volt, mint Párisban. Könnyen elképzelhető, hogy e megszokások, melyek, az igazat megvallva, napról-napra vesztenek erejükből, de amelyekből a francziáknak még mindig van egy egész évszázadra való, mennyire kedveznek a nagy szenvedélyeknek.

Mintha egy embert látnék, aki kiugrik az ablakon, de estében is arra ügyel, hogy kecses mozdulattal terüljön el a kövezeten.

A szenvedélyes ember olyan, mint önmaga, nem pedig, mint valaki más, már pedig ez Franciaországban a nevetségesség kutforrása, sőt sérti is a többit, ami szárnyat ad a kinevettetésnek.

NEGYVENHARMADIK FEJEZET.

Olaszország.

Olaszországnak az a szerencséje, amiben egyébiránt bizonyos fokig Németország és Anglia is osztozik vele, hogy ott szabad érvényesülése van a pillanat sugallatának.

E mellett Olaszországban a hasznos, amiben a középkori köztársaságok látták az erényt¹²⁶, nem vált trónvesztetté a becsülettel, vagyis a királyok szolgálatának szempontjából

¹²⁵ Grimm levelezése, 1783. január.

„N... gróf, *Monsieur* egykori testőrkapitánya, azon való boszuságában, hogy az új terem megnyitáskor már nem kapott helyet az erkélyen, durván el akarta vitatni egy tiszt ügyésztől az övét. - Ez - Pernot mester - semmikép se akart tágitani. - Ön elfoglalta a helyemet. - A magamén ülök. - Kicsoda ön? Hatfrankos (ennyi volt a hely ára) ur a nevem... És következtek a hevesebb szavak, sértések, könnyökdöfések. N... gróf annyira ment, hogy tolvajnak mondta a szegény jámbort és végül is reáparancsolt az ügyeletes altisztre, hogy ragadja meg és vigye az őrségre. Pernot mester méltóságos nyugalommal követte az altisztet és mihelyt az őrségről kilépett, elment panaszt tenni. A félelmes testület, melynek tagjai közé tartozott, hallani se akart róla, hogy elálljon a panasztól. Az ügy a parlament bíráskodása elé került. A gróft elítélték az összes költségek viselésére, az ügyész megkövetésére és kétezer tallér kártérítésre, amely összeg, a panaszos beleegyezésével, a Conciergerie szegény rabjai javára volt fizetendő és ráadásul szorosan a lelkére kötötték a grófnak, nehogy a jövőben megint eszébe jusson a király parancsainak ürügye alatt megzavarni az előadást stb. Az eset nagy port vert fel, nagy érdekek keverődtek hozzá: az egész birói kar magára vette a sértést, mely egy taláros tagján esett stb. A gróf, hogy elfeledtesse az ügyet, a saintrochi táborba ment, babért gyűjteni. Nem is tehetett volna jobbat, mondják, mert nyilvánvaló, hogy nagy tehetsége van az ellenfélt kivenni a helyéből.” Képzelsenek valami ismeretlen philosophust Pernot mester helyébe. A párbaj hasznos volta.

Grimm, harmadik rész, II. köt. 102. 1.

L. ugyane kötet 490. lapján Beaumarchais egy levelét, melyben elég indokoltan valamelyik barátjától megtagad egy zárt páholyt, melyet az *Figaro* előadására kért tőle. Amíg azt hitték, hogy a levél egy hercegnek szól, nagy volt az izgalom és súlyos büntetésekről beszéltek. Az egész ügy nevetésbe fulladt, mikor Beaumarchais kijelentette, hogy a levelet du Paty elnöknek írta. Mily nagy a távolság 1785 és 1822 között! Ma már nem értjük meg ezeket az érzéseket. És mégis azt akarják, hogy az a tragédia, mely megindította ezeket az embereket, nekünk is jó legyen.

¹²⁶ G. Pechio nelle sue vivacissime lettere ad una bella giovane Inglese sopra la Spagna libera, laquale è un medio-evo, non redivivo, ma sempre vivo dice, pagina 60:

„Lo scopo degli Spagnuoli non era la gloria, ma la indipendenza. Se gli Spagnuoli non si fossero battuti che per l'onore, la guerra era finita colla battaglia di Tudela. L'onore è di una natura bizzarra, macchiato una volta, perde tutta la forza agire... L'esercito di linea spagnuolo imbevuto anch' egli, dei pregiudizi d'ell onore (vale a dire fatto Europeo moderno) vinto che forse si sbandava coll pensiero che tutto coll' *onore* era perduto, etc.

értelmezett erénnyel szemben¹²⁷, meg aztán az igazi becsület kaput nyit az ostobán felfogott becsületnek, reászoktatja az embert, hogy azt kérdezze magától: Mit gondol a szomszéd az én boldogságom felől? És az érzésszerű boldogság, mert láthatatlan, nem lehet tárgya a hiuságnak.¹²⁸ Bizonyosság mind erre, hogy a világon Franciaországban kötik a legkevesebb szerelmi házasságot.¹²⁹

További előnye Olaszországnak: a mélységes elfoglalatlanság a csodálatraméltó égbolt alatt, ami fogékonyt tesz a szépség minden formája iránt. Aztán a szélsőséges és mégis észszerű bizalmatlanság, mely növeli az elkülönödést s megkétszerezi a meghitt együttlét varázsát; a regényolvasás és jóformán minden olvasás hiánya, ami még több érvényesülést juttat a pillanat sugallatának; a zene szenvedélye, mely a szerelemhez oly hasonló megindulást gerjeszt a lélekben.

Franciaországban 1770. táján nem volt kelete a bizalmatlanságnak; ellenkezőleg: a jó modor azt kívánta, hogy az ember nyilvánosan éljen és haljon és amiként Luxembourg hercegnő száz baráttal élt benső bizalmasságban: voltaképpen nem is lehetett szó igazi meghittségről és barátságról.

Olaszországban a szenvedélyt érezni, miként nem tartozik a nagyon ritka előnyök közé, nem is nevetséges,¹³⁰ és a szalonokban szélteben hallja emlegetni az ember a szerelem általános törvényeit. A közönség ismeri e betegség tüneteit és időszakait és sokat foglalkozik velők. A faképnél hagyott szerelmeshez így szólnak: „Hat hónapig kétségbe lesz esve, de aztán ki-gyógyul, mint ez meg ez, stb.”

Olaszországban a közvélemény alázatos szolgálója a szenvedélyeknek. A hatalom, mely másutt a társadalom kezében van, ott a tényleges élvezet; ez nagyon egyszerű: a társadalomnak, minthogy egy oly népnek, melynek nincs ideje a hiuságra és amely azon igyekszik, hogy a pasa feledkezzen meg róla, nem nyújt jóformán semmi élvezetet se, a tekintélye is csak kicsi. Az unatkozók ugyan kárhoztatják a szenvedélytől megszállottakat, de senki se hederít rájuk. Tul az Alpokon a társadalom zsarnok, csak éppen nincsenek tömlöcsei.

Párisban, minthogy a becsület arra kötelezi az embert, hogy karddal a kezében, vagy ha tudja, elmés szavakkal védelmezze minden bevallott nagy érdek kapuját, a kényelemszeretet a gúnyolódásba menekül. Számos fiatal ember más álláspontot választott, vagyis J. J. Rousseau és Stael asszony iskolájához csatlakozott. Miután a gúnyolódás köznapi viselkedés lett: szűk-ségessé vált, hogy az ember érzést tanusítson. Egy mai de Pezai úgy ír, mint Darlincourt ur; de egyébként is 1789 óta az események a *hasznos*, vagyis az egyéni érzés mellett harcolnak a *becsülettel*, vagyis a közvélemény uralmával szemben; a kamarák reátanítanak mindennek,

¹²⁷ 1620-ban az a tisztesség, hogy az ember folyton és minél alázatosabban ismétlgesse: *Uram, a király*. (L. Noailles, Torcy és XIV. Lajos összes követeinek emlékiratait.) Nagyon egyszerű a magyarázat; ezzel a szólásmóddal jelzi a *rangot*, melyet az uralkodó alattvalói között elfoglal. E rang, melyet a királytól kap, az emberek szemében és megbecsülésében helyettesíti azt a rangot, melyet a régi Rómában polgártársai vélekedésétől kapott, kik látták harcolni Trasimene-nél és hallották szónokolni a fórumon. A *híuság*-nak és előretolt védműveinek: az *illem szabályok*-nak lerontása az abszolút monarchián üt réseket. A Shakespeare-Racine-vita csak egy formája a XIV. Lajos és az alkotmány között való vitának.

¹²⁸ Csak azokból a cselekedetekből mérhető meg, melyekben nincs része a megfontolásnak.

¹²⁹ O’Neil kiasszony, Coutts asszony és a legtöbb nagy angol színésznő otthagyja a színpadot és gazdagon férjhezmegy.

¹³⁰ Az udvaroltatást elnézik a nőknek, de a szerelem nevetségessé teszi őket, írta Párisban 1740-ben az élesszemű Girard abbé.

még a tréfálózásnak is, a megvitatására. A nemzet kezd megkomolyodni, az udvarlás inkább elveszti a talajt.

Mint francziának ki kell jelentenem, hogy egy országot nem egy pár rengeteg nagy vagyon, hanem nagyszámu közepszerű vagyon tesz gazdaggá. A szenvedély mindenütt ritka, de az udvarlás Franciaországban kecsesebb és finomabb, következésképpen több boldogságot adó, mint máshol. E nagy nemzet a legelső a világon¹³¹, a szerelem tekintetében ugyanazt a helyet foglalja el, mint a kiváló elmék dolgában. 1822-ben nincs ugyan se Moore-unk, se Walter Scott-unk, se Grabbe-nk, se Byron-unk, se Monti-nk, se Pellico-nk; de nálunk több az eszes, felvilágosult, kellemes és a kor színvonalán álló ember, mint Angliában, vagy Olaszországban. Ez az oka, hogy 1822-ben a mi képviselőházunk vitái annyira felette állanak az angol parlament vitáinak és hogy ha az angol liberális párt valamelyik tagja Franciaországba jön, meglepetésünkre egy csomó középkori vélekedést észlelünk nála.

Egy római művész a következőket írta Párisból:

„Végtelenül rosszul érzem itt magamat; azt hiszem azért, mert nincs érkezésem, hogy kedvemre szeressek. Az érzelmeket itt cseppenként vesztegetik, abban a mértékben, ahogy felgyűlnek és legalább ami engem illet, oly módon, hogy a forrásnak ki kell merülnie. Rómában, a napi események érdektelensége és a külső élet álomba merült volta folytán az érzelmek a szenvedélyek javára tőkésülnek.”

NEGYVENNEGYEDIK FEJEZET.

Róma.

Csak Rómában¹³² lehetséges, hogy egy tisztességes asszony, ki hintójában hajt, szívének tuláradásával így szóljon, mint ahogy ma reggel hallottam, egy másik nőhöz, kivel egyszerűen csak ismerősi viszonyban van: „Oh! drágám, ne kezdj szerelmet Vitteleschi Fabioval; inkább egy utonálló gyilkost szeress, mint őt. Nyájas és kimért modorával képes, hogy tört szurjon a szivedbe és miközben kebledbe mélyeszi a kést, gyöngéd mosolygással azt kérdezze: Fáj, kicsikém?” És ezt egy csinos, tizenötéves teremtes, a megszólított hölgy leánya, még pedig nagyon virgoncz leánya jelenlétében mondta.

Ha az északi ember szerencsétlenségére nem ütközik meg mindjárt eleinte a déliek ilyen fajta szeretetreméltóságán, mely nem más, mint a nagyszerű természetnek a jó modor és az érdekes újdonságok kettős hiányától elősegített kivirágzása: egy évi ott időzés után az összes többi országok asszonyait elviselhetetleneknek fogja találni.

A francia nők, apró kis kecsességeikkel,¹³³ az első három nap el fogják bájolni, de a negyedik, a végzetes napon, amikor kitűnik, hogy mindezek az előre kieszt és betanult kecsességek örökösen, minden nap és mindenki szemből ugyanazok, reájön, hogy unalmasak.

A német nőknél, kik, ezzel ellentétben, oly természetesen és oly készségesen átengedik magukat képzeletüknek, azt fogja észrevenni, hogy természetességük alapján nincs más, mint meddőség, együgyűség és kékharisnyás érzelmesség. Almagro gróf mondása mintha egyene-

¹³¹ Bizonyítékul csak az *irigységre* hivatkozom. L. az *Edinburgh-Review* 1821-iki évfolyamát, a német és olasz irodalmi folyóiratokat és Alfieri *Scimiatigre*-jét.

¹³² 1819. szeptember 30.

¹³³ A szerző szerencsétlenségére nemcsak, hogy nem született Párisban, de egyébként is csak kevés időt töltött ott.

sen Németországból volna keltezve: „Egy szép este az ember csodálkozva tapasztalja, hogy ahova a boldogságot ment keresni, már torkig jóllakottan lép be.”

Rómában az idegennek nem szabad elfelejtenie, hogy ha azokban az országokban, ahol mindenben a természetesség uralkodik, semmi se unalmas, viszont ott a rossz is rosszabb, mint máshol. Hogy csak a férfiokról beszéljünk,¹³⁴ itt a társaságban szabadon járnak-kelnek oly szörnyetegek, amilyenek másutt elrejtőznek. Emberek, kikben egyaránt nagy mértékben van meg a szenvedély, az éleslátás és a gyávaság. A rossz végzet valami czimen odasodorta őket egy nőhöz; tegyük fel, hogy örült szerelmes létükre fenéig üritik a balsorsot, hogy a nő mást szeret. Egész létük arra irányul, hogy e szerencsés szerelmesek útjába álljanak. Mindent tudnak és az egész világ tudja róluk, hogy mindent tudnak; de ők azért csak folytatják, hogy, minden becsületérzés csufjára, kínozzák a nőt, a kedvesét, és önmagukat és senki se gáncsolja őket, *mert azt cselekszik, amiben kedvüket lelik*. Egy este a végsőig bosszantott szerető kirugja őket; másnap reggel bocsánatot kérnek tőle és újra kezdik, hogy állhatatosan és rendületlenül gyötörjék a nőt, a kedvesét és önmagukat. Az ember belerémül, ha elgondolja, mennyi boldogtalanságot kell ez alantas lelkeknek nap-nap után lenyelniük és bizonyos, hogy csak egy szemernyivel kevesebb gyávaság kellene hozzá és méregkeverő válna belőlük.

Hasonlóképen csak Olaszországban lát az ember milliomos fiatal gavallérokat, kik az egész város tudtával és szemeláttára nagy pazarul napi harmincz sousból tartanak ki valamely előkelő színházbeli tánczosnőket.¹³⁵ A... fivérek, kik folyton vadászatra és folyton lóháton járó csinos fiatalemberek, féltékenyek egy idegenre. A helyett, hogy odamennének hozzá és elmondanák a kifogásaikat, alattomban oly híreket terjesztenek, melyek rossz fényt vetnek a szegény idegenre. Franciaországban a közvélemény kényszeritené őket, hogy igazolják állításaikat, vagy pedig kövessék meg az idegent. Itt a közvélemény és a megvetés nem jelent semmit. Aki gazdag, mindig biztos lehet, hogy mindenütt szívesen látják. Egy milliomos, ki elvesztette becsületét és akit Párisban mindenünnen kidobtak, nyugodtan elmehet Rómába: ott meg fogják becsülni, megfelelően tallérjai számának.

NEGYVENÖTÖDIK FEJEZET.

Anglia.

Az utóbbi időben sokat voltam a valencziai *Del Sol*-színház tánczosnőinek társaságában. Azt mondják, hogy többen közülök merőben szüzsies életet élnek, mert hát a foglalkozásuk nagyon fárasztó. Viganó mindennap próbáltatja velök a *Toledo-i zsidónő* című balletjét, és pedig délelőtt tiztől délután négyig és éjfél után hajnali három óráig és e mellett minden este még a két balletben is fel kell lépniök.

Ez eszembe juttatja Rousseau-t, ki azt kívánja, hogy Emil sokat gyalogoljon. Ma éjfélkor, mikor a kis tánczosnőkkal a tengerparton a hűs szellőben sétálgattam, eszembe jutott, hogy a friss tengeri szellőnek Valenczia ege alatt való ez emberfeletti gyönyörűsége, e ragyogó csillagok fényénél, melyek mintha egészen közel lennének az emberhez, a mi szomorú és ködös tájainkon teljesen ismeretlen. Már ez maga is megéri a négyszáz mértföldnyi utat, de

¹³⁴ Heu! male nunc artes miseras haec saecula tractant;
Jam tener assuevit numera vette puer.

Tibul., I., IV.

¹³⁵ L. XV. Lajos korában a pazarlást, melylyel az arisztokrácia és az előkelő világ elhalmozta a Duthé kisasszonyokat, Guerre-t és másokat. Nyolczvan-százezer frank fel se tűnt: előkelő ember restelt volna kevesebbet adni.

meg aztán az érzések révén nem enged gondolkodni se. Eszembe jutott, hogy a kis tánczosnők szüziessége igen jól megérteti az eljárást, melyet Angliában a férfiak büszkesége alkalmaz, hogy egy civilizált nemzet keretében szép csendesen új életre keltse a seraili erkölcsöket. Az ember reájön, miként van, hogy Anglia ifju leányai, akik egyébiránt oly szépek és oly szívhez szóló arczkifejezésűek, eszmék dolgában kissé kevésbé elégitenek ki. Ellenére a szabadságnak, mely még csak az imént volt kénytelen odahagyni szigetüket és ellenére a nemzeti jellem csodálatos eredetiségének, hiányával vannak az érdekes és eredeti eszméknek. Minden, ami figyelemreméltó bennök, gyakran nem több, mint valami bizarr finomság. Mindez nagyon egyszerű. Angliában az asszonyok szemérmessége férjeik büszkesége. Azonban bármilyen engedelmes is egy rabszolganő: a vele való együttlét csakhamar terhessé válik. Ez teszi szükségletté a férfiaknak, hogy minden este gyászosan leigják magukat,¹³⁶ ahelyett, hogy mint Olaszországban, kedvesökkal töltenék az estét. Angliában a gazdag emberek, unva otthonukat és szükséges testgyakorlat ürügyén naponta négy-öt mértföldet gyalognak, mintha az ember azért volna a világon, hogy baktasson. Az ideg-fluidumot ekként lábukkal, nem pedig szívükkel használják el. Ezek után aztán merik, hogy a női finomságról beszéljenek és lenézzék Spanyolországot meg Olaszországot.

Ezzel ellentétben senki se lehet tétlenebb, mint amilyenek az ifju olaszok; minden mozgás, mely eltértené őket érzéseiktől, terhőkre van. Hébe-korba sétálnak vagy egy félkilométert, de csak mintegy valami fáradságos egészségi kötelmet teljesítve vele, ami pedig a nőket illeti, egy római nő egész esztendőben se jár annyit, mint amennyit egy fiatal miss egy hét alatt.

Azt hiszem, egy angol férj büszkesége nagyon felfokozza szegény feleségének a hiuságát. Elhiteti vele, hogy nem szabad *közönségesnek* lennie és az anyák, kik arra nevelik leányaikat, hogy férjet találjanak, nagyon szem előtt tartják e követelményt. Innen van, hogy a józan Angliában a *divat* sokkal képtelenebb és zsarnokibb, mint a könnyelmű Franciaországban; a *carefully careless* a Bond-street találománya. A divat Angliában kötelesség, Párisban mulatság. Londonban a divat sokkal áttörhetetlenebb érczfalat von a New-Bond-street és a Fenchurch-street között, mint Párisban a Chaussée-d'Antin és a Saint-Martin-utca között. A férjek szívesen megengedik feleségeiknek ezt az arisztokrata hóbortot, mintegy kárpótlásként a szomorúság rengeteg mennyiségeért, melyet reájuk halmoznak. Az angol nők helyzetére nézve, ahogy ez a férfiak szófukar gögje folytán kialakult, teljesen hünek találom a képet, melyet Miss Burney egykor oly híres regényeiben festett róluk. Miután egy pohár vizet kérni, ha az ember szomjas, közönséges dolog: miss Burney hősnői inkább meghalnak a szomjuságtól. A közönségességtől való óvakodás a legrémesebb mesterkéeltségre viszi őket.

Egymás mellé állítom egy fiatal, huszonkétéves gazdag angol higgadtságát és egy ugyanily idős fiatal olasz mély gyanakvását. Az olasz, biztonsága érdekében kénytelen így viselkedni, de mihelyt bizalmas környezetben van, leveti vagy felejtí a gyanakodást, míg ellenkezőleg, a fiatal angol higgadtsága és kimértsége éppen a leggyengédebb szálaktól összefűzött társaságban kétszereződik meg. Ime, egy nyilatkozat: „Két hónap óta egy szóval se említettem neki a brightoni utat.” Egy nyolczvan aranyas kényszerű takarékoságról volt szó és egy huszonkétéves fiatal szerelmes beszélt így a kedveséről, egy férjes asszonyról, kit imádott. Azonban szerelmes elragadtatásaiban se hagyta el a higgadtság és még kevésbé tudott annyira megfelledezni magáról, hogy egyszerűen megmondta volna kedvesének: „Nem megyek Brightonba, mert kevés a pénzem.”

Jegyezzük meg, hogy Gianone de Pelliconak és száz másnak a sorsa kényteleníti az olaszt a gyanakvásra, míg ellenben a fiatal angol gavallért csak hiuságának tulsága és beteges

¹³⁶ A legelőkelőbb társaságban, mely, mint mindenütt, elfranciásodik, ez a szokás kissé kezd veszteni az erejéből, de hát a nagy többségről beszélek.

érzékenysége kötelezi az eszélyességre. A francia, kinek minden pillanatra van egy szeretetreméltó ötlete, mindent elmond annak, kit szeret. Ez a szokása; e nélkül nem érezné jól magát, már pedig tudja, hogy jólérzés nélkül nincs kellem.

Csak kínos érzéssel és könnyes szemmel merészeltém leírni a dolgokat; de hát, miután még egy királynak se akarnék hizelegni, miért mondanék egy országról, csak azért, mert ez szülte a legszeretetre méltóbb nőt, kit ismerek, mást, mint amit gondolok és ami *of course* merőben együgyű is lehet?

Ez, habár más formában, megint csak nem lenne más, mint monarchikus hizelgés. Legyen elég, ha hozzáteszem, hogy ebben az erkölcsi légkörben és a sok angol nő között, ki szellemileg a férfiak gögijének áldozata, a tökéletes eredetiség folytán, mely megvan, az elbájoló jellemek kifejlődésére elég, ha egy család távol él a szomorú korlátozásoktól, melyek arra szolgálnak, hogy felélesszék a seraili erkölcsöket. És minden jelentése mellett is, mennyire fogyatékos és közönséges még az *elbájoló* szó annak a megjelölésére, amit ki akarok fejezni. A szelid Imogen, a gyöngéd Ophélia nem egy élő hasonmásukat lelhetnék fel Angliában; de ezek távolról se részesülnek abban a tiszteletben, mely egyhanguan kijut a *tökéletes* angol nőnek, ki arra van rendeltetve, hogy teljesen eleget tegyen az illemszabályoknak és férjének megszerezze a legbetegesebb arisztokrata gög, a halálosan unalmas boldogság összes gyönyöreit.¹³⁷

Az egymásra következő tizenöt-husz hüvös és komor szobából álló lakosztályokban az olasz nők, kik ott alacsony diványok puha vánkosain henyélve töltik életüket, naponta hat órán át szerelemről és zenéről hallanak beszélni. Este, a színházban, páholyukba rejtőzve négy órán át zenéről és szerelemről beszélnek nekik.

Következőképpen Spanyolországban és Olaszországban az éghajlat mellett még az élet berendezése is ugyanoly mértékben kedvező a zenére és a szerelemre, mint amennyire kedvezőtlen Angliában.

Nem gáncsolok és nem dicsérek, csak megfigyelek.

NEGYVENHATODIK FEJEZET.

Anglia. (Folytatás.)

Sokkal jobban szeretem Angliát és sokkal kevésbbé ismerem, semhogy beszélhetnék róla. Egy barátom megfigyeléseit használok fel.

Irország mai (1822.) állapota¹³⁸ két század óta huszadszor tünteti fel azt a sajátságos társadalmi helyzetet, mely annyira termékeny a bátor elhatározásokban és annyira ellene munkál az unalomnak, amennyiben emberek, kik vidáman együtt reggeliznek, két óra múlva a csatatéren szemben állva találkozhatnak egymással. Semmi se hat erélyesebben és egyenesebben a léleknek arra az állapotára, mely legjobban kedvez a gyöngéd szenvedélyeknek: a *természetességre*. Semmi se üzi oly messzire a két nagy angol fogyatkozást: a *cant*-et és a *bashfulness*-t [erkölcsi képmutatás és gögös és bántódott félénkség. (L. Eustace ur utazását Olaszországban.) Ha ez az utazó meglehetősen rosszul festi is Olaszországot, viszont nagyon szabatos fogalmat nyújt a saját jelleméről és az ilyen jellem, épp úgy, mint Beattie-é, a költőé

¹³⁷ L. Richardson. A Harlowe-család erkölcei, a modern viselkedés formáiba ültetve, ma is gyakorta megtalálhatók Angliában; a cselédek többet érnek náluk.

¹³⁸ Spencer elevenen megégetett kis fia.

(l. életrajzát, melyet egy bizalmas barátja irt meg), sajnos vajmi gyakori Angliában. Ami a tisztességes papot illeti, rangja ellenére is 1. a landaffi püspök leveleit.)¹³⁹

Tekintve a vérengzést, melyet Anglia félős és kegyetlen zsarnoksága két század óta ott véghez visz, az ember ugyancsak boldogtalannak vélhetné Írországot; de ez az a pont, ahol Írország életében fellép egy rettenetes személyiség: a PAP...

Kétszáz év óta Írországot körülbelül ugyanoly rosszul kormányozzák, mint Sziciliát. Egy ötszáz lapos kötet, mely a két sziget részletes összehasonlításával szolgálna, sok embert megharagítana és sok köztisztelőben álló elméletre sütné rá a nevetségesség bélyegét. Annyi bizonyos, hogy a két ország közül, melyek mindegyikét egyaránt örültek és csak egy kevés számú kisebbség hasznára kormányozzák, Szicília a boldogabb. Neki kormányzói meghagyták legalább a *szerelmet* és a gyönyört; szívesen elragadták volna tőle ezt is, mint a többit; de, hála az égnek, Sziciliában csak kevés van abból az erkölcsi rosszból, melyet törvénynek és kormánynak neveznek.¹⁴⁰

A törvényeket öregek csinálják és hajtják végre; ez megismerszik azon a komikus féltékenységen, mely a brit szigetekben a gyönyört üldözi. A nép ott ugyanazt mondhatná kormányzóinak, amit Diogenes mondott Nagy Sándornak: „Érd be a bőséggel és nekem hagyd meg legalább a napot.”¹⁴¹

Törvénnyel, rendeletekkel, szabályzatokkal és büntetésekkel a kormány Írországban megteremtette a burgonyát és Írország népessége sokkal nagyobb, mint Sziciliáé; más szóval: elérték, hogy néhány millió elsatnyult és elbutult paraszt él ott, aki a munka és a nyomor alatt görnyedve vonszolja negyven-ötven éven át nyomoruságos sorsát a vén Erin ingoványain, de pontosan fizeti a tizedet. Ez aztán gyönyörű eredmény! Ha pogányok lennének, legalább egy örömük meglenne a szegény ördögöknek. De szó sincs róla. Szent Patrickot kell imádniok.

Írlandban csupa olyan parasztot lát az ember, akik még a vadaknál is szerencsétlenebbek. Csak éppen a helyett, hogy, mint ahogy a természeti állapotban volna, százezren lennének, nyolc millió a számuk¹⁴² és dus jövedelmet biztosítanak ötszáz *absens*-nek, ki Londonban meg Párisban él.

Végtelenül előbbre van a társadalom Skótszágban,¹⁴³ hol sokféle tekintetben jó a kormányzat (a bűncselekmények ritkasága, olvasás, püspökök hiánya). A gyöngéd szenvedélyek ott tehát sokkal inkább kifejlődhetnek és ezzel félbe hagyhatjuk a sötét gondolatokat, hogy reátérjünk a nevetséges dolgokra.

¹³⁹ Mással, mint szidalmakkal lehetetlen leczáfolni az angolok egy bizonyos osztályának azt a képét, mely e három munkában található. *Satanic school*.

¹⁴⁰ 1822-ben *erkölcsi rossz*-nak nevezem mindazokat a kormányokat, melyek nem a két kamarás-rendszerre támaszkodnak. Kivétel csak ott van, ahol a kormány feje kiválik a becsületességével, -oly csoda, aminőt Szászországban és Nápolyban lehet látni.

¹⁴¹ L. a megboldogult angol királyné pörében az érdekes listát, mely felsorolja, hogy a pairek és családjaik micsoda összegeket kapnak az államtól. Így például lord Lauderdale és családja 36.000 aranyat. A legszegényebb angol is a félüveg sör után, melyet nyomorult tengődése megkíván, egy sou adót fizet a nemes pair javára. És, ami nagyon fontos, ezzel mindketten tisztában vannak, így aztán se a lordnak, se a parasztnak nincs érkezése, hogy a szerelmet forgassa a fejében. Fegyvereiket köszörülik, az egyik nyiltan és gőgösen, a másik titokban és elkeseredetten.

¹⁴² Plunkell Craig *Curran élete*.

¹⁴³ A paraszt Burns Róbert és családja műveltsége, parasztklub, melyben összejövetelként két sous a tagsági díj, 1. a megvitatásra került kérdéseket. (L. Burns leveleit.)

A skót nőkben lehetetlen észre nem venni valami melancholiát. E melancholia különösen a bálban elragadó, amikor valami különös pikantériát ad a hévnek és roppant buzgalomnak, melylyel nemzeti tánczaikat járják. Edinburghnak van még egy másik előnye is, nevezetesen, hogy kivonta magát az arany silány mindenhatósága alól. Ebben a tekintetben, épp úgy, mint fekvésének sajátos és vad szépsége folytán e város teljesen az ellentéte Londonnak. Mint Róma, a szép Edinburgh is olybá tűnik fel, hogy inkább a szemlélődő élet számára való. A szüntelen kavargás és a munkás élet érdekeinek nyughatatlansága minden előnyével és hátrányával: - ez Londoné. Edinburgh úgy tűnik fel előttem, mint amely csak a pedanteriára való némi hajlammal adóz az ördögnek. Az az idő, mikor Stuart Mária lakott a vén Holyroodban és mikor karjai között ölték meg Ricciót, - minden nő el fogja ismerni - jobb volt a szerelemre nézve, mint a mai, amikor hosszan, és még a nők jelenlétében is, azt tárgyalgatják, hogy a neptuni rendszer-e az igazabb, vagy a vulkáni?... Még jobb szeretem, ha az új egyenruháról beszélnek, melyet a király a testőröknek megállapított, vagy arról, ami ottlétemkor Londont foglalkoztatta, hogy sir B. Bloomfield nem lett pair, semmint hogy ki hatolt be jobban a közetek ismeretébe, Werner vagy... Hallgatok a rettenetes skót vasárnapról, melyhez képest a londoni valósággal mulatságnak tűnik fel. Ez az ég tiszteletére rendelt nap a legjobb képe a pokolnak, melyet a földön láttam. Ne menjünk olyan gyorsan, mondta egy skót a templomból jövet egy francia barátjának, még úgy tűnnék fel, mintha sétálnánk.¹⁴⁴

A három ország közül az, amelyben legkevesebb a képmutatás (*Cant*, 1. a *New-Monthly-Magazine* 1822. januári számát, ahogy kikel Mozart és a *Nozze di Figaro* ellen, oly országban, ahol a városit játsszák. De hát minden országban az arisztokraták azok, kik az irodalmi folyóiratokat veszik és megbírálják, Anglia arisztokratái pedig négyszáz év óta a püspökök szövetségesei) tehát: a három ország közül az, amelyben legkevesebb a képmutatás, Írország; sőt ott ellenkezőleg, valami önfeledt és nagyon szeretetreméltó élenkséget talál az ember. Skótságban szigorúan megtartják a vasárnapot, de hétfőn vigan és oly odaadással tánczolnak, amelyet Londonban nem ismernek. A skót parasztsztyában sok a szerelem. A képzelet mindenható ereje a XVI-ik században elfrancziásította ezt az országot.

Az angol társadalom nagy fogyatkozása, az, amely egyetlen napon nagyobb mennyiségű szomorúságot termel, mint amennyit az adósság és ennek következményei, sőt többet, mint az irtó háború, melyet a gazdagok a szegények ellen folytatnak, abban a nyilatkozatban fejeződik ki, melyet az ősszel Croydomban a püspök szép szobra előtt hallottam: „Senki se merészkedik előre, mert fél, hogy megcsalódik a várakozásában.”

Ítélik meg, hogy a *szemérem* címén mily törvényeket kényszeríthetnek az ily emberek asszonyaikra és szeretőikre!

NEGYVENHETEDIK FEJEZET.

Spanyolország.

Andaluzia egyike a legelbájozóbb helyeknek, melyeket a gyönyör a maga számára kiválasztott a földön. Tudok három-négy anekdotát, mely bizonyoságul szolgálhat, hogy gondolataim, melyek arra a három-négyféle, együttesen a szerelmet alkotó örültségi cselekedetre vonatkoznak, mennyire megfelelnek Spanyolországban az igazságnak; de azt tanácsolják, hogy a francia finnyásság érdekében tekintsek el tőlük. Hiába hajtogattam, hogy francia nyelven írok ugyan, de amit írok, az semmiképpen se *francia irodalom*. Isten mentsen, hogy bármiben is közösségem legyen a ma divatos írókkal!

¹⁴⁴ Ugyanez az eset Amerikában is. Skótságban: hivalkodás a czimekkel.

A mórok kivonultak Andaluziából, de építési módjukat és szinte az erkölcseiket is ott hagyták. Minthogy Sévigné asszony nyelvén lehetetlen ez utóbbiakról beszélnem, legalább a mór építésmódról elmondom, hogy ennek főjellemvonása minden házhoz odakapcsolni egy kis kertet, melyet elegáns és karcsu oszlopcsarnok vesz körül. E csarnokban a nyári elviselhetetlen hőségben is, mikor Réaumur hőmérője heteken át nem száll le, hanem folyton harmincz fokot mutat, üdítő félhomály uralkodik. A kis kert közepén szökőkút van és ennek egyhangu és elringató csobogása az egyetlen nesz, mely ez elbájoló magány csöndjét megzavarja. A márványmedenczét egy tuczat narancsfa és oleanderbokor veszi körül. Az egész kis kert felett, sátortetőszerűen, vastag vászonponyva van kifeszítve, mely megvédi a nap hevétől és fénysugaraitól és csak a lengedező szellőnek enged bemenetelt, mely déltáján a hegyekről alászáll.

Itt élnek és fogadják látogatóikat az oly élénk és könnyed járásu bájos andaluziai nők. Egyszerű fekete és ugyanily színű rojtokkal diszitett selyemruha, mely alól kikandikál az elbájoló lábacska, halovány arczszin, oly szem, melyben kifejeződésre talál a leggyöngédebb épp úgy, mint a legizzóbb szenvedély minden árnyalata: így festenek ezek a mennyei teremtések, kikről tilos részletesebben beszélnem.

A spanyol népet úgy nézem, mint amely eleven képviselője a középkornak.

Mit sem tud egy csomó kis igazságról (szomszédai gyermekes hiuságának tárgyairól), de mélységesen ismeri a nagy igazságokat és elég jellem és elmeél van benne, hogy a legmesszibb eredményekig kövesse következményeiket. A spanyol jellem éles ellentéte a francziának; kemény, darabos, kevésbé elegáns, tele vad büszkeséggel, mit sem ad mások véleményeire, - pontosan a tizenötödik század ellentétessége a tizennyolczadikkal szemben.

Spanyolország nagyon alkalmas példa egy bizonyos összehasonlításra: azt tartom, hogy az egyetlen nép, mely ellent tudott állani Napoleonnak, teljesen mentes az ostobán értelmezett becsülettől és a becsület ostobaságától.

Ahelyett, hogy szép katonai rendeleteket szerkesztene, minden hat hónapban új egyenruhát csináltatna és nagy sarkantyukat viselne, elég neki a *no importa*.¹⁴⁵

NEGYVENNYOLCADIK FEJEZET.

A német szerelem.

Ha az olaszt, ki folyton a gyűlölet és a szerelem között ingadozik, a szenvedély, a francziát pedig a hiuság élteti: a régi germánok jó és egyszerű ivadéakai a képzelemből élnek. Az ember csodálkozva látja, hogy mihelyt a legközvetlenebb és létfenntartásukhoz legszükségesebb társadalmi érdekekkel úgy, ahogy rendben vannak, mennyire nekiadják magukat annak, amit philosophiának neveznek és ami a szelid, szeretetreméltó és mindennek felett epesség nélkül való örület egy fajtája. Nem egészen emlékezetből, hanem rövid jegyzetek alapján idézek egy munkát, mely, noha ellenkező irányzatú, nagyon jól megvilágítja és pedig a szerző csodálata révén is, a katonai szellem tulságait: Cadet-Gassicourt ur munkája ez, leírása annak az utazásnak, melyet 1809-ben Ausztriában tett. Vajjon mit szólt volna a nemes és emelkedett gondolkodású Desaix, ha látja, hogy a 95-iki tiszta hősiesség ilyen rémes önzéshez vezetett?

A talaverai csatában két barát együtt van egy ütegnél: az egyik mint parancsnokló kapitány, a másik mint hadnagy. Egy löveg leteríti a kapitányt. „Helyes, - szólt jókedvűen a hadnagy, -

¹⁴⁵ L. Pecchio elbájoló leveleit. Olaszország tele van ilyen fajtájú emberekkel; de a helyett, hogy kiállanának, szépen veszteg maradnak; *Paese della virtu sconosciuta*.

Ferencz meghalt: most én leszek kapitány. - Még nem egészen!” - vágott vissza feltápáskodva Ferencz. A lövegnek csak a szele döntötte a földre. A hadnagy, épp úgy, mint a kapitány kitűnő jó fiu volt, csöppet se gonosz indulatu, csak egy kissé buta; mindketten rajongói lévén a császárnak, a vadász-szenvedély és a féktelen önzés, melyet ez az ember a dicsőség címén fel tudott ébresztetni, feledtette velök az emberiség parancsait.

Szemben a szigorú képpel, melyet az ily emberek nyújtottak, ahogy a schönbrunni hadi szemlében vetekedtek uruk egy pillantásáért és a bárói címért, ime, hogy írja le a császár gyógyszertárosa a 188-ik lapon a német szerelmet:

„Az osztrák nőnél nincs kedvesebb és szelidebb teremtes a világon. Neki a szerelem valóságos kultusz és ha egy francziához csatlakozik, a szó legteljesebb értelmében imádja.

„Mindenütt vannak csapodár és szeszélyes asszonyok; de a bécsi nők általában hivek és a legkevésbé se kaczerak; azt, hogy hivek, úgy értem, hogy ahhoz azok, akit szeretőjüknek választottak, mert a férjeknek Bécsben is az a sorsuk, mint egyebütt.”

1809 június 7.

A legszebb bécsi nő elfogadta egy barátomnak, M... kapitánynak hódolatát, ki a császár főhadiszállásához volt beosztva. Kedves és elmés fiatalember volt, de sem termet, sem arc tekintetében nem volt rajta semmi különös.

Pompázó vezérkari tisztjeink között, kik Bécs minden zegét-zugát felkutatják, a kapitány fiatal barátnője kelti a legnagyobb feltűnést. Mindegyik töri magát utána; nincs a hadviselésnek az a csalfogása, melyet megpróbálatlanul hagynának és a szép hölgy háza valósággal ostrom alatt áll a legcsinosabb és a leggazdagabb tisztek részéről. Apródok, fényes ezredek, testőr tábornokok, sőt hercegek is vesztegették idejüket ablaka alatt és pénzüket a cselédeinél. Mindhiába. Holott a hercegek Párisban és Milanóban megszokták, hogy ne találkozzanak ily hajthatatlansággal. Ahogy egyizben nevetve említettem ezt a bájos teremtesnek, azzal felelt: „*De édes Istenem, hát nem tudják, hogy M... urat szeretem?*”

Ime egy sajátságos és bizonyára nagyon illetlen történet:

290. lap: „Schönbrunnban létünkör észrevettem, hogy két fiatalember, ki a császár környezetébe tartozott, soha senkit se fogadott bécsi lakásán. E miatt gyakran gunyoltuk őket. Egy napon aztán az egyik így szólt hozzám: „Ön előtt nincs titkom; egy fiatal bécsi asszony nekem adta magát, de azzal a feltétellel, hogy nem kell kimozdulnia a lakásomról és hogy engedelme nélkül senki se léphet be hozzám.” Kíváncsi voltam erre az önkéntes fogolyra és miután, mint általában a keleten, orvosi mivoltom megadta reá a tisztességes ürügyet, elfogadtam barátom meghívását, hogy nála reggelizzem. Egy roppant szerelmes nőt találtam, ki a legnagyobb gonddal ügyelt a háztartásra, csöppet se kívánczozott ki a házból, noha az évszak nagyon csábitott a sétára és szentül meg volt győződve, hogy szerelmese magával viszi Franciaországba.

„A másik fiatalember, kit szintén sohasem lehetett városi lakásán otthon találni, nemsokára hasonló bevallást tett. Láttam az ő szépét is; mint amaz, ez is szőke volt, nagyon csinos és igen jó termetű.

„Az egyik tizenennyolc éves leánya volt egy nagyon jómódu kárpitosnak; a másik, ki körülbelül huszonnégy éves lehetett, egy osztrák tisztnak, ki János főherczeg seregében harczolt, volt a felesége. Ez utóbbi odáig ment a szerelmében, hogy nekünk, kik a hiuság országában élünk, egész hősiesnek látszik. Barátja nem csak hogy megcsalta, de olyan állapotba jutott, hogy kénytelen volt a legvisszataszítóbb vallomásokat tenni. A nő teljes odaadással ápolta és a betegség súlyos voltában, mely miatt kedvese állapota hamarosan veszedelmesre fordult, újabb köteléket találva: csak még jobban dédelgette.

„Természetes, hogy idegen és győztes ellenfél létemre és mert közeledésünk hírére az egész előkelő bécsi társaság visszavonult magyarországi birtokaira, a felsőbb osztályokban nem figyelhettem meg a szerelmet; de eleget láttam, hogy meggyőződhessem: a szerelem itt nem olyan, mint Párisban.

„A németek ezt az érzést úgy tekintik, mint valami erényt, az istenség kisugárzását, mint valami misztikus dolgot. A szerelem náluk nem élénk, heves, féltékeny, zsarnoki, mint az olasz nő szívében, hanem mély és hasonlít az átszellemesültséghez; ezer mértföld választja el Angliától.

„Néhány év előtt egy lipcsei szabó féltékenységi rohamában a sétatérén megtámadta és leszurta vetélytársát. Halálra ítélték. A város moralistái, hiven a németek jószívűségéhez és könnyen elérzékenyülő természetéhez (ami gyöngíti a jellemet), sokat vitatták az ítéletet, tulságosan szigorúnak találták és párhuzamot vonva a szabó és Orosmane között, sajnálkoztak a során. Az ítéleten nem lehetett változtatni, de a kivégzés napján az összes lipcsei fiatal leányok fehérbe öltözve, összegyűltek és virágokat szórva az útjára, kísérték a vérpadig a szabót.

„Senki se ütközött meg e czeremónián, holott oly országban, mely kérkedik az értelmességgel, be kellett volna látni, hogy gyilkosságot dicsőítenek vele. De hát czeremónia volt és Németországban a czeremónia sohasem nevetséges. Bizonyosság erre a kis fejedelmi udvarok szertartásossága, melyen mi halálra nevetnők magunkat és amely Meiningenben vagy Koethenben roppant méltóságosnak tűnik fel. A hat testőrvadászt, ki disztlépésben vonul el a felrendjelezett hercegecske előtt, úgy nézik, mintha Hermann katonái lennének, kik Varus légiói ellen indulnak.

„Különbség a németek és mindenféle más nép között: az elmélkedés, a helyett, hogy lecsillapítaná, fellelkesíti őket. Második jellegzetes vonás: meghalnak a vágytól, hogy jellemmel dicsekedhessenek.”

„Az udvari élet, mely rendszerint oly kedvező a szerelem kifejlődésére, Németországban ólomsúlyyal nehezedik reá. Az embernek fogalma sincs az érthetetlen körülményességek és aprólékosságok ama oczeánjáról, amit német udvarnak neveznek.¹⁴⁶ És még a legjobb fejedelmeké is ilyen. (München, 1820.)

„Valahányszor vezérkarunkkal egy német városba bevonultunk, két hét múlva már minden hölgynek megvolt a választottja. De ez a választás végleges volt és többször hallottam, hogy a francziák sok olyan erényt juttattak zátonyra, mely addig hozzáférhetetlen volt.”

A fiatal német nők, kikkel Göttingában, Drezdában, Königsbergben stb. találkoztam, oly bölcséletinek nevezett rendszerek között nevelődtek, melyek tulajdonképen homályos és rosszul megírt költemények, de erkölcsi tekintetben a legmagasabb és legfenköltebb költemények közé tartoznak. Ugy látom, hogy a középkortól nem a republicanismust, a gyanakvást és a törzsurást örökölték, mint az olaszok, hanem a lelkesedésre és a jóhiszeműségre való erős hajlandóságot. Ez az oka, hogy minden tíz évben új nagy emberük van, kinek kötelessége elhomályosítani a többieket. (Kant, Schelling, Fichte stb. stb.)¹⁴⁷

Luther annak idején az erkölcsi érzékhez intézte hatalmas szózatát és a németek harmincz évig harczoltak, hogy engedelmeskedjenek lelkiismeretüknek. Szép és vajmi tiszteletreméltó,

¹⁴⁶ L. a bayreuthi őrgrofné emlékiratait és Thiébaud: *Husz év Berlinben*.

¹⁴⁷ L. 1821-ben lelkesedésüket *A kereszt diadala* iránt, mely feledtette *Tell Vilmost*.

bármily képtelen legyen is, a hit szava; tiszteletreméltó még a művésznak is. Hivatkozom S... lelki küzdelmeire a *Ne ölj* parancs és a között, amit a haza érdekének tartott.

A nők iránt való mystikus rajongást és a szerelmet meg lehet találni Tacitusban is, ha ugyan nem csupán az volt a célja, hogy szatirát írjon Rómáról.¹⁴⁸

Az ember ha csak száz mértföldet is utazik Németországban, észreveszi, hogy e szétagolt és apróra morzsolt népnél a lelkesedés inkább szelid és gyöngéd, semmint izzó és heves.

Aki ezt nem látná tisztán, olvassa el La Fontaine Ágost három-négy regényét, kit a szép Lujza, Poroszország királynéja magdeburgi kanonokká tett, jutalmul, amiért oly jól festette a *nyugalmas élet-et*.¹⁴⁹

A németek ez általános jellemző vonásának bizonyosságát látom az osztrák büntető kodexben is, mely jóformán az összes büntettekénél a büntethetés végett megkivánja a bűnös beismerését. E törvénykönyv, mely oly nép számára készült, ahol a bűn ritka és inkább egy gyöngé teremtés pillanatnyi örületének, semmint valamely bátor, megfontolt és a társadalommal állandó hadakozásban levő érdeknek a műve, épp az ellenkezője annak, amire Olaszországnak van szüksége, hova át akarják telepíteni. De hát ez a tisztességes gondolkodás tévedése.

Láttam német bírakat, kiket kétségbeeséssel töltött el, hogy Olaszországban a bűnösök beismerése nélkül kellett halálos, vagy, ami ezzel felér, sánczfogságra szóló ítéletet kimondaniok.

NEGYVENKILENCZEDIK FEJEZET.

Egy nap Florenczben.

Florencz, 1819. február 19.

Ma este egy páholyban találkoztam egy emberrel, kinek valami kérnivalója volt egy ötven-éves köztisztviselőtől. Az első kérdése ez volt: „Ki a szeretője? *Chi avvicina adesso?*” Itt minden viszony a legteljesebben nyilvános, megvannak a törvényei, meg van állapítva, hogyan kell viselkedni, amiben tisztán a méltányosság az irányadó és a conventionalismusnak jóformán semmi köze sincs hozzá. Aki másként tesz, az *porco*.

„Mi ujság?” - kérdezte tegnap egy barátom, ki most jött Volterrából. Napoleon és az angolok ellen való rövid és erélyes kifakadás után a legnagyobb érdeklődéssel meséli neki: „Vitteleschiné új szeretőt választott, a szegény Gherardesca kétségbe van esve. - Ki az új szerető? - Montegalli, az a szép bajsú tiszta, kinek Colona hercegnével volt viszonya. Nézzé, ott ül a földszinten, Vitteleschiné páholya alatt; egész este el nem mozdul onnan, mert a férj nem engedi, hogy a házába belépjen. Az ajtónál pedig ott láthatja a szegény Gherardesca-t amint szomorúan ödöng és messziről számlálgatja a pillantásokat, melyeket a hűtlen az utód felé lövell. Roppant megváltozott és odáig van a kétségbeeséstől; barátai hiába küldözgetik Párisba meg Londonba. Azt mondja, meghal már csak a gondolatra is, hogy elmenjen Florenczből.”

¹⁴⁸ Szerencsés voltam találkozhatni egy roppant élénk elméjű emberrel, ki e mellett oly tudós, mint tiz német tudós együttvéve és világosan és szabatosan tudja előadni felfedezéseit. Ha F... ur valaha közrebocsátja munkáját, a középkor ragyogó fényével fog előttünk állani és kinyeri, hogy megszeressük.

¹⁴⁹ La Fontaine Ágost egyik regényének a címe: *A nyugalmas élet*, a német erkölcsök egy másik jellemző tünete, ugyanaz a németnek, mint az olasznak a *far niente*: physiologiai kritikája az orosz *droski*-nak és az angol *horseback*-nek.

Minden évben van husz ilyen kétségbeesés a florenczi előkelő társaságban és láttam olyat, amely három-négy évig tartott. E szegény ördögök cseppet se szégyenlik magukat és az egész világ előtt kitárják érzéseiket. De meg aztán a társas élet itt nagyon lanyha és aki szerelmes, jóformán nem is jár sehova. Nem kell azt hinni, hogy a nagy szenvedélyek és a kiváló lelkek bárhol is mindennapiak, még Olaszországban se azok; azonban a szívek, melyek gyulékonyabbak és amelyek kevésbé nyögnek a hiuság ezer apró gondja alatt, ott több édes gyönyörűséget lelnek még a szerelem alárendeltebb válfajaiban is. Így például láttam szeszély-szerelmet, mely több elragadtatást és mámoros pillanatot okozott, mint amilyet akár a legféltelebb szenvedély is előidézhet a párisi délkör alatt.¹⁵⁰

Ma este felötlött előttem, hogy az olaszoknak külön szavaik vannak a szerelem ezer oly körülményének a megnevezésére, melyet a mi nyelvünkön csak hosszú körülírással lehet kifejezni. Így például egy szóval fejezik ki azt, hogy az ember, miután a földszintről mereven nézte páholyában a nőt, kit meg akar hódítani, hirtelen elfordul, mert a férj vagy az inas előbbre jön a páholyban.

Ime, e nép jellemének főbb vonásai:

1. A mély szenvedélyek szolgálatához szokott figyelem *nem képes* a gyors feloldódásokra, innen a legszembevetőbb különbség egy francia és egy olasz között. Látni kell, hogy egy olasz miként száll be a postakocsiba, hogyan fizet ki valami számlát, - ez a *furia francese*; ez az oka, hogy az olasz nő előtt még a legközöségesebb francia is, ha csak nem valami Démasure-fajtájú öntelt elméskedő, mindig felsőségesebbnek tűnik fel. (D. hercegné kedvese Rómában.)
2. Mindenki szerelmeskedik és pedig nem rejtőzködve, mint Franciaországban; a férj a legjobb barátja a szeretőnek.
3. Senki se olvas.
4. Nincs társaság. Az ember nem arra az élvezetre alapítja életét, amit naponta két órai társalgás és ebben vagy abban a házban aratott apró hiusági sikerek szerezhetnek neki. A csevegés-re az olasznak nincs kifejezése. Az ember akkor beszél, ha valamely szenvedély érdekében meg akar valamit mondani, de csak vajmi ritkán azért, hogy jól beszéljen és akár-miről a világon.
5. Olaszországban nincs *nevetségesség*.

Franciaországban ön is, meg én is ugyanegy mintát igyekszünk utánózni és én illetékes vagyok az utánpótlás megítélésében.¹⁵¹ Olaszországban nem tudom, hogy a különös cselekedet, melyet látok, nem okoz-e élvezetet annak, aki megcselekszi, holott lehet, hogy nekem nem volna benne örömem.

Az, ami a római beszédben vagy viselkedésben tulhajtott: Florenczben, mely ötven mértföldnyire van onnan, uriasnak vagy érthetetlennek tűnik fel. Lyonban ugyanugy beszélnek francziául, mint Nantes-ban. A velencei, nápolyi, génuai, piemonti tájszólás megannyi szinte teljesen különböző nyelv, melyet oly emberek beszélnek, kik megegyeztek, hogy nyomtatásban csak a közös nyelvet, azt, amelyen Rómában beszélnek, használják. Semmi se oly képtelen dolog, mint egy vigjáték, mely Milanóban játszik és amelyben a szereplők rómaiásan beszélnek. Az olasz nyelv, mely sokkal inkább való az énekekre, mint a beszédre, a francia világossággal szemben, mely egyre jobban elhatalmasodik rajta, csak a zenére támaszkodik.

¹⁵⁰ Páris adta a világnak Voltaire-t, Molière-t, egy csomó más kiváló elméről nem is szólva; de hát minden nem lehet együtt benne és oktalanság lenne ezért neheztelni rája.

¹⁵¹ A francziák e szokása napról-napra alább hagy és ezzel egyre távolabb kerülünk Molière hőseitől.

Olaszországban a pasától és kémeitől való félelem megbecsülteti a *hasznos*-t; itt nincs kelete az ostobán értelmezett becsületnek.¹⁵² Helyét valami kis társasági gyűlölködés foglalja el, melyet *petegolismo*-nak neveznek.

Végül pedig valakire reáfogni, hogy nevetséges, ez egyértelmű azzal, hogy az ember halálos ellenséget szerez magának, ami nagyon veszedelmes dolog az oly országban, hol a kormányzat arra szorítkozik, hogy kicsikarja az adót és megbüntessen mindent, ami kiemelkedő.

6. Az előszobás hazafiság.

Az a büszkeség, mely polgártársaink becsülésének keresésére és a velők való egyesülésre ösztönöz bennünket és amelyet 1550 táján a kis olasz fejedelmek féltékeny zsarnoksága minden nemes vállalkozástól elzárt, életet adott egy barbár, dühvel és ostobasággal teljes, Caliban-féle szörnyetegnek, az *előszobás hazafiság*-nak, ahogy Turgot, a calaisi ostromról szólva, azt elnevezte. Tanuja voltam, ahogy ez a szörnyeteg hebegővé tette a legelmésebb embereket is. Így például az idegen nagyon rossz véleményt fog kelteni maga felől még a szép nőknél is, ha megkoczkáztatja, hogy hibákat fedez fel a város festőjében vagy költőjében, élesen és a legnagyobb komolysággal fogják figyelmeztetni, hogy nem való gunyolni a házigazdát és hivatkozni fognak XIV. Lajos Versaillesről mondott nyilatkozatára.

Florenczben azt mondják: *il nostro* Benvenuti, épp úgy, mint Bresciában *il nostro* Arrici; amikor is a *nostro* szót bizonyos ünnepélyes és mégis vajmi komikus hangsúlyozással mondják ki, egy kissé olyanformán, mint amikor a *Miroir* kenetesen emlegeti a nemzeti zenét és Monsigny urat, Európa zenészét.

Hogy az ember szemökbe ne nevéssen e derék hazafiaknak, meg kell gondolnunk, hogy a középkor viszálykodásai folytán, melyeket a pápák kegyetlen politikája csak még jobban elmérgesített,¹⁵³ minden város halálosan gyűlöli a szomszéd várost és ez utóbbi lakosainak a neve az előbbiben mindig egyértelmű valami durva fogyatkozás megnevezésével. A pápák jól értettek hozzá, hogy e szép országot a gyűlölet hazájává változtassák.

Olaszországnak ez az előszobás hazafiság a nagy erkölcsi sebe, végzetes typhus, melynek sokáig lesznek gyászos következményei, még akkor is, amikor már majd lerázta magáról apró zsarnokainak jármát.¹⁵⁴ E hazafiság egyik formája az engesztelhetetlen gyűlölet minden iránt, ami idegen. Így például a németekre azt mondják, hogy buták és dühbe jönnek, ha az ember megkérdi tőlük: „Kit mutathat fel Olaszország a tizennyolcadik században, aki felérne II. Katalin-nal vagy Nagy Friggyessel? Hol van Olaszországban, ahol az éghajlat valósággal szükségletté teszi az árnyékot, oly angol kert, mely kiállaná az összehasonlítást a legkisebb német kerttel?”

7. Ellentétben az angolokkal és a francziákkal, az olaszoknak nincsenek semmiféle politikai előítéleteik. Az arisztokráciát, mely a papokra és a bibliai társaságokra támaszkodik, régi mókának tekintik, mely arra való, hogy megnevettesse az embert. Viszont azonban egy olasznak három hónapra van szüksége Francziaországban, hogy felfoghassa, miként lehet egy posztó-kereskedő *ultra* gondolkodásu.

8. Végző jellemvonásnak emlitem a vitatkozásban való türelmetlenséget és a dühre gerjedést, ha nincs érvük, melyet az ellenfél fejéhez hajthatnának. Ilyenkor elsápadnak. Egyik tünete ez a szélsőséges érzékenységnek, még pedig nem szeretetreméltó tünete; éppen ezért azok közé tartozik, melyeket a legdöntőbb tanuságuknak tekintek.

¹⁵² A francia polgári társaságban minden ez ellen való vétség *nevetséges*. (L. Picard: *A kis város*.)

¹⁵³ L. de Potter kitűnő és érdekes részletekben bővelkedő *Egyháztörténet*-ét.

¹⁵⁴ 1822.

Látni akartam az örök szerelmet és sok nehézség után elértem, hogy ma este bemutattak C. lovagnak és imádottjának, kivel már ötvennégy év óta tart a viszonya. Meghatva jöttem ki a kedves öregek páholyából; ime a boldogság művészete, melyről a fiatalok között oly sokan mit sem tudnak.

Két hónapja láttam monsignor R...t, aki nagyon szívesen fogadott. Falusi nyaralójában időzött D. asszonnyal, kit harmincznégy év óta *avvicina*-1. Még mindig szép asszony, de életüket valami buskomolyság lengi be, amit egy fiuk elvesztésének tulajdonítanak, kit a férj mérgezett volt.

Itt a szerelmi viszony nem az, mint Párisban, hogy az ember hetenkint egy negyedórát együtt tölt a kedvesével, a többi idő alatt pedig beéri egy tekintettel vagy egy kézszorítással; a szerelmes, már mint a boldog szerelmes, naponta négy-öt órát együtt van a nővel, kit szeret. Beavatja a pöreibe, beszél neki a kertjéről, vadász-kirándulásairól, előléptetésének esélyeiről stb. stb. A legteljesebb és leggyöngédebb bizalmasságban él vele; az egész világ előtt tegezi, sőt a férj jelenlétében is.

Egy idevaló fiatalembert, aki roppant nagyravágyónak tartotta magát, igen magasrangu küldetésben (nem kevesebbnek, mint követnek) kinevezték Bécsbe, de nem tudott beletörődni a távollétbe. Egy félév múlva leköszönt állásáról és visszajött boldog embernek barátnője páholyába.

E folytonos érintkezés ugyancsak feszélyező lenne Franciaországban, hol kötelező, hogy az ember bizonyos mesterkéeltséggel viselkedjék és ahol az imádott nő egész könnyen így szól szeretőjéhez: „Uram, ön ma este unalmas, *nem mond semmit.*” Olaszországban a szólási kötelesség nem más, mint elmondani, ami az embernek eszébe jut, tisztára csak hangosan kell gondolkozni. A bizalmasságnak és a nyíltságnak van bizonyos ideg-hatása, mely kihívja a nyíltságot és egyszersmind az egyedüli ut is ennek a megközelítésére. Azonban egy nagy hátrány kapcsolódik hozzá: az ember azt tapasztalja, hogy az ilyen módon folytatott szerelmi viszony megbénítja az összes kedvtelési hajlamokat és ízetlenné teszi az élet minden más foglalatosságát. Az e fajta szerelem pótolja legjobban a szenvedélyt.

A párisiak, kik még mindig csodálkoznak, *miként lehet valaki perzsa*, nem tudván mit mondani, azzal a megjegyzéssel ütik el a dolgot, hogy ezek a szokások illetlenek. Először is csak történetíró vagyok, másodszor pedig fentartom magamnak, hogy majd egyszer bő okoskodással bebizonyítom nekik, hogy erkölcsi szempontból és a dolgok lényege tekintetében Páris mitse vethet szemére Bolognának. A nélkül, hogy sejténék, e szegény emberek még mindig háromgarasos katechismusait ismételtetik.

1821. július 12. - A bolognai társaságban nem ismerik a szégyenletes szerepet. Párisban a megcsalt férj gyalázatos helyzetben van; itt (Bolognában) szó sincs róla, itt nincsenek megcsalt férjek. Az erkölcsök tehát ugyanazok, csak a gyűlölet hiányzik; a nő gavallérja mindig barátja a férjnek és e barátság, melyet kölcsönös szolgálatok izmosítanak, gyakran túléli az egyéb kötelékeket. E szerelmek legtöbbször öt-hat évig tartanak, vannak olyanok is, melyek egyáltalában nem szűnnek meg. Végül pedig: a szerelmesek szétválnak, ha már nincs mit édeset mondaniok egymásnak és a szakítást követő első hónap elmúltával nincs többé keserűség se.

1822. január. - A szolgálattevő gavallérok régi divatja, melyet a spanyol göggel és szokásokkal együtt II. Fülöp telepített be Itáliába, a nagy városokban teljesen kiveszett. Nem ismerek más kivételt, mint csak Calabriát, hol az idősebb fivér mindig a papi pályára lép, megházasítja az öcscsét és gavallérja meg szeretője gyanánt szerepel a sógorasszonyának.

Napoleon kiölte a szabadságot Felső-Olaszországból, sőt innen (Nápolyból) is.

A szép asszonyok mai nemzedékének erkölcsi szégyenére válnak anyáiknak; jobban hajolnak a szenvedély-szerelemre. A physikai szerelem sokat veszített.¹⁵⁵

ÖTVENEDIK FEJEZET.

A szerelem az Egyesült-Államokban.

A szabadságnak megfelelő kormányzat oly kormányzat, mely nem bántja a polgárokat, hanem ellenkezőleg megadja nekik a biztosságot és a nyugalmat. Ettől azonban a boldogság még vajmi messze van; ezt az embernek magának kell megszereznie, mert ugyancsak alantas lélek volna, aki azért, mert nyugalmat és biztosságot élvez, teljesen boldognak tartaná magát. Mi Európában, főként pedig Olaszországban, összezavarjuk e dolgokat; olyan kormányokhoz lévén szokva, melyek bántanak bennünket, - hasonlóan a betegekhez, kiket fájdalmas kórságok kínoznak - azt képzeljük, hogy a tőlük való megszabadulás lenne a legnagyobb boldogság. Amerika példája nyomós bizonyság az ellenkezőre. Ott a kormányzat igen jól teljesíti hivatását és nem okoz bajt senkinek. Azonban mintha csak az lenne a sors célja, hogy megpirítsa és leczáfolja philosophiánkat, vagy inkább - miután Európa szerencsétlen helyzete miatt már századok óta el vagyunk rekesztve minden igazi tapasztalattól - reábizonyítsa, hogy nem ismeri az ember összes alkotó elemeit, azt látjuk, hogy az amerikaiak, ha nélküle vannak a kormányzat részéről származó bajoknak, egyszersmind mintha maguk is hiányosak lennének. Azt lehetne mondani, hogy az érzőképeség forrása kiapadt náluk. Igazságosak, értelmesek és éppenséggel nem boldogok.

Vajjon a biblia, vagyis az a nevetséges következtetés- és magaviseleti szabály-halmaz, amit furcsa elmék e költemény- és dal-gyűjteményből levontak, elegendő ok-e mind e szerencsétlenség előidézésére? Az okozat tulságosan nagyra látszik az okhoz képest.

Volney beszéli, hogy egy derék, jó módu, felnőtt gyermekeitől körülvelt amerikainak falusi lakában ott ült az asztalánál, mikor egy fiatalember lépett a terembe. „Jónapot, William, - szólott a házigazda, - ülj le.” Volney megkérdezte, ki ez a fiatalember? „A második fiam. - És honnan jön? - Canton-ból.”

A világ tulsó végéről érkező fiu megjötté csak ekkora izgalmat keltett.

Az amerikai összes figyelmét az élet észszerű berendezése és a hátrányok kikerülése tartja lekötve; amikor aztán végre elkövetkezik a pillanat, hogy letépje a sok gondoskodás és a hosszas rendcsinálás gyümölcsét: már nincs többé idő az élvezésre.

Az ember hajlandó volna azt mondani, hogy Penn fiai sohasem olvasták e verssort, mely pedig mintha az ő történetüket mondaná el:

Et propter vitam, vivendi perdere causas.

Mikor beáll a tél, amely, mint Oroszországban, itt is a vidám évszaka az esztendőnek, mindkét nembeli ifjuság éjjel-nappal együtt szánkázik a havon, tizenöt-husz mértföldes utakat is tesznek, nagy jókedvvel és minden felvigyázat nélkül és sohasem származik belőle valami rossz.

¹⁵⁵ 1780 táján ez volt az irányelv:

Molti averne,
Un goderne,
E cambiar spesso.

Ott is megvan az ifjúság physikai vidámsága, mely a hevével tűnik és huszonötéves korban véget ér; de nem látom a szenvedélyeket, melyekből gyönyörűség származik. Az Egyesült-Államokban oly nagy az *észszerűség megszokása*, hogy a kristalizáció lehetetlenné vált.

Csodálom e szerencsét és nem irigylem; olyan szerencse ez, mint egy más és alsóbbrendű fajhoz tartozni. Floridáról és Közép-Amerikáról sokkal többet tartok.¹⁵⁶

Észak-Amerikáról alkotott véleményemet támogatja a művészek és írók teljes hiánya is. Az Egyesült-Államoktól még nem került ki se egy tragédia-jelenet, se festmény, se egy Washington-életrajz.

ÖTVENEGYEDIK FEJEZET.

A szerelem Provenceban 1328-ig, Toulouse-nak az északi barbároktól való elfoglalásáig.

A szerelem Provenceban 1100-tól 1328-ig sajátos formát öltött. A két nem szerelmi viszonyait törvénykezés szabályozta, mely épp oly szigorú és kötelező volt, mint ma a *becsület* törvénykönyve. E szerelmi törvények először is teljesen eltekintettek a férjek megszentelt jogaitól. Nem tételeztek fel semmi képmutatást. E törvények, melyek az emberi természetet olyannak tekintették, amilyen, bizonyára sok üdvöst eredményeztek.

A szerelem bevallásának épp úgy megvolt a hivatalos módja, mint a szerető gyanánt való elfogadásnak. Ennyi meg ennyi hónapi bizonyos formában való udvarlás után az ember jogot nyert a kézcsókra. A társadalom, mely még fiatal volt, kedvét lelte a szertartásokban és formákban, melyek akkor a civilizációról tanuskodtak, ma pedig halálra untatnának bennünket. Ugyanez a jellemvonás ismerhető fel a provencaiak nyelvében, kereszteződő rímeik nehézségében, ugyanegy dolog megnevezésére szolgáló hím- és nőnemű szavaikban és végül költőik rengeteg számában. Mindaz, ami *forma* a társas életben és ami ma oly íztelen, akkor még telítve volt az ujság frissességével és ingerével.

A kézcsók után az ember fokról-fokra haladt előbbre érdemei arányában és minden kedvezmény nélkül. Megjegyzendő, hogy ha a férjek nem is számítottak: viszont a szerelmesek hivatalos előléptetése se terjedt túl azon, amit a különböző neműek között lehetséges leggyöngédebb barátság nyájaskodásainak nevezhetnénk.¹⁵⁷ Azonban több hónapi vagy több esztendei kipróbálás után, mikor a nő már teljesen biztos lehetett egy férfi jelleme és hallgatagsága felől, e férfi birtokában a benső barátság minden látszatának és könnyebbségének, a barátsággal ugyancsak erős kísértésbe vonhatta az erényt.

Az imént kedvezményt említettem, hozzáteszem, hogy egy nőnek egyszerre több udvarlója is lehetett, de bensőbb rangban csak egy. A többiek úgy látszik nem sokkal haladhattak túl a *barátságnak* azon a fokán, mely a kézcsókra és a mindennap való megjelenhetésre adott jogot. Mindaz, ami számunkra e sajátos civilizációból megmaradt, versben, még pedig a legfurcsább és legnehezebb rímelésű versben van írva; nem csoda tehát, hogy a megállapítások, melyeket a troubadourok balladáiból levonhatunk, elmosódók és nem szabatosak. Még

¹⁵⁶ L. az Azori-szigetek erkölceit. Ott a két szerelem, az Isten iránt való és a másik tölt be minden pillanatot. Ebben a tekintetben a jezsuitáktól tolmácsolt kereszténység sokkal kevésbé ellensége az embernek, mint az angol protestantizmus: Amaz legalább vasárnap megengedi a tánczot. Már pedig hét nap közül egynek mulatozásra való áldozása vajmi sokat jelent a földművelőnek, ki a többi hat napon át megfeszítve dolgozik.

¹⁵⁷ Chabanon önéletrajza.

házassági szerződést is találtak, mely versben van írva. Az 1328-iki megszállás után a pápák az eretnokség miatt több ízben elrendelték, hogy mindent, ami köznyelven van írva, el kell égetni. Az olasz ravaszság azt hirdette, hogy egyedül a latin nyelv méltó az ily eszes emberekhez. Vajmi előnyös lenne, ha ezt a rendszabályt 1822-ben is meg lehetne ujitani.

Első pillanatra úgy látszik, hogy a szerelem e nagy nyilvánossága és hivatalos formasága nem egyezik meg az igazi szenvedélylyel. Ha a nő azt mondta lovagjának: Menjen el a kedvemért Jeruzsálembe, urunk Jézus Krisztus sirjához, maradjon ott három évig és aztán térjen vissza, - az udvarló nyomban utra kelt; ha csak egy pillanatig is haboz, ez épp úgy megbecstelenítette volna, mintha ma a becsületérzés dolgában nyilvánitana ingadozást. Ez emberek nyelve roppant hajlékonyan tudta kifejezni az érzelmek legátsuhanóbb árnyalatait is. Egy másik bizonyosság, hogy az akkori erkölcsök nagyon előre voltak az igazi civilizáció útján, az, hogy noha még csak alig bontakoztak ki a középkor és a hübériség borzalmaiból, amikor az erő volt minden, azt látjuk, hogy a gyöngébb nem már kevésbbé volt a zsarnokság alatt, mint amennyire *törvény szerint* ma szenved alatta; azt látjuk, hogy a szegény és gyöngye teremtetek, kik legtöbbet veszhetnek a szerelemben és akiknek kellemök a leggyorsabban tűnik el, urnökként rendelkeznek a férfiakkal, kik hozzájuk közelednek. Három évi palesztinai száműzetés, a vidámsággal telt civilizációnak a keresztes tábor fanatizmusával és fáradalmaival való felszerelése, ha csak nem volt rajongó keresztény, vajmi kínos megpróbáltatás számába ment mindenkinek. Ugyan mit tehet Párisban egy nő a kedvesének, ki gyáván cserbenhagyta?

Tudom, mit válaszolnak. Azt, hogy egy önérzetes párisi asszony nem tart szeretőt. Látnivaló, hogy az eszélyesség mennyivel több joggal inti a mai asszonyokat a szenvedély-szerelemtől. De egy másik eszélyesség, melyet bizonyára távolról sem helyeslek, nem tanácsolja-e nekik, hogy bosszulják meg magukat a fizikai szerelemmel? Képmutatásunk és aszkétizmusunk mi nyereséget se hajt az erénynek, az ember sohase mondhat büntetlenül ellent a természetnek, csak éppen kevesebb a boldogság a földön és véghetetlenül ritkább a nagylelkű sugallat.

Egy szerelmes, ki tizesztendei benső barátság után, faképnél hagyja szegény kedvesét, csak azért, mert észreveszi, hogy már harminczkétéves, a szeretetreméltó Provence-ban okvetlenül becsület-fosztottá vált volna; nem talált volna más menedéket, mint hogy eltemetkezzen valami kolostor magányába. A nem is emelkedett lelkű, hanem egyszerűen csak okos embernek tehát akkor érdekében állott, hogy ne színleljen több szenvedélyt, mint amennyit érzett.

Mindezt csak sejthetjük, mert vajmi kevés tanuság maradt, mely pontos felvilágosításokkal szolgálna...

Az erkölcsök általános mivoltát néhány meghatározott eset alapján kell megítélni. Ismeretes annak a költőnek a története, ki megsértette hölgyét: két évi kétségbeesés után a nő végre válasza méltatta a könyörgését és azt üzenté neki, hogy ha kitépi egy *körmét* és ötven szerelmes és hü lovaggal elküldi neki, akkor talán megbocsát. A költő sietett alávetni magát a fájdalmas műtétnek. Ötven lovag, akik közül a saját hölgye mindegyikkel meg volt elégedve, nagy pompával vitte a körmöt a szép megbántottnak. Olyan ünnepélyességgel történt ez, mint amikor egy királyi herceg tartja bevonulását az ország valamely városába. A szerelmes költő, bűnbánó ruhába öltözve, távolról követte a menetet, mely a körmöt vitte. A hölgy, miután a szertartás, mely jó hosszúra nyult, lefolyt, kegyesen megbocsátott és az udvarló visszaiktatást nyert egykori boldogságának kellemességeibe. A történet azt mondja, hogy hosszú és boldog éveket töltöttek egymással. Annyi bizonyos, hogy a kétesztendei megpróbáltatás igaz szenvedélyről tanuskodik és ha ez megelőzőleg nem is volt oly heves, a próba elegendő lett volna, hogy azzá fejlessze.

Husz történetet is idézhetnék, melyek mind szeretetreméltó, elmés és oly udvarlásról tanuskodnak, mely a méltányosság elvének engedelmeskedik; udvarlást mondok, mert a szenvedély-szerelem minden korszakban inkább érdekes kivétel, semmint gyakori jelenség és nem türi,

hogy törvényeket szabjanak neki. Provence-ban az, ami kiszámított és az értelem uralmának alárendelt volt benne, a méltányosságon és a két nem jogainak egyenlőségén alapult és ez az, amit legfőképp csodálok, mint olyasmit, ami amennyire csak lehet¹⁵⁸ távol tartja a szerencsétlenséget. Ezzel szemben XV. Lajos abszolút monarchiája ugyane dolgokban a gátságot és az elvetemedettséget istápolta.¹⁵⁹

Noha a provençei nyelv, mely annyira tele volt finomsággal és oly sokat vesződött a rimmel¹⁶⁰, aligha volt egyszersmind a nép nyelve is: a felsőbb osztály erkölcsi átszarmaztak az alsóbb osztályokra is, melyek akkoriban Provence-ban csak kevésbé voltak eldurvulva, mert nagyon jó módban éltek. Első örömeit élvezték a virágzó és gazdag kereskedelemnek. A Földközi-tenger partjainak lakosai reájöttek (már a kilenczedik században), hogy a néhány bárkának a tengeren való megkoczkáztatásával üzött kereskedelem kevésbé kinos és majdnem ugyanoly szórakoztató mesterség, mint valamely kis hűbéres ur kíséretében a szomszédos országuton kifosztani az arra utazókat. Kevéssel utóbb a tizedik század provençei népe megtanulta az araboktól, hogy vannak szelidebb élvezetek is, mint fosztogatni, erőszakot művelni és verekedni.

A Földközi-tengert úgy kell tekinteni, mint az európai civilizáció bölcsőjét. E szép tenger boldog partjainak az éghajlat kedvezésénél még jobban kedvezett a lakosok virágzó jó módja és minden szomorú vallásnak vagy törvényszabásnak hiánya. Az akkori provençeiak kiválóan vidám geniusa úgy haladt át a kereszténységen, hogy mitsem változott tőle.

Ugyanez ok hasonló hatásának élénk képét látjuk Olaszország városaiban, melyek története határozott vonásokkal maradt reánk és melyek egyébiránt is oly szerencsések voltak, hogy reánk hagyták Dantét, Petrarcat és a festészetet.

A provençeiaktól nem örököltünk valamely oly nagy költeményt, aminő a *Divina Comedia*, melyben a korszak erkölcsének összes sajátságai visszatükröződnek. Azt hiszem, kevesebb szenvedély és sokkal több jókedv volt bennök, mint az olaszokban. E kellemes életfelfogás szomszédaikról, a spanyolországi mórokról ragadt reájuk. A szerelem vidáman, ünnepélyek és mulatozások között uralkodott a boldog Provence kastélyaiban.

Látták az Operában Rossini valamelyik szép operájának a fináléját? Minden csupa vidámság, szépség, eszményi fényezés a színpadon. Ezer mértföldnyire vagyunk az emberi természet rut oldalaitól. Az előadásnak vége, a függöny legördül, a nézők eltávoznak, a csillárt felhúzzák, a mécseseket eloltják. A termet betölti a füstölő lámpa szaga, a függöny félig felemelkedik, piszkos és rongyos alakok sűrögnek a színpadon; esetlen ide-odaszaladgálással foglalják el a fiatal nők helyét, kik még csak egy pillanattal előbb kellemökkel betöltötték a házat.

Ilyenféle következással járt Provencera Toulouse-nak a keresztesektől való elfoglalása. A szerelmet, kellemet és vidámságot felváltották az északi barbárok és szent Domonkos. Nem akarom befeketíteni e lapokat az ifjúkor teljes hevével buzgó inquisitió hajmeresztő borzalmainak elbeszélésével. Ami a barbárokat illeti, a mi apáink voltak; megöltek és összeszabdaltak mindent, amit nem vihettek el, szétrombolták, tisztán a rombolás kedvéért; vad düh hevítette őket minden ellen, amin rajta volt a civilizáció valami nyoma, egy szót se értettek a szép déli nyelvből és ez megkettőztette felbőszültségüket. Roppant babonáságukban és a rémes szent Domonkostól vezéreltetve, azt hitték, hogy elnyerik a mennyet, ha leöldösik a provençeiakat. Ezekre nézve mindennek vége volt: se szerelem, se jókedv, se költészet többé.

¹⁵⁸ Bentham Jeremiás aszkéta alapelve.

¹⁵⁹ Erre nézve a kedves Laclos tábornokot kellett hallani Nápolyban 1802-ben. Aki nem részesült e szerencsében, üsse fel azt a kilencz mulatságos kötetet, mely *Richelieu marsal magánéletéről* szól.

¹⁶⁰ Született Narbonne-ban; keverése a latinnak és az arabnak.

Husz év se telt el a megszállás (1328.) után és már majdnem ugyanoly barbárok és durvák voltak, mint a francziák, mint apáink.¹⁶¹

Honnan került a világ e zugába a civilizációnak ez az elbájoló formája, mely két századon át boldogította a társadalom felsőbb osztályait? Nyilván a spanyolországi móroktól.

ÖTVENKETTEDIK FEJEZET. Provence a tizenkettedik században.

Provencai kéziratokból lefordítok egy történetet. Az eset, mely alább olvasható, 1180. táján ment végbe és 1250. körül jegyezték le.¹⁶² A történet bizonyára már szelvében ismeretes: a nyelve az, ami az erkölcsöket jellemzi. Engedelmet kérek, hogy szóról-szóra és a mai beszéd választékosságának minden gondja nélkül fordíthassam.

„Raymond de Roussillon uram derék ur volt, ahogy is tudjátok és madona Margaritát birta feleségül, a legszebb asszonyt, kit abban az időben ismertek és aki legjobban ékeskedett minden szép tulajdonsággal, az összes erényekkel és a szép udvariassággal. Történt pedig, hogy Guillaume de Cabstaing, ki egy Cabstaing-kastélyi szegény lovagnak volt a fia, eljött Raymond de Roussillon uram udvarába, elébe járult és kérte, megengedi-e, hogy neki udvarában szolgáljon? Raymond uram daliásnak és kellemesnek találta és azt felelte, hogy szívesen látja és maradjon udvarában. Így aztán Guillaume nála maradt és oly kellemesen tudott viselkedni, hogy kicsinyek és nagyok mind megszerették és úgy kitüntette magát, hogy Raymond uram azt akarta, hogy felesége, madona Margarita mellett szolgáljon. És így is történt. Ettől fogva Guillaume még jobban azon igyekezett, hogy úgy szóban, mint tetteben derekasnak bizonyuljon. Azonban, amiként a szerelemben történni szokott, úgy esett, hogy a szerelem meglepte madona Margaritát és felgyújtotta gondolatát. Guillaume tette, szava és alakja annyira tetszett neki, hogy nem tudta megállani és egy nap így szólt hozzá: „Mondd meg, Guillaume, ha egy asszony úgy látszanék, hogy szeret, mernéd-e te is szeretni?” Guillaume, aki észrevette a dolgot, nyíltan felelt: „Igen, megtenném, asszonyom, ha ugyan a látszat igaz lenne.” - „Szent Jánosra, - felelt a hölgy - jól feleltél, ahogy derék férfihoz illik. Most azonban próbára teszek, hogy értesz-e a látszatokhoz és megismered-e, mi az igazság és mi nem?”

„Ahogy Guillaume e szavakat hallotta, azt felelte: „Ugy legyen, asszonyom, ahogy akarod.”

„Ettől fogva kezdett elgondolkodó lenni és Ámor nyomban harczba szállt vele és a gondolatok, melyeket Ámor üzen az övéinek, behatoltak szívének legmélyebb mélyébe és ettől fogva szolgálja lett a szerelemnek és elkezdett kitalálni kellemes és jókedvű dalocskákat, szép éneklésre való énekeket¹⁶³, melyekkel nagy tetszésre talált, legfőként annál, akiért énekelt. Azonban Ámor, ki, ha tetszik neki, megjutalmazza szolgálait, Guillaumenak is meg akarta adni a maga díját és a hölgyet annyira ostromolta szerelmi gondolatokkal és tűnődéssel, hogy nem nyughatott se nappal, se éjjel, hanem folyton a derék és vitéz emberség járt az eszében, mely olyan dusan lakozott Guillaumban.

¹⁶¹ L. sir Robert Wilson tábornok hiteles munkáját: *Oroszország katonai ereje*.

¹⁶² A kézirat a Laurentiana könyvtárban van. Raynouard a *Troubadourok* V. kötetének 189. lapján hivatkozik rá. Szövegében több hiba van. Nagyon is sokat dicsérte és nagyon is kevésbé ismerte a troubadourokat.

¹⁶³ Vagyis ő írta a szöveget is, meg a zenét is.

„Történt egy napon, hogy a hölgy félrevonta Guillaume-ot és így szólt hozzá: „Guillaume, mondd meg, tudod-e már, hogy ami szemedbe tünt, igazság-e vagy hamisság?” Guillaume így felelt: „Madona, Isten engem úgy segítsen, hogy a pillanattól fogva, melyben szolgálatodba léptem, más gondolat nem fér be szívembe, mint hogy te vagy a legjobb, ki a világon élt és szóban, mint cselekedetben a legigazabb. Ezt hiszem és hinni fogom egész életemben.” Erre a hölgy így felelt: „Guillaume, azt mondom neked, hogy ha Isten segít, nem csalódom bennem és amit gondolsz, nem lesz üres és hiábavaló.” És kitárta karjait és édesen megölelte a szobában, hol kettesben ültek és megkezdték enyelgéseiket. Nem tartott azonban sokáig és a gonosz nyelvűek, kiket Isten haragja el ne hagyjon, a dalok miatt, melyeket Guillaume költött, elkezdtek beszélni és pletykázni szerelmükről, mondván, hogy madona Margaritának adta szerelmét és addig beszéltek, míg a dolog fülébe jutott Raymond uramnak. Nagyon bánkódott és szomorkodott először, mert el kellett veszítenie szolgáló bajtársát, kit annyira szeretett, azután pedig és még inkább, mert felesége szégyenbe esett.

„Történt pedig egy napon, hogy Guillaume, csak egyetlen lovásztól kísérve, kiment solymászni és Raymond uram tudakolta, hol van és egy szolga azt felelte, hogy solymászni ment és megmondta a helyet. Raymond titkon rögtön felfegyverkezett és egész egyedül elindult a hely felé, hova Guillaume ment és addig lovagolt, mignem reátalált. Guillaume ahogy megpillantotta, nagyon elcsudálkozott és rögtön rosszat sejtett és elébe menve így szólította meg: „Üdvözlégy, uram. Hogy van, hogy így egyedül jöttél?” Raymond uram így felelt: „Guillaume, téged kereslek, mert beszélgetni akarok veled. Nem fogtál semmit? - Semmit se, uram, mert nem is találtam semmit, már pedig ahol nincs, ott ne keress, mint ahogy a közmondás is mondja. - Hagyjuk ezt a beszédet, szólt Raymond uram, és a hitre, melylyel nekem tartozol, mondd meg az igazat mindabban, amiben kérdezlek. - Istenemre! uram, szólt Guillaume, ha megmondható, meg is mondom. - Nem akarok semmi kétszínűséget, felelt Raymond uram, hanem felelj meg igazán mindenre, amit kérdek. - Amit kérdezel, uram, szólt Guillaume, bizonynyal hiven megfelelek.” És Raymond uram kérdezte: „Guillaume, ha te hiszed Istent és a szent vallást, mondd meg, van-e kedvesed, kiért énekelsz és akiért Ámor fojtogat?” Guillaume ezt felelte: „Uram, hogy énekelhetnék, ha Ámor nem szorítana rá? Tudd meg az igazat, uram, egészen a hatalmában vagyok Ámornak.” Raymond szól: „Ezt meghiszem, mert különben nem tudnál ily jól énekelni; de azt is akarom tudni, ha beleegyezel, hogy ki a hölgyed?” - „Ah! uram, szólt Guillaume, az Isten szent nevére, látod, mit kérdezel! Jól tudod, hogy a hölgyet nem szabad megnevezni és hogy Bertrand de Ventudour is mondja:

Eszem egyet megsug¹⁶⁴,
Titkom bárki is kérdje,
Hazugsággal felelek,
Mert helyesnek nem tartom,
Sőt bolondság és gyermekhez illő,
Hogy bárki, kit szeretnek,
Más férfinak elmondja,
Ha csak segélyt nem várhat tőle.”

„Raymond uram pedig így felelt: „És én hitemre fogadom, hogy segítlek, amennyire csak tőlem tellik.” És addig noszogatta, mignem Guillaume így szólt hozzá:

„Uram, tudd meg hát, hogy feleségednek, Margarita asszonynak a nővérét szeretem és azt gondolom, cseréjével a szerelemnek. Most pedig, hogy tudod, kérlek, légy segítségemre, vagy legalább ne tégy káromra. - Ne csüggedj és bizzál, szólt Raymond, mert esküszöm és lekötöm magamat, hogy mindent, ami hatalmamban van, megteszek érted.” És hitet tett és ezt meg-

¹⁶⁴ Szó szerinti fordítás.

cselekedvén, Raymond így beszélt: „Menjünk a kastélyába, mert itt van a közelben. - Isten nevében kérek, felelt Guillaume, úgy tegyünk.” És elindultak Liet kastélya irányában. Ahogy a kastélyba értek, úgy Robert de Tarascon ur, Ágnes asszonyomnak, Margerita asszonyom nővérének a felesége, mint maga Ágnes asszonyom szívesen fogadta őket. És Raymond uram kézen fogta Ágnes asszonyomat, bevezette a szobába és leültek az ágyra. És Raymond uram így szólt: „Most pedig, sógorasszonyom, a hitre, melylyel nekem tartozol, mondd meg, szeretsz-e valakit szerelemmel?” És ő felelt: „Igen, uram. - És kit? - Oh! ezt már nem mondom meg, de hogyan is kérdezheted!”

„Végül is azonban addig kérte, míg meg nem mondta, hogy Guillaume-ot szereti és ezt azért mondta, mert látta, hogy Guillaume szomorú és elgondolkozó és jól tudta, hogy a nővérét szereti, de félt, hogy Raymond rossz szándékkal van Guillaume iránt. A válasz Raymondot nagyon megörvendeztette. Ágnes mindent elmondott az urának és az ura azt felelte, hogy jól cselekedett és reá hagyta, hogy mindent tehet és mondhat, amivel megmentheti Guillaume-ot. Ágnes nem is késett vele. Szobájába hívta Guillaume-ot és oly sokáig maradt vele egyedül, hogy Raymond azt gondolta, biztosan szerelmeskednek. És mindez nagyon tetszett neki és azt kezdte hinni, hogy amit neki mondtak, nem igaz és csak üres beszéd volt. Ágnes és Guillaume kijöttek a szobából, föltálták a vacsorát és nagy jókedvűen vacsoráltak. Vacsora után Ágnes mindkettőjüknek szobája ajtajának a közelében vettett ágyat és oly jól csinálták a dolgot, hogy Raymond azt hitte, Guillaume Ágnesnél hált.

„Másnap nagy vígan ebédeztek a kastélyban és ebéd után teljes tisztességgel elbucsuztatva utra keltek és visszatértek Roussillonba. És Raymond, mihelyt csak tehetette, elvált Guillaume-tól, bement a feleségéhez és elmondta neki, mit látott Guillaumetól és Ágnestől, ami miatt felesége egész éjjel nagyon bánkódott. És másnap előhívatta Guillaume-ot, szemrehányásokat tett neki és hűtlen barátnak és árulónak nevezte. Guillaume, mint aki semmit abból, amivel vádolta, el nem követett, megkövette és szóról-szóra elmondott neki mindent. És az asszony megkérdezte nővérét és így meggyőződött, hogy Guillaume nem hibázott. És ezért azt mondta és meghagyta neki, hogy költsön egy dalt, melyben kinyilvánítja, hogy kívül senki más asszonyt nem szeretett és Guillaume ekkor költötte a dalt, mely azt mondja:

„Az édes érzés,
Mely szerelemből hajt.”

És amikor Raymond uram hallotta a dalt, melyet Guillaume a feleségének költött, beszéd ürügyén Guillaume-ot elhívta jó messze a kastélytól és levágta a fejét, melyet aztán beletett a tarisznyájába, a testéből pedig kivágta a szívet és odatette a fej mellé. Aztán visszament a kastélyba; megsüttette a szívet, feltáltatta felesége asztalára és megetette vele, anélkül, hogy tudná, mit eszik. Amikor pedig megette, Raymond felállt és megmondta feleségének, hogy amit evett, Guillaume ur szíve volt és megmutatta neki a fejet és kérdezte, hogy jó étek volt-e a szív? Az asszony meghallván, amit mondott, látta és felismerte a fejet. És felelvén, azt mondta, a szív oly jó és izletes volt, hogy soha se étellel, se itallal nem fogja elmulasztatni szájából az izzadást, melyet Guillaume ur szíve hagyott benne. És Raymond kardot rántva, reárohant. Az asszony futásnak eredt, egy erkélyről levetette magát a mélybe és szétzúzta a fejét.

„Az esetnek híre ment egész Cataloniában és az aragoniai király minden országában. Alfonz király és országainak összes bárói nagyon fájlalták és sajnálták Guillaume uram halálát és az asszonyét, kit Raymond ily csufosan végzett ki. Tűzzel-vassal háborút indítottak ellene. Aragoniai Alfonz király elfoglalta Raymond kastélyát és Guillaume-ot meg hölgyét Perpignac város templomának bejárata előtt tétette nyugalomra. Minden igaz szerető könyörög lelkükért Istenhez. Raymondot az aragoniai király foglyul ejtette, élete fogytáig börtönbe záratta és összes jószágait odaadományozta Guillaume rokonainak, meg a hölgy rokonainak, ki meghalt érte.”

ÖTVENHARMADIK FEJEZET. Arábia.

Az igazi szerelem mintáját és hazáját az arab beduin sötétlő sátra alatt kell keresni. Mint egyebüttl, itt is a magány és a derüs éghajlat szülte meg az emberi szív legnemesebb szenvedélyét, azt, melynek boldogsága megköveteli, hogy ugyanoly boldogságot keltsen, mint amekkorát magában hord.

Ahhoz, hogy a szerelem egész lehetőségében megmutatkozzék az emberi szívben, szükséges volt, hogy a szerelmes férfi és nő között lehetőleg teljes legyen az egyenlőség. A mi szomorú nyugati világunkban ez egyenlőség csöppet sincs meg: az elhagyott asszony vagy szerencsétlen vagy pedig becsületétől megfosztott teremtes. Az arab sátrában a fogadalom *meg nem törhető*. A megvetés és a halál nyomon követi az esküszegés bűnét.

A nagylelkűség e népnél oly szentséges valami, hogy adakozás végett *lopni* is szabad. Egyéb-iránt is ott minden nap tele van veszedelemmel és az élet, hogy úgy mondjuk, valami szenvedélyes magányban telik el. Az arabok, még ha csoportosan vannak is, keveset beszélnek.

A sivatag lakójánál nem változik semmi; minden örök és mozdulatlan. A sajátos erkölcsök, melyekről, minthogy tudatlan vagyok hozzájuk, csak gyöngé vázlatot adhatok, alkalmasint megvoltak már Homér idejében is¹⁶⁵. Leírásra első ízben 600 tájában találtak, kétszáz évvel Nagy Károly uralkodása előtt.

Kitetszik, hogy Kelet-hez viszonyítva mi voltunk a barbárok, mikor a keresztes hadjáratokkal¹⁶⁶ háborgatásra indultunk. Ennek megfelelően azt, ami erkölcsünkben nemes, e keresztes hadjáratoknak és a spanyolországi móroknak köszönhetjük.

Ha összehasonlítjuk magunkat az arabokkal, a prózai ember szánakozó mosolyra fog gerjedni. Művészetünk sokkalta magasabban áll, mint az övéké, törvényhozásunk pedig még magasabban. Kétkedem azonban, hogy a házi boldogság tekintetében is mi vagyunk a győztesek: nálunk mindig hiányzott a jóhiszeműség és az egyszerűség, már pedig a családi viszonylatokban legelsőbb is az a szerencsétlen, aki csal. Számára nincs többé biztosság; mert mindig igazságtalan, mindig fél is.

A legrégebb történelmi emlékek keletkezésének korában az arabokat úgy látjuk, mint akik ősidőktől fogva nagyszámu független törzsre tagolódva kóborolnak a pusztában. A szerint, hogy ezek a törzsek több vagy kevesebb könnyűséggel tudtak eleget tenni az ember első szükségleteinek, erkölcsük is többé vagy kevésbé öltöttek elegáns szint. A nagylelkűség mindenütt ugyanegy volt, de a törzs gazdagságának arányában hol a fizikai élethez szükséges negyed ürü adományozásában, hol pedig száz tevének a családi vagy vendégi viszonytól diktált ajándékozásában nyilvánult.

Az arabok hősi százada, vagyis az, melyben e fenkölt lelkek az elmének vagy a mesterkelt érzésnek minden negélyezésétől menten ragyogtak, az a kor volt, mely Mohammed fellépését megelőzte és amely megfelel a mi időszámításunk ötödik századának, Velence alapításának és Chlodvig uralkodásának. Kevélységünket legyen szabad azzal a kéréssel terhelnem, hogy hasonlitsa össze az araboktól reánk maradt szerelmi dalokat és az *Ezeregyéjszakában* tükröződő nemes erkölcsöket az utálatos borzalmakkal, melyek Toursi Gergelynek, Chlodvig történetírójának vagy Eginhardnak, Nagy Károly történetírójának minden egyes lapját vérbe borítják.

¹⁶⁵ 900 évvel Krisztus előtt.

¹⁶⁶ 1095.

Mohammed tulajdonképpen *puritán* volt, az volt a célja, hogy száműzze a gyönyöröket, melyek senkinek se ártanak; azokban az országokban, melyek elfogadták az izlamizmust, megölte a szerelmet¹⁶⁷. Ez az oka, hogy Arábiában, ahol a bölcsője volt, vallása mindig kevésbé talált szigorú követésre, mint a többi mohammedán országban.

A francziák négy folio-kötetet hoztak Egyiptomból, melyek czime: *Dalok könyve*. E kötetek tartalmazzák:

1. A költők életrajzát, kik a dalokat szerzették.
2. Magukat a dalokat. A költő mindent megénekel bennök, ami érdekli. Dicséri gyors paripáját és ijját, miután előbb a kedveséről beszélt. E dalok gyakran a szerző szerelmes levelei voltak, hű leírást küld bennök a szeretett nőnek lelke minden rezdüléséről. Némelykor a hideg éjszakáról szólnak, mikor el kellett tüzelni az ijjat és a nyilvesszőket. Az araboknak nincsenek házaik.
3. A zenészek életrajzát, kik a dalok zenéjét szerzették.
4. Végre a zenei utasítások formuláit. E formulák nekünk megannyi hieroglyphék. E zene előttünk örökre ismeretlen marad, de nem is lelnénk tetszést benne.

Van még egy másik gyűjtemény is, melynek czime: *Azoknak az araboknak a története, kik meghaltak a szerelemtől*.

Ez oly nagyon érdekes könyvek csak igen kevésbé ismeretesek. Annak a kevés számu tudósnek, ki tudott hozzájuk, a tudomány és az akadémiai tempó kiszáritotta a szívét.

Hogy e, régiségük és az általuk megpillantható erkölcsök sajátos szépsége folytán oly érdekes emlékek között eligazodhassunk, néhány történelmi tényhez kell fordulnunk felvilágosításért.

Az arabok már Mohammed előtt, ősidőktől fogva zarándokoltak Mekkába, hogy megkerüljék a *Caabá*-t, vagyis Ábrahám házát. Londonban volt alkalmam látni a szent város tökéletes leábrázolását. Hét-nyolczszáz lapostetejű ház, mely a naptól perzselt homoksivatagban áll. A város egyik végén egy, nagyjában koczka formájú roppant épület emelkedik; ebben van a Caaba; hosszú sor oszlopos folyosókból áll, melyeket az arábiai nap megkövetel, hogy az ember elvégezhesse a szent sétát. Ez oszlopcsarnok vajmi nagyjelentőségű az arab erkölcs és költészet történetében; századokon át nyilván ez volt az egyetlen hely, hol férfiak és nők együtt gyűltek össze. Egymással elvegyülve, lassu léptekkel és a szent énekeket karban énekelve járták körül a Caabá-t; ez háromnegyedórás séta és a körmenet naponta többször ismétlődött; ez volt a szent szertartás, melyre férfiak és nők a sivatag minden részéről összesereglettek. Az arab erkölcsök a *Caaba* oszlopcsarnokában csiszolódtak ki. Csakhamar harcz támadt az apák és a szerelmesek között; aki szerelmes volt, szerelmi ódáiban vallotta be szerelmét a fivér vagy apa szigorú őrizete alatt álló fiatal leánynak, aki mellett a szent sétát végezte. E nép nagylelkű és érzésgazdag tulajdonságai megvoltak már a táborban is, de az arab udvarlás, azt hiszem, a Caaba körül született meg: irodalmuknak itt ringott a bölcsője. Eleinte egyszerűen és hevesen, úgy, ahogy a költő érezte, fejezte ki a szenvedélyt; később a költő, a helyett, hogy szerelmesének megindítására gondolt volna, inkább azon iparkodott, hogy szép dolgokat írjon; ekkor született a szenvedély, melyet a mórok bevitték Spanyolországba és amely még ma is rontja e nép könyveit¹⁶⁸.

¹⁶⁷ A konstantinápolyi erkölcsök. A szenvedély-szerelem megölésének egyetlen módja: a könnyűséggel megakasztani a kristalizációt.

¹⁶⁸ Párisban nagymennyiségű arab kézirat van. A későbbi időkből valóknak sok a mesterkéeltség, de semmi nyoma bennök a görögök vagy rómaiak utánzásának, amiért is a tudósok nagy lenézéssel viseltetnek irántuk.

A tiszteletnek, melylyel az arabok a gyöngébb nem iránt viseltetnek, megkapó bizonyosságát látom az elválás formájában. Az asszony, aki el akar válni, a férj távollétében bevonta és aztán újra felállította a sátrat, de akként, hogy a nyílás az ellenkező oldalon legyen, mint ahol volt. Ez az egyszerű művelet örökre elválasztotta a házasfeleket.

Töredékek a szerelem divánja című arab gyűjteményből.

Összeállította Ebn-Abi-Haglat.
(A királyi könyvtár 1901. és 1462. sz. kézirata.)

Mohammed, Djaafar Elahuazadi fia beszéli, hogy Djamilt, mikor betegen feküdt a kórságtól, melytől meg is halt, meglátogatta Elabas, Sohail fia és akként találta, hogy már ki akarta adni a lelkét. „Oh! Sohail fia, - szólt hozzá Djamil, - mit gondolsz az oly emberről, ki soha bort nem ivott, tilos hasznát nem szerzett, igazságtalanul semmi élő lényt, kinek megölését Isten tiltja, meg nem ölt és aki azt vallja, hogy Istenen kívül nincs más isten és Mohammed az ő prófétája? - Azt gondolom, - felelt Ben Sohail, - hogy az ilyen ember üdvözlő és bejut a paradicsomba. De ki az az ember, akiről beszélsz? - Én vagyok, - felelt Djamil. - Nem gondoltam volna, hogy az izlamot vallod, - szólt erre Ben Sohail, - de meg különben is husz éve már, hogy Bothainát szereted és verseidben ünnepeled. - Ime, a másvilág első napját és e világbeli életem utolsó napját élem, - felelt Djamil, - és mesterünk, Mohammed kegyelme ne legyen velem a végítéletkor, ha valaha is bűnös módon érintettem Bothainát.”

Djamil és kedvese: Bothaina mindketten a Beni-Azra törzshöz tartoztak, mely az összes arab törzsek között nagyhirű a szerelméről. A mód, ahogy szeretnek, közmondásossá vált és Isten nem teremtett másokat, kik a szerelemben oly odaadók lennének, mint ők.

Sahid, Agba fia egyizben megkérdezte egy arabtól: „Melyik törzsből vagy? - Abból, melynek fiai meghalnak, ha szeretnek. - Tehát Azra-törzsbeli vagy? - A Caaba urára mondom, hogy úgy van! - felelt az arab. De hát mi az oka, hogy ti úgy szerettek? - kérdezte tovább Sahid. - Az, hogy asszonyaink szépek és ifjaink szüzsiesek”, - felelt az arab.

Egy izben valaki megkérdezte Aroua-Ben-Hezam-tól¹⁶⁹: „Igaz-e, amit mondanak, hogy az összes emberek között a szerelemben ti vagytok a leggyengédebb szívűek? - Istenemre, úgy van, igaz, - felelt Aroua - és én magam is harmincz fiatalembert ismertem törzsem tagjai között, kiket a halál elragadott és akiknek nem volt más betegségük, mint csak a szerelem.”

Egy Benou-Fazarat-törzsbeli arab egy izben így szólt egy Benou-Azra-törzsbeli arabhoz: „Ti azt hiszitek, hogy szerelemből halni szép és nemes halál, holott ez ostobaság és nyilvánvaló gyöngeség és azok, kiket nagyszívű embereknek tartatok, voltaképen esztelen és elpuhult teremtségek. - Nem beszélnél így, - felelt az Azra-törzsbeli arab, - ha láttad volna asszonyaink hosszú pilláktól elfátyolozott nagy fekete szeméit, melyekből nyilakat lövelnek, ha láttad volna, hogy mosolyognak és sötét ajkaik között fogaik hogyan ragyognak!”

Abou-el-Hassan Ali, Abdalla fia Elzagouni beszéli a következőket: „Egy muzulmán az örülésig szeretett egy keresztény leányt. A körülmények úgy fordultak, hogy egy barátjával, ki be volt avatva szerelmébe, nagy utat kellett tennie idegen országban. Miközben hosszúra nyúlt ügyei ott tartóztatták, halálos betegségbe esett és ekkor így szólt barátjához: „Végóráim elérkezett, soha többé e világban nem látom, akit szeretek és félek, hogy ha mint muzulmán

¹⁶⁹ Aroua-Ben-Hezam szintén az Azra-törzshöz tartozott. Hires költő volt, de még hiresebb, mint egyike a szerelem ama nagyszámban levő vértanuinak, akikre az arabok hivatkozhatnak.

halok meg, a másvilágon se találkozhatom vele.” Kikeresztelkedett és meghalt. Barátja elment a fiatal keresztény leányhoz, kit betegen talált. A leány így szólt: „Ezen a világon sohasem látom többé szerelmesemet; de a másvilágon találkozni akarok vele, ezért tehát vallom, hogy Istenen kívül nincs más isten, és Mohammed az ő prófétája.” Ezt mondván, meghalt és Isten kegyelme legyen vele.”*

Eltemini beszéli, hogy a taglebi arabok törzsében élt egy nagyon gazdag keresztény leány, ki egy fiatal muzulmánt szeretett. Felajánlotta neki vagyonát és minden ékességét, de így se bírta elérni, hogy megszerettesse magát vele. Mikor már elvesztette minden reményét, száz dinárt adott egy művésznak, hogy készítse el annak a fiatalembernek a képmását, kit szeretett. A művész elkészítette a képmást és a fiatal leány, miután megkapta tőle, odaállította egy helyre, ahol mindennap felkereste. Mindig először is megölelte a képmást, aztán leült melléje és a többi időt sirással töltötte. Amikor az est leszállt, köszöntötte a képmást és eltávozott. Ez hosszú ideig így ment. A fiatalember meghalt, a leány látni akarta, hogy legalább holtan megölelje, amit elvégezvén, visszatért a képmáshoz, köszöntötte, mint rendesen szokta: megölelte és lefeküdt melléje. Reggelre holtan találták, kinyujtott karral néhány sorra mutatva, melyet halála előtt irt volt.*

A yameni Oueddah szépségének nagy hire volt az araboknál. - Ő és Om-el-Bonain, Abdel-Aziznak, Merouan fiának a leánya már gyermekkorukban annyira szerették egymást, hogy egy pillanatig se tudtak ellenni egymás nélkül. - Mikor Om-el-Bonain Oualid-Ben-Abd-el-Maleknek lett a felesége, Oueddah megőrült a fájdalomtól. - Miután már hosszú ideig szenvedett és járt elborult elmével, elment Syriába és nap-nap után ott ólálkodott Oualid-nak, Malek fiának háza körül, a nélkül, hogy sikerült volna elérnie célját. - Végre találkozott egy fiatal leánynyal, kit állhatatos igyekezete pártjára térített. Mikor már azt hitte, hogy bizhat benne, megkérdezte tőle, ismeri-e Om-el-Bonain-t? - Hogyne, hiszen az urnóm, - felelt a leány. - Nos hát, - folytatta Oueddah, - urnőd az én unokanővérem és ha hirt viszel neki rólam, bizonyosan meg fogod örvendeztetni. - Szívesen megteszem, - szólt a leány. És rögtön Om-el-Bonainhoz sietett, hogy hirt adjon neki Oueddahról. „Vigyázz, hogy mit beszélsz! - kiáltott fel Om-el-Bonain. - Mit? Oueddah él? - Igen, - felelt a leány. - Menj vissza hozzá, - szólt Om-el-Bonain - és mondd meg neki, hogy ne távozzék, amíg üzenetet nem kap tőlem.” És intézkedett, hogy Oueddah-t belopja magához, ami megtörténvén, elbujtatta egy ládába. Innen csak akkor bocsátotta ki, mikor biztonságban hihette magát és mihelyt valaki jött és megpillanthatta volna, visszabujtatta a ládába.

Történt egy napon, hogy egy gyöngyszemet hoztak Oualidnak és ő így szólt egyik szolgájához: „Fogd e gyöngyöt és vidd Om-el-Bonain-nak.” A szolga átvette a gyöngyöt és elvitte Om-el-Bonain-nak. Minthogy nem jelentette be magát, épp oly pillanatban lépett be Om-el-Bonain-hoz, mikor ez Oueddah társaságában volt és körülnézhetett a helyiségben a nélkül, hogy Om-el-Bonain vigyázhatott volna. Oualid szolgája átadta a gyöngyöt és valami ajándékot kért a drágaságért, melyet hozott. Om-el-Bonain kereken megtagadta, sőt még meg is korholta. A szolga felharagudva távozott és Oualid-hoz sietve, elmondta, mit látott és leírta a ládát, melybe Oueddah bebujt. „Hazudsz, kutyaszülte rabszolga! Hazudsz! - kiáltott Oualid. És berohant egyenesen Om-el-Bonain-hoz. A helyiségben több láda volt; Oualid leült az egyikre, éppen arra, melyben Oueddah rejtőzött és amelyet a rabszolga leirt volt neki. „Add nekem ládádat, - szólt Oualid. - Mind a tiéd, épp úgy, mint magam is, - felelt Om-el-Bonain. - Nos hát, - folytatta Oualid, - ezt akarom, amelyen ülök. - Abban asszonynak szükséges holmik vannak, - felel Om-el-Bonain. - Nem a holmikat, a ládát akarom, - szólt Oualid. - A tiéd, - felelt az asszony. Oualid rögtön elvitte a ládát és előszólitott két rabszolgát, kiknek megparancsolta, hogy ássanak gödröt, oly mélyet, amig vizre akadnak. Azután reáhajolt a ládára és így kiáltott: „Valamit mondtak nekem rólad. Ha igaz, tűnjön el minden nyomod és legyen eltemetve az emlékezed. Ha pedig nem igaz: mi rosszat se cselekszem, ha egy ládát a

földbe sülyesztek; csak száraz fadarabot temetek el.” Erre a gödörbe lökette a ládát és reá-hányatta mind a kiásott követ, meg földet. Ettől fogva Om-el-Bonain folyton odajárt és ott sirdogált, mignem egy nap, arczczal a föld felé, élettelenül találták e helyen.”¹⁷⁰

ÖTVENNEGYPEDIK FEJEZET.

A nők neveltetése.

A mód, ahogy a leányokat ma nevelik és amely a véletlennek, meg a legostobább gőgnek a műve, parlagon hagyja náluk azokat a képességeket, melyek a legfényesebbek és a boldogság tekintetében úgy reájuk, mint reánk nézve a legszámottevőbbek. De hát ki az az ember, aki életében legalább egyszer fel ne kiáltott volna:

Asszonynek tudni untig elég
Agyának ha nem megfejthetetlen talány
Mi más a csizma, mint a topány.

A tudós nők, II. felv. 7. jel.

Párisban a férjhezadandó fiatal leányt legelsőbb is azzal dicsérik, hogy „Roppant szelid természetű, úgy van szoktatva, mint a bárány.” Semmi se hat jobban az ostoba nősülőkre. De nézzék meg őket két év múlva, ahogy borus időben együtt ülnek feleségükkel a reggelinél, sapkával a fejükön és három nagy szál lakájjal a hátuk mögött.

Az Egyesült-Államokban 1818-ban törvényileg harmincznégy botütést ígértek mindenkinek, aki egy virginiai négert megtanít olvasni.¹⁷¹ Semmi se következetesebb és észszerűbb, mint e törvény.

Vajjon az Egyesült-Államok maguk is akkor voltak-e hasznosabbak az anyaországra nézve, mikor még rabszolgái voltak, vagy azóta, amióta egyenlő joguk vele? Ha egy szabad ember munkája kétszer vagy háromszor annyit ér, mint azé, aki rabszolgasorban van, miért ne lenne hasonlóképen a dolog az embernek a gondolkodásával is?

Ha mernők, rabszolga-nevelést adnánk a leányoknak. Bizonyoság reá, hogy amit tudnak, abban csak az hasznos, amire nem akarjuk őket megtanítani.

De azt a kevés tudást is, amit szerencsétlenségre elsajátítanak, ellenünk fordítják, - mondanák bizonyos férjek. Persze és ezért Napoleonnak is igaza volt, hogy nem adott fegyvert a nemzetőrségnek, valamint az ultráknak is igazuk van, hogy kárhoztatják a kölcsönös oktatást. Mert fegyverezzenek fel egy embert és folytassák az elnyomását és meglátják, kitelik tőle a romlottság, hogy ha teheti, önök ellen fordítja e fegyvereket.

Még ha meg is tehetnék, hogy, amiként ez az 1770-iki kolostorokban történt, *Ave Máriák*-kal és sikamlós dalokkal hülyéknek neveljük a leányokat, még ebben az esetben is számolni kellene néhány kis ellenvetéssel:

1. A férj halála esetén nekik kell kormányozniuk a fiatal családot.
2. Mint anyák, ők adják meg a fiugyermekeknek, a jövőző zsarnokoknak az első nevelést, azt, amely a jellemet formálja és a lélekbe beléoltja, *hogy inkább ezen, semmint azon az uton keresse a boldogságot* és aminek az ügye mindig négy-ötéves korban dől el.

¹⁷⁰ E töredékek a fentidézett gyűjtemény különböző fejezeteiből vannak összeválogatva. A *-gal jellettek az utolsó fejezetből valók, mely egy csomó szerelmi vértanuként halt arab rövidre fogott életrajzát tartalmazza.

¹⁷¹ Sajnálom, hogy az olasz kéziratban nem találom megjelölve ez állítás hivatalos kutforrását; szeretném, ha meg tudnák czáfolni.

3. Minden büszkeségünk mellett is azokban az apró otthoni dolgokban, melyektől boldogságunk mindenekfelett függ (mert a szenvedélyek hiányában a boldogság a mindennapi élet kis boszuságainak távoltartásán alapul), nagy fontosság jut az élettársnő tanácsainak. Nem mintha ezeknek valami fontosságot tulajdonítanánk, de az asszony husz éven át ismételteti ugyanazokat a dolgokat, már pedig hol van az a lélek, kiben megvolna a római erély, hogy ellent tudjon állani a gondolatnak, melyet egy egész életen át ismételtetnek előtte? A világ tele van férjekkel, kik feleségüktől vezettetik magukat; de ez nem igazságérzetből vagy az egyenlőség elismeréséből történik, hanem gyöngeségből. Minthogy az erőszaknak engednek, kihívják maguk ellen a visszaélést és néha a megtarthatás szükségessé is teszi a visszaélést.

4. Végül a szerelem korszakában, mely a déli országokban gyakran tizenkét-tizenöt esztendőre terjed és életünk legszebb éveit foglalja magában, boldogságunk teljesen annak a nőnek a kezében van, kit szeretünk. Egy pillanatnyi rosszkor nyilvánított gög örökre boldogtalanná tehet bennünket, már pedig a rabszolga, kit hirtelen trónra ültettek, hogyan jönne kísértetbe, hogy visszaéljen hatalmával? Innen a hamis érzékenység és a női dölyfösség. Azonban semmi se haszontalanabb, mint ez a magyarázat; az emberek *zsarnokok* és tudjuk, hogy mennyire hederitenek a zsarnokok még a legbölcsebb tanácsokra is: aki mindent tehet, csak azokra a figyelmeztetésekre hallgat, melyek hatalmának megnövelésére tanítják. Hol találunk a szegény fiatal leányok egy Quirogát vagy egy Riegot, hogy a zsarnokoknak, kik elnyomják és hogy még jobban elnyomhassák: lealacsonyítják őket, üdvös tanácsokat adjanak, melyekért akasztófa helyett kitüntetés és rendjel a jutalom?

Hogy az ily forradalom évszázadokat igényel, annak az az oka, hogy vajmi sajnálatos módon az első tapasztalatok szükségképen ellentmondanak az igazságnak. Világosítsák fel egy fiatal leány elméjét, formálják ki a jellemét, részesítsék a szó igazi értelmében jó nevelésben: ha, ami előbb vagy utóbb megtörténik, észreveszi, hogy különb a többi nőnél, pedáns, vagyis a legkellemetlenebb és a legkiállhatatlanabb teremtmény lesz a világon. Nincs senki, aki ne inkább egy tudós nő szolgálójával, semmint azzal magával akarja tölteni az életét.

Ültessenek át egy fiatal fát az erdő sűrűjébe, hol szomszédai elfogják tőle a napot és a levegőt. Levelei össze fognak zsugorodni, vékony és nevetséges formát fog ölteni, amely *nem a természetes formája*. Az egész erdőt egyszerre kell ültetni. Melyik az az asszony, aki büszke reá, hogy tud olvasni?

Pedáns emberek kétezer év óta ismételtetik, hogy a nők élénkebb elméjűek, a férfiak alaposabbak, a nők finomabb érzéssel gondolkodnak, a férfiaknak több a figyelő erejük. Egy párisi ficsur a versaillesi kertben sétálgatva, abból, amit látott, azt a következtetést vont le, hogy a fák megnyirva bujnak ki a földből.

Bevallom, hogy a kislányok fizikailag kevésbé erősek, mint a kisiúk: ebből ugyancsak lehet következtetni elméleti képességeikre, mert hiszen tudvalevő, hogy Voltaire és D'Alembert századuk legizmosabb öklű férfiúi voltak. Mindenki elismeri, hogy egy tizesztendős kisleány huszszorta eszesebb, mint egy ugyanolykorú tacsó. Miért van, hogy ugyanaz a leány huszéves korában mintaszerű hülye, félszeg, rettegő és fél a póktól, a tacsó pedig elmés fiatalember?

A nők csak azt tudják, amire nem akarjuk őket megtanítani és amit az élet tapasztalataiból olvasnak ki. Ezért oly roppant hátrányos rájuk nézve, ha nagyon gazdag családnak a gyermekei; ahelyett, hogy olyan emberekkel érintkeznének, kik *természetes* módon viselkednek velük szemben, szobaleányokkal és társalgónőkkel, vagyis a gazdagságtól megrontott és elfonnyadt teremtményekkel vannak körülvéve.¹⁷² Nincs butább dolog a világon, mint egy herceg.

¹⁷² L. Staël asszony, Collé, Duclos, a Bayreuthi örgrófnő emlékiratait.

A fiatal leányok, mert rabszolgaságban érzik magukat, korán kinyitják a szemüket; mindent látnak, de sokkal tudatlanabbak, semhogy jól láthatnának. Franciaországban egy harmincz-éves nőnek nincs annyi ismerete, mint egy tizenötéves fiúnak, egy ötvenéves nő nem olyan értelmes, mint egy huszonötéves férfi. Példák: a csodálat, mely Sévigné asszonyt XIV. Lajos legképtelenebb cselekedeteivel szemben is eltölti és a gyermekesség, ahogy d'Épinay asszony okoskodik.¹⁷³

Gyermekeiket az asszonyoknak kell táplálniok és gondozniok. - Amazt tagadom, emezt helybenhagyom. - *Nekik kell továbbá ellenőrizniük a szakácsnő számadásait.* - Tehát nincs idejük, hogy az ismeretek megszerzésében lépést tartsanak egy tizenötéves fiúval. A férfiak bírák, bankárok, ügyvédek, kereskedők, orvosok, papok stb. lesznek. És mégis van idejük, hogy elolvassák Fox beszédeit, vagy Camoens *Luziada*-ját.

Pekingben a bíró, ki már jókor reggel rohan a törvényszéki palotába, hogy annak rendje és módja szerint bebörtönöztesse és tönkretégye a szegény hirlapírót, ki magára haragitotta az államtitkárt, kinél neki tegnap szerencséje volt ott ebédelhetni, bizonyára épp úgy el van foglalva, mint a felesége, ki átnézi a szakácsnő számadását, kis leányával megfoltoztatja a harisnyáját, gondoskodik, hogy meglegyen a táncz- és zongora-leczkéje, fogadja a plébánia-beli káplán látogatását, meghallgatja a legujabb híreket, aztán elmegy kalapot választani a Richelieu-utczába és sétálni a Tuileriákba.

A bíró magasztos teendői között is oda-odagondol a sétára, melyet felesége a Tuileriákban végez és ha azzal a hatalommal is, mely a világegyetemet szabályozza, olyan jó lábon volna, mint azzal, mely az államot kormányozza, azt kérné az égtől, hogy engedélyezzen, saját javukra, nyolcz-tíz órával több alvást az asszonyoknak. A társadalom mai helyzetében a szabad idő, mely a férfi számára a boldogság és a gazdagság forrása, a nőknek nemcsak nem előny, de egyenesen egyike azoknak a gyászos kiváltságoknak, melyektől az érdemes bíró szívesen segítene megszabadítani bennünket.

ÖTVENÖTÖDIK FEJEZET.

Ellenvetések a nők taníttatása ellen.

De hát a nők dolga, hogy ellássák a háztartást. - Ezredesemnek négy leánya van, kiket a legjobb elvek szerint nevel, vagyis egész nap foglalatatoskodnak. Amikor belépek hozzájuk, Rossini szerzeményeit éneklik, melyeket Nápolyból hoztam nekik, egyébként olvassák Royaumont bibliáját, tanulják a történelem legijesztőbb dolgait, vagyis az évszámokat, jártasak a földrajzban, nagyszerűen himeznek és meg vagyok győződve, hogy e négy csinos kis leány mindegyike munkájával meg tud keresni napi nyolcz soust. Háromszáz napot számítva, ez egy év alatt négyszáznolczvan frankot tesz ki, kevesebbet, mint amennyit egy-egy tanítójuknak fizetnek. És ezért az évi négyszáznolczvan frankért hagyják elveszni az időt, amely alatt az emberi gépnak módjában van eszméket szerezni.

„Ha a nők élvezettel olvasnák azt a tiz-tizenkét jó könyvet, mely évente Európában megjelenik, csakhamar abba hagynák gyermekeik gondozását.” Olyan ez, mintha attól félnénk, hogy, ha fákat ültetünk az oczeán partjára, megakasztjuk a hullámok mozgását. A nevelés nem ebben az értelemben mindenható. Egyébiránt négyszáz év óta ugyanazt az ellenvetést hangoztatják mindenféle taníttatás ellen. A párisi asszonynak 1820-ban nemcsak több az erénye, mint 1720-ban, Law rendszerének és a regensnek a korában, de az akkori leggazdagabb adószedő leánya is kevésbé részesült alapos nevelésben, mint ma a legkisebb ügyvédé.

¹⁷³ I. kötet.

Vajjon ezért a háztartási teendők kevésbé jutnak ellátásra? Bizonyára nem. És miért? Azért, mert a nyomor, a betegség, a szegény, az ösztön felkényszerítik az elvégzésüket. Mintha csak azt mondanák, hogy a tiszt, ki nagyon szeretetreméltó, elveszti a lovagláshoz való ismereteket; elfelejtik, hogy az első alkalommal, mikor megengedné magának ezt a nemtörődést, kitörné a karját.

Az eszmék elsajátítása mindkét nemnél ugyanazokat a jó és ugyanazokat a rossz következményeket vonja maga után. A hiuság sohasem fog hiányozni belőlünk, még akkor sem, ha a legteljesebben áll is, hogy nincs reá semmi okunk: példa gyanánt idézzük a kisvárosi polgárokat; kényszerítsük hát legalább, hogy valami igaz érdemre, a társadalom szempontjából hasznos vagy kellemes dologra támaszkodjon.

A fél-ostobák, tovasodortatva a forradalomtól, mely Franciaországban mindent megváltoztat, husz év óta kezdik bevallani, hogy a nők is végezhetnek bizonyos dolgokat, de olyanokra kell szorítkozniok, melyek megfelelnek nemüknek: virágültetésre, növénygyűjtemény összeállítására, kanári-etetésre; ezek azok a dolgok, amiket ártatlan időtöltésnek neveznek.

1. Ez ártatlan időtöltések többek érnek a tétlenségnél. Hagyjuk ezt az ostoba nőknek, mint ahogy az ostoba férfiaknak hagyjuk azt a dicsőséget, hogy couplet-kat irjanak a háziur tiszteletére. De vajjon lehet-e jóhiszeműen tanácsolni Roland asszonynak vagy Hutchinson asszonynak¹⁷⁴, hogy egy bengáli rózsátó gondozásával töltsék az életüket?

Ez az egész okoskodás abban összegeződik, hogy az ember azt akarja mondhatni rabszolgájáról: „Sokkal ostobább, semhogy árthatna.”

Azonban egy bizonyos törvény folytán, mely, bár a közönséges szem sohasem pillantja meg, a természet törvénye és amelynek *sympathia* a neve, az ember élettársának hibái nem egyenesen azzal a rosszal ártanak a boldogságának, melyet magukban véve okozhatnak. Ami engem illet, szinte jobb szeretném, hogy feleségem pillanatnyi haragjában pofon akarjon ütni, semmint hogy minden este rossz kedvvel fogadjon.

Végül pedig az együtt élő emberek között a boldogság ragadós.

Hogy az ember barátnője, mialatt ő maga a Mars-mezőn vagy a képviselőházban van, azzal foglalkozik-e, hogy Redouté szép rajza után lerajzol egy rózsát vagy pedig Shakespeare valamelyik kötetét olvassa, ez egyaránt ártatlan időtöltés, csak hogy azokkal a gondolatokkal, melyeket a rózsából meritett, hamarosan untatni fogja az embert, meg aztán vágyakozni fog, hogy este társaságba menjen, mert valamivel élénkebb benyomásokat is akar. Ha ellenben figyelmesen olvasta Shakespearet, ugyanoly fáradt lesz, mint ön, ugyanannyi élvezete volt, mint önnek és szívesebben megy önnel sétálni a vincennesi erdőbe, mint akár a legdivatosabb estélyre. A nagyvilági gyönyörök nem a boldog asszonyoknak valók.

A tudatlanok született ellenségei a nők taníttatásának. Ma a nőkkel töltik idejüket, udvarolnak nekik és a nők jól bánnak velök; mi lenne belőlük, ha a nők egyszer beleunnának az ostromba? Ha mi megbámult arccal és egy félévig még kissé durván recsegő hanggal térünk vissza Amerikából vagy Indiából, mit felelhetnének elbeszélésünkre, ha nem mondhatnák: „Ami bennünket illet, a nők a mi pártunkon vannak. Mialatt ön Newyorkban járt, a tilburyk színe megváltozott; most a fekete a divatos”. És mi figyelemmel hallgatjuk, mert ezt jó tudni. Ez vagy az a csinos nő reánk se néz, ha hintónknak rossz a színe.

Ugyanez ostobák, minthogy nemüknek a kiválóságra való előjogánál fogva kötelezve érzik magukat többet tudni, mint a nők, tönkre lennének téve, ha a nőknek eszökbe jutna, hogy

¹⁷⁴ L. e. kiváló nők emlékiratait. Más neveket is idézhetnék, de ezek ismeretlenek a közönség előtt, meg aztán az élőkre még csak czélozni se szabad.

tanuljanak valamit. Egy harmincéves ostoba ma, ha egy barátjának a kastélyában lát tizenkét éves lányokat, így szól magában: „Tíz év múlva velök fogom tölteni életemet”. Képzeljük el, hogy kiáltana fel és mennyire meg lenne rémülve, ha azt látná, hogy valami hasznosat tanulnak.

A művelt nő, ha a gondolatok elsajátításával nem veszítette el nemének kellemét, biztos lehet, hogy a társaság és az asszonyos férfiak udvarlása helyett századának legkitünőbb férfiai között talál oly megbecsülést, mely szinte a lelkesedésig fokozódik.

A nők nem társnői, hanem versenytársai lennének a férfiaknak. - Ugy van és pedig nyomban azután, mielőtt sikerült rendeletileg beszüntetni a szerelmet. Amíg azonban ez a szép törvény életbe nem lép, a szerelemnek még több lesz a varázsa és mámorító képessége. Az alap, melyen a *kristalizáció* felépül, kiszélesedik; a férfi a nő mellett, kit szeret, fölhasználhatja összes eszméit, a természet új bájt nyer szemükben és mert az eszmék mindig visszatükrözik a jellem bizonyos árnyalatait, jobban fogják ismerni egymást és kevesebb oktalanságot követnek el; a szerelem kevésbé lesz vak és kevésbé fog bajt okozni.

A tetszés vágya a szemérmest, a tapintatot és a női kellemet örökre kívül tartja a tanulás hordtávolán. Az ettől való rettegés olyan, mintha az ember félne arra tanítani a fiúlelétét, hogy tavasszal ne énekeljen.

A női kellemnek nem feltétele a tudatlanság; példa gyanánt idézhetjük falusi nyárspolgáraink érdemes hitveseit vagy Angliában a jól táplált kereskedők feleségeit. A hivatkozás, mely egyik fajtája a *pedanteriának* (mert *pedanteriának* nevezem az oly hivatkozást, mely kellő ok nélkül beszél egy Leroy-ruháról, vagy Romagnesi valamelyik románczáról, épp úgy, mint ahogy hivatkozás Fra Paolot vagy a tridenti zsinatot emlegetni, ha jámbor hittérítőinkről van szó), az, hogy például Rossiniről pont a megállapított frázist kell mondani, öli Párisban a nők kellemét, és mégis, e ragályos betegség rettenetes következményei ellenére is nem a párisi nők a legszeretetre méltóbbak egész Franciaországban? Nem ők-e azok, kiknek a véletlen a legtöbb helyes és érdekes eszmét ültette a fejébe? Már pedig éppen az ilyenfajta eszméket kérem a könyvektől. Bizonyára nem fogom tőlük azt kívánni, hogy (miután itt van Tracy commentárja, melyet Montesquieuhöz irt) Grotius-t vagy Puffendorft olvassák.

A nők kényes finomsága következménye annak a kockázatos helyzetnek, melybe már korán belejutnak, annak a szükségszerűségnek, hogy életüket kegyetlen és bájos ellenségek között kell tölteniük.

Franciaországban talán ötvenezer olyan nő van, kit vagyona felment minden munka alól. Csakhogy munka nélkül nincs boldogság. (A szenvedélyek maguk is munkára, még pedig igen erős munkára kényszerítenek, mely lefoglalja a lélek egész cselekvőképességét.)

Az olyan asszony, kinek négy gyermeke és tízezer livres járadéka van, *dolgozik*, amennyiben harisnyát köt vagy ruhát varr a leányának. Lehetetlen azonban, hogy egy asszony, kinek külön hintója van, himzéssel vagy horgolással munkálkodjon. A hiuság egynémely apró felvillanásától eltekintve, lehetetlen, hogy érdeket találjon ebben a foglalkozásban; egyszerűen nem dolgozik.

Következésképpen boldogsága erősen meg van támadva.

Sőt, mi több, a zsarnok boldogsága is, mert az olyan asszony, kinek szivét két hónap óta a himzésen kívül nem mozgatta meg semmiféle más érdek, esetleg arra vetemedik, hogy úgy érzi, a kedvtelés-szerelem vagy a hiuság-szerelem, vagy végül a phisikai szerelem roppant nagy boldogság ahhoz az állapothoz képest, melyben leledzik.

A nőnek nem szabad beszélgetnie magáról. - Erre újból azt felelem: Ki az a nő, kit azért emlegetnek, mert tud olvasni?

És ki akadályozza meg a nőket, hogy, amíg sorsuk forradalma bekövetkezik, elrejtsek a könyvet, melylyel foglalkoznak és amely naponként tisztességes adag boldogságot juttat nekik? Mellékesen elárulok nekik egy titkot. Ha az ember kitűzött maga elé valami cél, például azt, hogy tiszta fogalmat szerezzen Fiesco 1547-iki genuai összeesküvéséről, a legizetlenebb könyv is érdekessé válik: olyan ez, mint a szerelemben a találkozás egy közömbös valakivel, ki attól jön, kit szeretünk; és az érdek hónapról-hónapra növekszik, mignem végeztünk Fiesco összeesküvésével.

A nő erényeinek igazi színhelye a betegszoba. - De akik ezt mondják, vállalják-e kinyerni az isteni jóságtól, hogy, a nők foglalkoztatása végett, megkettőzteti a betegségeket? Ez az ellenvetés a kivételekből okoskodik.

De egyébiránt is csak azt mondom, hogy a nők úgy használjanak fel naponta három-négy üres órát, mint ahogy az értelmes férfiak töltik el üres idejüket.

Egy fiatal anya, kinek fia vörhenyben fekszik, még ha akarna, se találna élvezetet Volney syriai utleírásának az olvasásában, épp úgy, mint ahogy férje, a gazdag bankár, valamely üzleti összeomlás pillanatában nem talál élvezetet a Malthus tanairól való elmélkedésben.

Az egyetlen mód, hogy a gazdag nők kitüntessék magukat a közönséges nőkkel szemben: az erkölcsi felsőbbrendűség. Ekkor azután *természetesen* adódik, hogy más érzéseik vannak.¹⁷⁵

Azt akarja, hogy egy nő írónő legyen? Csak úgy, mint ahogy ön, mikor énekmestert fogad a leányának, azt tervezi, hogy majd fel fog lépni az operában. Azt mondanám, hogy egy nő csak úgy írjon könyveket, mint Staal (de Launay) asszony, hátrahagyott műveket, melyek halála után jelennek meg. Az olyan nőnek, ki még nincs ötvenéves, az írás annyit jelent, mint a legnagyobb mértékben kockára tenni a boldogságot. Ha oly szerencsés, hogy van kedvese, legelőbb is ezt veszti el.

Csak egy kivételt ismerek: azt, mikor a nő családjának eltartása vagy neveltetése végett írja a könyveket. Ebben az esetben, ha műveiről beszél, mindig az anyagi érdek mögé kell vonulnia és egy kapitányhoz, például, így kell szólnia: „Az ön rangja önnek évenként négyezer frankot jövedelmez, én pedig a múlt évben, két angol-fordításom révén háromezeröttszáz frankkal többet áldozhattam két fiam neveltetésére.”

Az ilyen esettől eltekintve, a nőnek úgy kell megjelentetnie a könyvét, ahogy Holbach báró vagy De la Fayette asszony tették; legjobb barátaik se tudtak róla. Hátrány nélkül csak a *megvásárolható leány* tehet közzé könyvet; a közönséges emberek, miután tetszésük szerint lenézhetik helyzete miatt, az egekig fogják magasztalni tehetsége miatt, sőt belé is habarodnak e tehetségbe.

Azok között, kiknek hatezer livre évjáradékuk van, sok ember van Francziaországban, kik rendszeresen az irodalomban találják boldogságukat, a nélkül, hogy eszükbe jutna maguknak is a könyvirók közé lépni; számukra valamely jó könyvnek az olvasása egyike a legnagyobb élvezeteknek. Tíz év múlva kétszerte többet ér az elméjük, már pedig senki se tagadhatja, hogy általában minél különb valakinek az elméje, annál kevésbbé vannak olyan szenvedélyei, melyek összeférhetetlenek mások boldogságával.¹⁷⁶ Azt sem fogják továbbá tagadni, hogy az oly nő gyermekei, ki Gibbon-t és Schiller-t olvassa, értelmesebbek lesznek, mint az olyané, aki az olvasót morzsolgatja és Genlis asszonyt olvassa.

¹⁷⁵ L. Hutchinson asszonyt, ki nem akart használt lenni családjának és férjének, kit imádott, oly módon, hogy eláruljon néhány királygyilkost az esküszegő II. Károly minisztereinek. (II. köt. 284. 1.)

¹⁷⁶ Ez az, amiért sokat remélek a kiváltságosok születendő nemzedékétől. És azt is reményilem, hogy férjek, kik e fejezetet olvassák, három napra kevésbbé lesznek zsarnokok.

Egy fiatal ügyvéd, kereskedő, orvos, mérnök minden műveltség nélkül is kiléphet az életbe; hivatásának gyakorlása közben nap-nap után pótolja a hiányt. De miféle segédforrások vannak egy nőnek, hogy elsajátítsa e becses és szükséges kelléket? Háztartásának magányába rejtőzve az élet és a kényszer nagy könyve örökre becsukva marad előtte. A három aranyat, melyet hétéfőnként férjüktől kapnak, mindig ugyanazon a módon, szakácsnőjükkel számolgatva költik el.

Azt mondanám és pedig éppen a zsarnokok érdekében: A legsilányabb férfi is, ha huszéves és rózsás arcú, veszedelmes az oly nőre, ki nem tud semmit, mert ez egészen ki van szolgáltatva az ösztönnek; a művelt nőre ugyanaz a férfi csak olyan hatást tesz, mint egy szép lakáj.

A mai nevelésben az a mulatságos, hogy a fiatal leányokat csupa olyan dologra oktatják, amit, mihelyt férjhezmentek, gyorsan el kell feledniük. Hat éven át naponta négy órát fordítanak rá, hogy jól tudjanak hárfázni; félelnyi idő kell, hogy miniature- vagy aquarelle-képeket tudjanak festeni. A legtöbb fiatal leány még a tűrhető középserűségig se viszi; innen a közmondás: Aki műkedvelőt mond, tudatlant gondol.¹⁷⁷

És tegyük fel, hogy egy fiatal leánynak van valami tehetsége. Három évvel azután, hogy férjhezment, havonta csak egyszer veszi elő hárfáját, vagy az ecsetet: amire annyi fáradságot áldozott, meguntta válik előtte, ha csak véletlenül művészlélek nem lakozik benne, ami ritka eset és ami kevésbé tesz alkalmassá a háztartás ellátására.

Igy történik, hogy az illendőség hamis ürügye alatt a fiatal leányokat nem tanítják semmi olyasra, ami irányíthatná őket azok közt a viszonyok között, melyekkel az életben találkozhatnak. Sőt többet tesznek. Elrejtik, letagadják előlük a körülményeket, hogy aztán hatásukhoz hozzáadódjék: 1. a meglepetés hatása, 2. a hazugnak bizonyult nevelésre visszahulló gyanakvás hatása.¹⁷⁸ Vallom, hogy a jól nevelt fiatal leányokat fel kell világosítani a szerelemről. Ki merné jóhiszeműen állítani, hogy mai erkölcsünk mellett a tizenhatéves leányok nem tudnak a szerelem létezéséről? És kitől kapják ezt az oly fontos és jól csak oly nehezen megadható ismereteket? Gondoljanak Julie d'Étanges-ra, mily panaszkodva beszél a felvilágosításokról, melyekkel egy szobaleány látta el. Hálával kell viseltetnünk Rousseau iránt, hogy a hamis illendőség századában mert igazán festeni.

Megfelelően annak, hogy a mai nőnevelés a modern Európának talán a legmulatságosabb képzelensége: a nők annál többet érnek, minél kevésbbé részesültek az ugynevezett nevelésben.¹⁷⁹ Talán ez az oka, hogy Olaszországban, Spanyolországban annyira felette állanak a férfiaknak, sőt azt mondanám: felette a más országbeli nőknek.

ÖTVENHATODIK FEJEZET. (I.) Folytatás.

Franciaországban a nőkre vonatkozó összes felfogásaink kutforrása a háromgarasos katechismus és mulatságos, hogy sok ember, aki egy ötvenfrankos ügy elintézésében éppenséggel nem fogadja el e könyv tekintélyét, betűszerint és ostobán ragaszkodik hozzá, ha arról van szó, ami, a tizenkilencedik század megszokásainak hiusági vonatkozásait tekintve, talán a legközelebből érinti boldogságát.

¹⁷⁷ E közmondásnak épp az ellenkezője az igaz Olaszországban, hol a legszebb hangokat a színháztól távol álló műkedvelőknél találja az ember.

¹⁷⁸ D'Épinay asszony neveltetése. (*Emlékiratok*, I. köt.)

¹⁷⁹ A modort illetőleg elfogadom a nevelést. A Verte-utczában jobban tudják, hogyan kell belépni a szalonba, mint a Saint-Martin-utczában.

Nem kell válás, mert a házasság *mysterium*. És micsoda *mysterium*? Jelképe Jézus Krisztus és az egyház egyesülésének. És mi lett volna ezzel a *mysteriummal*, ha az *Ecclesia* szó a him-nemüek közé tartozott volna?¹⁸⁰ Azonban hagyjuk az előítéleteket, melyek összeomlanak¹⁸¹, vegyük figyelembe csak ezt a különös látványt: a nevetség fejszéje elvágta a fa gyökerét; de az ágak tovább virágzanak. Visszatérve azonban a tényre és következményeire:

Mindkét nemnél a végső öregkorbeli sors attól függ, hogy az ember miként használta fel az ifjúságát. A nőknél pedig még korábban kezdődik e szabály érvényessége. Hogy fogadnak egy negyvenötéves nőt a társaságban? Szigorúan és kevésbé jól, mint ahogy megérdemelné. Huszéves korukban hizelegnek a nőknek, negyvenéves korukban magukra hagyják őket.

Negyvenötéves korában a nőknek csak a gyermekei vagy a kedvese révén van jelentősége.

Egy anya, aki kitűnik a szépművészetekben, tehetségét csak abban a felette ritka esetben származtathatja át fiára, amikor a fiu éppen az erre a tehetségre való lélekkel született a világra. Az olyan anya, kinek művelt az elméje, fogalmat adhat fiának nemcsak a tisztára kellemes képességekről, de egyáltalában minden, a társadalmi életben hasznos képességről és lehetővé teszi neki, hogy válasszon. A törökök barbársága nagyrészt a szép georgiai nők szellemi bárdolatlanságának a következménye. A párisi fiuk anyáiknak köszönhetik azt a kétségbevonhatatlan fölényt, melyet tizenhatéves korukban hasonló koru vidéki társaikkal szemben mutatnak. A tizenhat- és huszonötéves kor között történik aztán, hogy fordul a kocka.

Azok az emberek, kik feltalálták a villámhárítót, a könyvnyomtatást, a posztószövést, nap-nap után hozzájárulnak boldogságunk előmozdításához és hasonlóképpen van a dolog a Montesquieu-kkel, a Racine-okkal, a la Fontaine-ekkel. Már pedig a lángelmék száma, melyet valamely nemzet produkál, arányos azoknak az embereknek a számával, kik megfelelő kiképzetésben részesülnek¹⁸² és semmi se bizonyítja, hogy cipészemben nem olyan lélek lakozik, amilyen ahhoz kell, hogy az ember úgy írjon, mint Corneille; azonban hiányával van a nevelésnek, mely kifejlésze érzéseit és megtanítsa, hogy miként közölje ezeket a közönséggel.

A leánynevelés mai rendszere mellett mindazok a lángelmék, kik *nőknek* születtek, elvesztek a közhaladás számára; mihelyt a véletlen alkalmat ad nekik képességeik megmutatására, vállalkoznak akár a legnehezebb feladatra is. Példák gyanánt említhetjük II. Katalint, kinek a veszedelem és a k... volt a nevelője, Roland asszonyt, Mari Alessandra-t, ki ezredet toborzott és vitt harczba a francziák ellen, Carolina nápolyi királynét, ki jobban fel tudja tartóztatni a liberalismus terjedését, mint az összes Castlereagh-ek... Ami a nőknek a szellemi termékek terén való kiemelkedésének útját állja, arra nézve utalunk a szeméremről szóló fejezet 1. pont-

¹⁸⁰ Tu es Petrus, et super hanc petram
Aedificabo Ecclesiam meam.

(L. de Potter: *Az Egyház története*.)

¹⁸¹ A vallás magánügy minden ember és az Istenség között. Mi jögon áll valaki Istenem és közém? A társadalmi szerződéstől beiktatott ügyvivőt csak olyan dolgokra nézve veszem igénybe, melyeket magam nem végezhetek el.

Miért ne fizetné meg egy franczia ugyanugy a papját is, mint a péket? Hogy Párisban jó kenyeret kaphatunk, az azért van, mert az államnak még nem jutott eszébe, hogy ingyenessé deklarálja a kenyérral való ellátást és a kincstár terhére vállalja a pékeket.

Az Egyesült-Államokban mindenki maga fizeti a papját; ez urak kénytelenek kitenni magukért és szomszédomnak eszébe se jut, hogy reám kényszerítse a papját. (Birbeck levelei.)

¹⁸² L. az 1795-iki tábornokokat.

jára. Mire nem vitte volna Miss Edgeworth, ha a fiatal angol hölgyet kötelező meggondolás nem kényszerítette volna, hogy, amikor fellépett, a regénybe tegye át a szószerket?¹⁸³

Hol van a férfi, ki szerelmi viszonyában vagy házasesetében részese annak a boldogságnak, hogy gondolatait azon mód közölheti a nővel, ki mellett életét tölti, ahogy azok elméjében jelentkeznek? Találhat jó szívet, mely megosztja vele bánatát; de gondolatait, ha meg akarja magát értetni, mindig apró pénzre kell váltania és vajmi nevetséges volna, ha észszerű tanácsokat várna egy oly elmétől, mely csak ilyen adagolás mellett tudja felfogni a dolgokat. A mai nevelés szerint a legtökéletesebb nő is elszigetelten hagyja társát az élet veszedelmeiben és csakhamar abba a helyzetbe jut, hogy untatóvá válik.

Mily kitűnő tanácsadót találhatna az ember a feleségében, ha ez tudna gondolkodni! Olyan tanácsadót, kinek elvégre, egyetlen dolgot kivéve, mely csak az élet tavaszán számít, tökéletesen ugyanazok az érdekei, mint önéi!

Az elme egyik legszebb előjoga, hogy tekintélyt szerez az öregségnek. Gondoljunk Voltaire-re, kinek Párisba való megérkezése elhalványítja a királyi felséget. Ami azonban a szegény nőt illeti, nekik, mihelyt oda az ifjuság ragyogása, már csupán az a szomorú boldogság áll nyitva, hogy tévhitben ringassák magukat a szerep felől, melyet a világon játszanak.

Az ifjukori tehetségek maradványai csak nevetségül szolgálnak és a mai viszonyok között a nőknek az volna a szerencsájük, ha ötvenéves korban meghalának. Ami az igaz erkölcsöt illeti, minél eszesebb valaki, annál tisztábban látja, hogy a boldogságnak egyedül az igazság az útja. A lángelme hatalom, de még inkább fáklya, mely megpillantatja a boldoggá levés nagy művészetét.

A legtöbb ember életében van egy pillanat, amikor nagy dolgokat művelhet, már mint az a pillanat, melyben semmi se látszik előtte lehetetlennek. A nők tudatlansága elvesztegette ezt az emberi nem szempontjából oly nagyszerű esélyt. A szerelem ma legfeljebb arra ösztönzi az embert, hogy jól ülje meg a lovat, vagy jól válassza meg a szabóját.

Nincs időm, hogy védművekről gondoskodjam a kritika ellen, de ha tőlem függene megállapítani a szokásokat, a leányokat, amennyire csak lehetséges, ugyanolyan oktatásban részesíteném, mint a fiukat. Minthogy nem szándékom, hogy feleslegesen írjak meg egy könyvet, nem kívánhatják tőlem, hogy elmondjam, mennyiben képtelenség, ahogy az embereket ma nevelik. (Nem tanítják nekik a két legelső tudományt: a logikát és az erkölcsöt.) De ugyis, ahogy van, azt tartom, hogy helyesebb lenne, ha a fiatal leányokat ebben a nevelésben részesítenék, semmint hogy tisztán csak zenére, aquarelle-festésre és himzésre oktatják őket.

Következésképpen tehát a leányok tanuljanak meg olvasni, írni és számolni, még pedig kölcsönös oktatás útján, központi intézeti-iskolákban, hol, a tanárokat kivéve, más férfinak szigorúan tilos jelen lenni. A gyermekek összeseregeltetésének az a nagy előnye, hogy bármily korlátozottak legyenek is a tanárok, a gyermekek kis társaiktól azok ellenére is megtanulják a társaságban való élést és az érdekek kimélésének művészetét. Egy értelmes tanár megmagyarázná a gyermekeknek, hogy mi van apró torzsalkodásaikban és barátkozá-

¹⁸³ Művészeti szempontból ez a nagy fogyatékosága az észszerű kormányzatnak és egyszersmind az egyetlen észszerű dicsérete is a XIV. Lajos-féle monarchiának. L. Amerika irodalmi meddőségét. Egyetlen egy oly románcz se, mint aminők Burns Robert vagy a tizenharmadik századbeli spanyolok költeményei. - L. a modern görögök csodálatraméltó románczait, továbbá a spanyolok, a tizenharmadik századbeli dánok és még inkább a hetedik századbeli arabok költeményeit.

sukban és ily módon sokkal jobban megkezdhetné erkölcsi nevelésüket, semmint az *Aranyborju* meséjével.¹⁸⁴

Kétségtelen, hogy néhány év múlva minden megtaníthatót a kölcsönös oktatás módszerével fognak tanítani, azonban, a mai állapotokat véve, azt akarnám, hogy a leányok éppugy tanuljanak latinul, mint a fiuk; a latin-tanulás jó, mert az embert megtanítja unatkozni; a latinnal együtt jönne aztán a történelem, a számtan, a táplálkozás vagy gyógyhatás szempontjából hasznos növények ismerete, azután a logika és az erkölcsstan stb. A táncz-, zene- és rajz-oktatásnak öt éves korban kellene kezdődnie.

Tizenhat éves korában a leánynak arra kell gondolnia, hogy férjet találjon és ugyanakkor anyjától helyes fogalmakat kell kapnia a szerelemről, a házasságról és arról, hogy mennyire kevésbé lehet megbizni a férfiakban.¹⁸⁵

ÖTVENHATODIK FEJEZET. (II.) A házasság.

A nők hűsége oly házasságban, melyből hiányzik a szerelem, jóformán természetellenes dolog számába veendő.¹⁸⁶

E természetellenes dolog elérésére mozgósították a pokoltól való félelmet és a vallásos érzéseket; Spanyolország és Olaszország példája mutatja, hogy milyen sikerrel.

Franciaországban a dolgot a közvélemény segédelmével akarták elérni, mint amely az egyetlen gát, mely ellentállhat a támadásoknak. De rosszul építették meg. Vajmi abszurdum azt mondani egy fiatal leánynak: „Hü legyél a férjhez, kit választottál”, aztán hozzáerősíteni egy unalmas aggastyánhoz.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Kedves tanítványom, az ön atyja ura szereti önt, bizonyság reá, hogy havonként negyven frankot ad, hogy önt matematikára, rajzra oktassam, szóval olyan dolgokra, amelyekkel fentarthatja magát. Ha ön fázna, mert nem volna köpönyege, apja ura szenvedne tőle. Szenvetne tőle, mert vonzódik önhöz stb., stb. Mikor azonban majd tizennyolcéves lesz, önnek magának kell megkeresnie a pénzt, hogy megvegye a köpönyeget. Uraatyjának, azt mondják, huszonötezer livres az évi jövedelme, de önök négyen vannak gyermekek, következésképpen le kell szoknia a kocsiról, melyen atyja ura házában járhat stb., stb.

¹⁸⁵ Tegnap, mialatt hintáztattam őket, igen csipős szerelmes dalokat hallottam énekelni két bájos kis négyéves leánytól. A szobaleányok tanítják őket e dalokra és anyjuk azt mondja nekik, hogy *szerelem* és *szerető* olyan szavak, melyek semmit se jelentenek.

¹⁸⁶ Anzi certamente. Coll'amore uno non trova gusto a bere acqa altra che quelle di fonte prediletto. Resta naturale allora la fedeltà.

Coll matrimonio senza amore, in men di dūe anni l'acqua di questo fonte diventa amara. Esiste sempre pero in natura il bisogno d'acqua. I costumi fanno superare la natura, ma solamente quando si può vincerta in un instante: la moglie indiana che si abbrucia (21 ottobre 1821) dopo la morte del vecchio marito che odiava, la vagazza europea che trucidava barbaramente il tenero bambino al quale testè diede vita, Senza l'altissimo mūro del monistero le monache anderebbero via.

¹⁸⁷ A nők nevelését illetőleg nálunk még az apróságok is komikusak. Így például 1820-ban, ugyanazoknak a nemeseknek a kormánya alatt, kik eltolták a válást, a minisztérium elküldi Laon városának Gabrielle d'Estrées szobrát. A szobrot a város főterén állítják fel, nyilván azzal a czéllal, hogy az ifjú leányok között terjessze a Bourbonok iránt való szeretetet és biztassa őket, hogy ha sor kerül reá, ne legyenek kegyetlenek a szeretetre méltó királyokhoz és szüljenek sarjakat e hires családnak.

De a fiatal leányok örömmel mennek férjhez. Azaz, hogy a mai nevelés zsarnoksága folytán a rabszolgaság, mely alatt anyjuk házában élnek, elviselhetetlen unalommal nehezedik rájuk, meg aztán nem tudnak semmit és végül, a természet rendelése, hogy férjhez menjenek. Azt, hogy a nők több hűséget tanusítsanak a házasságban, csak egy módon lehet elérni akként, hogy megadják a leányoknak a választás, a házastársaknak pedig az elválás szabadságát.

A nő mindig ifjúságának legszebb napjait veszíti el az első házasságban és ha elválik, az ostobák mindig tudnak mondani ellene valamit.

Azoknak a fiatal nőknek, kiknek sok kedvesük van, nincs miért elválniok. Az élemedettebb nők, kiknek sok kedvesük volt, azt hiszik - és Franciaországban mindig czélt is érnek vele - hogy helyreállíthatják becsületüket, ha nagy szigorúságot tanusítanak a botlások iránt, melyek már elpártoltak tőlük. Biztos, hogy éppen valamely erényes és örülden szerelmes szegény asszony lesz az, ki válópert indit és lenézetteti magát olyan nőktől, kiknek ötven férfival is volt viszonyuk.

ÖTVENHETEDIK FEJEZET.

Az ugynevezett erény.

Az erény nevével tisztelem azt a megszokást, mely kinos és másoknak hasznos cselekedetek végzésére bírja az embert.

Stylites Szent Simon, ki huszonkét évig áll egy oszlop tetején és aki megkorbácsolja magát, az én szememben nem erényes ember és beismerem, hogy ezzel felette sikamlóssá teszem e tanulmány hangját.

Nem tartom sokra továbbá a karthausi barátot se, ki csak hallal táplálkozik és csak csütörtökönként engedi meg magának, hogy beszéljen. Bevallom, jobb szeretem Carnot tábornokot, ki hajlott korban inkább türe egy kis északi városban a száműzetés megpróbáltatásait, semmint hogy nemtelen cselekedetet kövessen el.

Reményilem, e roppantul alantas kijelentés elegendő lesz, hogy e fejezet hátralevő részét olvasatlanul hagyják.

A mai ünnepnap reggelén (1819 május 7.) Pesaroban kénytelen lévén elmenni a templomba, ideadattam magamnak egy imádságos könyvet és a következő sorokra nyitottam:

Joanna, Alphonsi quinti Lusitaniae regis filia, tanta divini amoris fiamma praeventa fuit, ut ab ipsa pueritia rerum caducarum pertaesa, solo coelestis patriae desiderio flagraret.

Az a megkapó erény tehát, melyet *A kereszténység szelleme* oly szép mondatokban hirdet, arra szorítkozik, hogy az ember nem eszik szarvasgombát, mert fél a gyomorgörcstől. A számítás nagyon észszerű, ha az ember hisz a pokolban, de a legszemélyesebb és legprózaibb érdek számol benne. A *bölcsészeti* erény, mely oly jól megmagyarázza Regulus visszatérését Carthagoba és mely hasonló cselekedeteket sugalt a mi forradalmunkban¹⁸⁸, ezzel szemben a lélek emelkedettségéről tanuskodik.

Viszont azonban ugyanaz a miniszterium nem engedi Laon városának, hogy felállítsa Serrurier marsal szobrát, aki derék ember volt, de nem forgolódott a nők körül és aki ráadásul elég nevetlen volt, hogy mint egyszerű katona kezdje pályáját. (Foy tábornok beszéde, *Currier* 1720. június 17. L. Dulaure érdekes művét: *Páris története*, a IV. *Henrik szerelmei* című fejezetet.)

¹⁸⁸ Roland asszony emlékiratai. Grangeneuve, ki nyolcz órára elmegy sétálni egy bizonyos utczába, hogy ott a kapuczinus Chabot megölje őt. A szabadság érdekében üdvösnek vélték, hogy halálra hivatkozhasanak.

Tourvelné tisztán csak azért állt ellent Valmont-nak, nehogy a tulvilágon forró olajjal telt üstbe vessék. Meg nem foghatom, hogy a forró olajos üst, mint versenytárs, nem gerjeszti megvető elfordulásra Valmont-t.

Mennyivel meghatóbb Julia d'Étanges, ki esküjét és Wolmar ur boldogságát tartja szem előtt!

Amit Tourvelnéről mondtam, ugyanaz alkalmazható Hutchinsonné rendithetetlen erényére is. Mily lelket ragadott itt el a puritanizmus a szerelemtől!

A világ egyik legmulatságosabb furcsasága, hogy az emberek mindig tudni vélik, amit nyilvánvalóan szükséges tudniok. Hallgassák meg, mikor politikáról, erről az oly bonyolódott tudományról beszélgetnek és hallgassák meg, mikor házasságról és erkölcsről beszélgetnek.

ÖTVENNYOLCADIK FEJEZET. **Európa helyzete a házasság tekintetében.**¹⁸⁹

Eddig csak elméletileg tárgyaltuk a házasság kérdését; a következőkben tényekkel fejtegetjük.

Melyik az az ország, hol legtöbb a boldog házasság? Kétségkívül a protestáns Németország.

Ideiktatom, a nélkül, hogy egy szót is változtatnék rajta, Salviati kapitány naplójából a következő részletet:

„Halberstadt, 1807. június 23. ...Bulow ur egyszerűen és nyíltan szerelmes Feltheim kisasszonyba; mindig és mindenütt nyomon követi, folyton vele beszélget és nagyon gyakran tíz lépésre is hátramarasztalja mögöttünk. E leplezetlen megkülönböztetés megütközést kelt az emberben, megbontja a társaságot és a Szajna partján bizonyára a legnagyobb illetlenség számába menne. A németek sokkal kevésbé törődnek azzal, ami a társaságot megbontja, mint mi és az illetlenség jóformán csak a conventio ellen való apró hibának számít. Bulow ur már öt esztendeje udvarol ekképen Minának, kit a háboru miatt nem vehet nőül. A társaság mindegyik kisasszonyának megvan a kedvese, kiről mindenki tud, de viszont Mermann barátom ismerősei között nincs is egyetlen német se, ki nem szerelemből házasodott volna. Így például:

„Mermann, fivére: György, Voigt ur, Lazing ur stb. Egy egész tuczatot sorolt el.”

„Azt a nyílt és szenvedélyes udvarlást, ahogy e választottak szerelmesöknek hódolnak, Franciaországban a legnagyobb mértékben illetlennek, nevetségesnek és rosszalandónak tartanak.”

„Mermann ma este, ahogy a *Zöld vadász*-ból hazafelé tartottunk, elmondta, hogy nagyon számos tagu családjának asszonyai között nem hiszi, hogy lenne csak egy is, ki megcsalta a férjét. Tegyük fel, hogy csak félig van igaza, még akkor is milyen különös egy ország ez!”

„A sikamlós ajánlatra, melyet sógorasszonyának: Munichownénak tett, kinek családja férfi-örökösök hiányában kihalóra jutott és akinek nagy vagyona visszazáll a fejedelemeire, hüvös meghallgatás és az volt a válasz, hogy „Meg ne próbálja még egyszer szólni róla.”

„Burkolt szavakkal mondott valamit a menyeyi Philippinának (ki épp most vált el férjétől, aki egyszerűen el akarta adni az uralkodónak); őszinte megbotránkozás, mely a megnyilatkozásban inkább az enyhébb, semmint a tulzott szavakat keresi: „Semmi becsüléssel sincs tehát nemünk iránt? Az ön becsületének érdekében úgy veszem, hogy csak tréfált.”

¹⁸⁹ A szerző olvasott egy *dell'Amore* című fejezetet Tracy ur ideológiájának olasz fordításában. Az olvasó abban a fejezetben vajmi különb philosophiai nyomatéku eszméket talál, mint aminőkkel itt találkozhat.

„Egy kirándulás alkalmával, melyet vele a Brockenre tett, ez az igazán szép asszony elszunnyadva, vagy pedig csak tettetve az alvást, nekitámaszkodott a vállának; egy zökkenő kissé még közelebb taszította, ő átkarolja a derekát, mire rögtön a kocsi másik sarkába vetette magát; Mermann nem hiszi, hogy meghódíthatatlan, de a bukás után másnap megölné magát. Annyi bizonyos, hogy szenvedélyesen szerette és a nő is szerette, naponta találkoztak és a nő teljesen gáncstalan maradt. De hát Halberstadtban fakón süt a nap, aprólékoskodó a kormány és e két ember ugyancsak hűvös vérmérsékletű. Legszenvédélyesebb óráikban is Kant és Klopstock mindig ott volt a társaságukban.”

„Mermann beszéli, hogy Braunschweigban a törvényszék tizesztendei börtönre ítélheti a házasságtörő férfit; e törvény már kikopott az alkalmazásból, de az a hatása még mindig megvan, hogy nem tréfálnak az ilyen dolgokkal. Az, hogy valakinek szerelmes kalandjai vannak, itt távolról se dicsőség, nem úgy, mint Franciaországban, hol szinte sértés számába megy, ha egy férjjel szemben kétségbevonják e tulajdonságot.

„Ha ezredesemnek vagy Ch...-nak valaki azt mondaná, hogy amióta megnősültek, nincs dolguk asszonyokkal, ugyancsak barátságtalan feleletet hallana.”

„Néhány év előtt egy itteni asszony, vallási megtérésében elmondta férjének, ki a braunschweigi udvarhoz tartozott, hogy hat éven át megcsalta. A férj, ki épp oly ostoba volt, mint a felesége, elmondta a dolgot a herczegnek és az udvarló kénytelen volt leköszönni összes állásairól és huszonnégy óra alatt elhagyni az országot, mert a herczeg azzal fenyegette, hogy alkalmaztatja ellene a törvényeket.”

Halberstadt, 1807. július 7.

„Itt nem csalják meg a férjeket, ez igaz; de viszont, nagy istenek! milyen nők! Emlékszobrok, majdnem alakatlan tömbök. A férjhezmenetel előtt nagyon kellemesek, fürgék, mint a gazellák, szemök élénk és gyöngéd tekintetök mindig kész felfogni a szerelmi célzásokat. Ekkor ugyanis vadásznak a férjre. Alighogy azonban megtalálták a férjet, már csak gyermektényésztők, kik állandó imádattal vannak a tenyészapa iránt. A négy-öt gyermekes családban mindig van egy gyermek, aki beteg, mert hiszen a gyermekek felerésze nem éri meg a hétéves kort és itt az a szokás, hogy mihelyt egy gyermek beteg, az anya nem mozdul ki a házból. Kimondhatatlan gyönyörűséget találnak benne, hogy gyermekeik czirógtatják őket. Lassanként minden gondolat kivész belőlük. Ugyanugy van ez, mint Philadelphiában. A legcsapongóbb és legártatlanabb vidámságu fiatal leányok, még egy esztendő se kell hozzá, a legunalmasabb asszonyok lesznek. Végül pedig, hogy befejezzük, ami a protestáns Németország házassági dolgaira vonatkozik, a birtok megkötöttsége folytán a nőnek majdnem semmi a hozománya. Diesdorff kisasszonynak, bár oly embernek a leánya, kinek negyvenezer livre az évi jövedelme, talán kétezer tallér (hétezeröttszáz frank) lesz a hozománya.

„Mermann négyezer tallért kapott a feleségével.

„Ami a hozományból hiányzik, azt kipótolja az udvarral való közlekedhetés hiusága. „A polgári társaságban, mondja Mermann, találhatna az ember száz, százötvenezer talléros hozományokat is (ezeröttszáz frank helyett hatszázezer frank), de nem juthatna az udvarba, el volna zárva minden olyan társaságtól, hol egy herczeg vagy egy herczegnő van jelen. Rémes!”. Szó szerint ezt mondta és szíve legbensőbb érzéseit tárta ki vele.

„Egy német nő, azzal a lélekkel, mely Phi...ben lakozik, tekintve elméjét, nemes és izgékony alakját, a tüzet, mely tizenennyolcz éves korában (most huszonhét) bizonyára eltöltötte, becsületes és az ország erkölcsének következtében természetes mivoltát, valamint azt, hogy ugyanez oknál fogva a vallásosságnak csak az a kis mennyisége van meg benne, amely hasznos, kétségkívül nagyon boldoggá tenné férjét. De hát hogy maradhasson állhatatos az ember az ily izetlen családayák mellett?

„- *De hiszen nős volt!*” - mondta ma reggel, mikor kifogásoltam lord Oswaldnak, Corinna szerelmesének négy évi hallgatását. Hajnali három óráig virrasztott *Corinna* olvasásával, a regény mély hatást tett reá és megható ártatlansággal azt mondja: „*De hiszen nős volt*”.

„Phi...ben annyi a természetesség és az ártatlan érzékenység, hogy a kis lelkekből kandikáló kis elmék előtt még a természetességnek ebben az országában is tulszemérmesnek látszik. Tréfáik fájnak neki és nem is rejtegeti, hogy fájnak.

„Ha jó társaságban van, féktelenül nevet a legcsintalanabb tréfákon is. Tőle hallottam annak a tizenhatesztendős, azóta oly híressé vált hercegnőnek a történetét, ki gyakran megcselekedte, hogy beszólitotta magához az ajtaja előtt álló testőrtisztet.”

Schweiz.

Kevéssé ismerek boldogabb családokat, mint azokat, melyek az *Oberland*-ot, Schweiznak Bern mellett elterülő részét lakják, már pedig közismert dolog (1816), hogy az ottani fiatal leányok a szombatról vasárnapra virradó éjszakát kedvesökkel töltik.

Az ostobák, kik abból ismerik a világot, hogy Páris és Saint-Cloud között megjárták az utat, tiltakozva hallják ezt; szerencsére egy schweizi íróban megtaláltam a megerősítést annak, amit négy hónapon át a saját szememmel láttam.¹⁹⁰

„Egy derék paraszt panaszkodva említette, hogy milyen károk estek a gyümölcsösében. Megkérdeztem tőle, miért nem tart kutyát? „Mert a leányaim sohase mehetnének férjhez.” Nem értettem a célzást, mire elmondta, hogy azelőtt tartott kutyát, mely oly harapós volt, hogy nem akadt legény, aki be mert volna mászni az ablakain.

„Egy másik paraszt, aki községi bíró, azzal dicsérte előttem a feleségét, hogy leánykorában senkinek se volt annyi *kitter*-je, vagyis *virrasztó*-ja (olyan fiatalembere, ki vele tölti az éjszakát), mint neki.

„Egy általánosan becsült ezredes egyizben, ahogy a hegyek között járt, kénytelen volt az éjszakát a környék egyik legelhagyottabb és legfestőibb fekvésű falvában tölteni. A völgy előljárójánál, egy gazdag és tekintélyes embernél szállt meg. Ahogy belépett a házba, feltűnt neki egy tizenhat éves leány, mintaképe a kellemnek, az üdeségnek és az egyszerűségnek; a házigazda leánya volt. Az este éppen tánczos multság volt: a vendég udvarolt az ifju leánynak, ki csakugyan feltűnő szépség volt. Végre, nekibátorodva, megkérdezte a leánytól, hogy *virraszthat-e* vele? „Nem lehet, - felelt a leány - az unokanővéremmel alszom, de majd én jövök önhöz.” Képzeltető, hogy e válasz mennyire meglepte a vendéget. A vacsora végeztével felkel helyéről, a leány pedig fogja a fáklyát és szobájába kíséri; a vendég azt hiszi, hogy ütött a boldogság pillanata. „Nem, - szólt a leány ártatlanul - előbb engedélyt kell kérnem anyámtól.” Ha a villám csap le mellette, az se állithatta volna el jobban az ezredesnek a szavát. A leány kimegy, a vendég összeszedi magát, odalopózik a derék emberek szobájának az ajtajához és hallja, amint a leány hízkelve kérleli az anyát, engedje meg, amit kíván. És meg is kapja az engedelmet. „Ugy-e, öreg, - szól az anya férjének, ki már az ágyban feküdt - beleegyezel, hogy Trineli az ezredes urral töltsen az éjszakát?” - „Hogyne, felelt az apa - az ilyen embernek még a feleségemet is odaadnám.” - „Akkor hát menj, - szólt az anya Trinelinek, - de viseld jól magadat és ne vesd el a szoknyádat...” Reggelre kelve Trineli, ki iránt a vendég kimélettel viseltetett, szüzen hagyta el a fekvőhelyet, eligazította a vánkosokat, elkészítette virrasztójának a tejes kávé és miután az ágyon ülve megreggelizett vele, *broustpletz*-éből (a mellét fedő bársonyszövetből) levágott egy darabkát és így szól: „Nesze, őrizd

¹⁹⁰ Weiss ezredes bölcsészeti alapelvei. Hetedik kiadás, II. köt. 245. 1.

meg ezt, mint emléket egy boldog éjszakának; én sohasem fogom elfeledni. Miért is vagy ezredes?” És egy utolsó csókot adva neki, elszaladt. Az ezredes nem is látta többé.”¹⁹¹ Ime, a mi francia erkölcsünk szélső ellentéte, amelyet egyébként távolról sem helyeslek.

Ha törvényhozó lennék, igyekezném, hogy, mint Németországban, Franciaországban is honosítsák meg a tánczestély szokását. A leányok, anyjuktól kísértetve, hetenként háromszor volnának bálban, mely hétkor kezdődik, éjfélkor végződik és amelynek összes költsége egy hegedű és egy csomó pohár víz. A szomszéd szobában az anyák, talán kissé irigykedve is leányaikra, hogy ily jó soruk van, boston-játékkal szórakoznának, egy harmadik szobában pedig az apák ujságot olvasnának és politizálnának. Éjfél és egy óra között a családok összeszedelőzködnének és hazamennének. A leányok megtanulnák, hogy megismerjék a fiatal embereket; az önteltség és az ennek a nyomában járó tapintatlanság csakhamar ellenszenvenné válna előttük, végül pedig *férjet választanak maguknak*. Néhány fiatal leány megizlelné a boldogtalan szerelmet; de a megcsalt férjek és az összeférhetetlen házastársak száma aránytalanul megcsökkenne. Ekkor aztán már kevésbé lenne abszurdum szégyennel büntetni a hűtlenséget; a törvény azt mondaná az asszonynak: „ön maga választotta a férjét; legyen hű hozzája.” Ebben az esetben elfogadnám, hogy a bíróság üldözze és büntesse azt, amit az angolok *criminal conversation*-nak neveznek. A bíróság megtehetné, hogy - a börtönök és kórházak javára - vagyona kétharmad részének megfelelő bírságra és néhány évi börtönre ítélje a csábítót.

A házasságtörő nőt esküdtszék elé lehetne állítani. Az esküdteknek először is azt kellene megállapítaniuk, hogy a férj magaviseletét nem érheti-e kifogás.

A házasságtörésben elmarasztalt nőt életfogytig tartó börtönre lehetne itélni. Ha a férj két évnél hosszabb időn át volt távol, az asszony büntetése nem lehet több, mint csak néhány esztendei börtön. A közerkölcsök hamarosan e törvények szerint formálódnának, melyek egyszersmind javitanának is rajtuk.¹⁹²

Ekkor aztán a nemesek és a papok, keserű sajnálattal gondolva Montespan asszony és du Barry asszony illedelmes századára, kénytelenek lennének megengedni a válást.¹⁹³

¹⁹¹ Örülök, hogy egy más valakinek a szavaival mondhattam oly rendkívüli tényeket, aminőket magamnak is volt alkalmam megfigyelni. Weiss ur nélkül bizonyára nem említettem volna e dolgokat. Valenceról és Bécsről szólva is mellőztem hasonlóan jellemző részleteket.

¹⁹² Az *Examiner* című angol ujság a királynő pöréről szólva (662. sz., 1820. szeptember 3.) megjegyzi:

„We have a system of sexual morality, under which thousands of women become mercenary prostitutes whom virtuous women are taught to scorn, while virtuous men retain the privilege of frequenting those very women, without it's being regarded as any thing more than a venial offence.”

Nemes bátorságról tanuskodik, ha valaki a *Cant* országában erről a tárgyról ki meri mondani az - akármily köznapi és nyilvánvaló - igazat és még nagyobb az érdem, ha egy szegény ujság cselekszi ezt, mely reá van utalva, hogy vevőket találjon a gazdag emberek között, kik úgy nézik a püspököket és a bibliát, mint szép inasruháik egyedüli oltalmazóit.

¹⁹³ Sévigné asszony 1671. december 23-ról keltezve a következőket írta leányának: „Nem tudom, hallottad-e, hogy Villarceaux, aki fia számára valami állást kért a királytól, ügyesen megragadta ezt az alkalmat és megemlítette, hogy vannak emberek, kik unokahugának (Rouxel kisasszonynak) azt mondták, hogy ő felségének szándékai vannak iránta; ha ez igaz, úgy kéri a királyt, hogy az ő szolgálatait vegye igénybe, mert ezt az ügyet ő jobban el tudja intézni, mint bárki más és biztosan sikert ér el benne. A király nevetésre fakadt és így szólt: *Villarceaux, mi mindketten, ön is, meg én is, tulságosan vének vagyunk reá, hogy tizenöt esztendő kisasszonyokat ostromoljunk*. És gunyra elmondta a dolgot a hölgyeknek.

Párist illetőleg egy faluban lenne egy elyzeum boldogtalan asszonyok számára, olyan menedékház féle, melybe az orvoson és a papon kívül más férfinak gályarabság büntetésének terhe alatt tilos volna belépnie. Annak az asszonynak, ki el akar válni, először is ebbe a menedékházba kellene vonulnia; két évig maradna ott, anélkül, hogy egyszer is kiléphetne belőle. Irni, írhat, de leveleket nem kaphat.

A válóperben az asszony érdekeit egy tanács képviselné, melynek Franciaország pairjei és néhány kimagasló köztisztviselő lennének a tagjai és ugyanaz intézné el azt is, hogy a férj mennyit tartozik fizetni az asszony ellátásáért a menedékháznak. Ha a bíróság az elválásra irányuló kérést nem tartja teljesítendőnek, az asszony engedelmet kap, hogy egész hátralévő életén át az elyseumban maradjon. A kormány minden egyes ilyen nőért kétezer frankot fizetne az elyseumnak. Hogy valaki oda bejuthasson, legalább is huszezer franknyi hozományának kell lennie. A menedékházban a legszigorubb erkölcsi fegyelemnek kellene uralkodnia.

Az elvált asszony, miután két éven át teljes elszigeteltségben volt a világtól, jogot nyer, hogy újból férjhez menjen.

Ha már idáig jutottunk, a kamarák megfontolás tárgyává tehetnék, hogy a fiatal leányok érdemben való versengésének előmozdítása végett nem volna-e ajánlatos, a fiuörökösöknek kétszer akkora részt juttatni az apai hagyatékából, mint a leányoknak? Azok a leányok, kik nem tudnak férjhez menni, ugyanugy örökölnének, mint a fiuk. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy ez a rendszer lassanként véget vetne az érdekházasságok oly hátrányos szokásának. A válás lehetősége fölöslegessé tenné a lealacsonyodás ríktó jelenségeit.

Franciaország különböző pontjain, szegény falvakban harmincz kolostort kellene felállítani vén leányok számára. A kormány kötelessége lenne gondoskodni, hogy ez intézeteket tiszteletben tartsák és hogy ekképen kissé enyhítse nyomorúságát e szegény leányoknak, kik ott fejezik be életüket. Meg kellene nekik adni a méltóság minden sujtását.

Azonban hagyjuk az álomképeket.

ÖTVENKILENCZEDIK FEJEZET.

Werther és Don Juan.

Fiatal emberek, miután alaposan kigunyoltak egy szegény szerelmezt és ez már távozott a szalonból, rendszerint annak a fejtegetésével végzik a beszélgetést, hogy mi jobb: ugy nézni-e a nőket, mint Mozart Don Juan-ja, vagy mint Werther? Az ellentét még pontosabb lenne, ha Saint-Preux-t említettem volna, de hát ez oly lapos figura, hogy méltatlanságot követnék el a gyöngéd lelkek iránt, ha vele képviseltetném őket.

Don Juan szerepe egész csomó hasznos és a világ szemében becsülni való tulajdonságot követel: csodálatraméltó rettenthetetlenséget, találékony elmét, élénkséget, hidegvért, mulattató-képességet stb.

A Don Juanokat sokszor elfogja a ridegség és nagyon szomorú az öregségük; de hát a legtöbb ember nem éri meg az agg kort.

Este a szalonban a szerelmesek szomorú szerepet játszanak, mert az ember csak akkor tud jól és erősen megállani a nők mellett, ha ennek sem tulajdonít nagyobb fontosságot, mint egy

L. Lauzun, Bezenval, d'Epina asszony stb., stb. emlékiratait. Kérem, ne ítéljenek el, mielőtt az emlékiratokat olvasnák.

játszma billardnak. Miután a szerelmesekről tudják, hogy nagy érdeket tulajdonítanak a dolgoknak, bármily eszesek is, kiszolgáltatják magukat a tréfálózásnak; reggel azonban, mikor felébrednek, amíg csak valami csipős és gonosz ötlet fel nem kavarja őket, nem hogy mogorvák lennének, de arra gondolva, akit szeretnek, légvárakat építenek, melyekben a boldogság lakozik.

A wertheri szerelem a lelket megnyitja az összes művészeteknek, minden szelid és romantikus benyomásnak, a holdvilágnak, az erdők, a festészet szépségének, szóval a szép érzésének és élvezésének, bármily formában és még ha darócban jelentkezik is az. Még a gazdagság hiányában is reátalálhat a boldogságra.¹⁹⁴ Az ilyen lelkek, ahelyett hogy elfásulhatnának, mint Mielhan, Bezenval stb., eszüket vesztik a tulságos féltékenységtől, mint Rousseau. A fentebb lelkű nők, kik az első ifjúság elmúltával meg tudják látni, hogy hol a szerelem és hogy milyen a szerelem, általában kevésbé kerülnek a Don Juanok hatása alá, akik inkább hódításaiknak a számával, semmint a minőségével dicsekedhetnek. Vegyük figyelembe, ami a gyengéd lelkek tekintélyének rovására esik, hogy a Don Juanok diadalához épp úgy kell a nyilvánosság, mint a Wertherekéhez a titok. A legtöbb ember, ki mintegy foglalkozásszerűen a nőknek szenteli idejét, nagy jó módban született, vagyis már neveltetésénél és a fiatal korában maga körül látottak utánzásánál fogva önző és száraz természet.¹⁹⁵

Sőt az igazi Don Juanok végül is ellenfélnek nézik a nőket és örömet lelnek benne, ha akármiféle baj éri őket.

Ezzel szemben a szeretetreméltó delle Pignatelle herceg Münchenben megmutatta a példáját, hogy a gyönyörködés miként tesz igazán boldoggá a szenvedély-szerelem nélkül is. „Hogy egy nő tetszik nekem, - mondta egy este - ezt azon látom, hogy szótlanná válok mellette és nem tudom, mit mondjak neki.” Nem hogy belepirulna és megboszulni igyekezne e pillanatnyi zavart, inkább dédelgetően ápolja, mint amelyből boldogság fakad. A kedvtelés-szerelem e szeretetreméltó fiatalembernél egészen mentes volt a rágcsálódó hiuságtól; gyengült, de tiszta és vegyülék nélkül való árnyalata volt az igazi szerelemnek és tisztelte az összes nőt, mint bájos teremtések, kikkel szemben vajmi igazságtalanok vagyunk. (1820 február 20.)

Amiként az ember nem választhatja meg, hogy milyen vérmérséklete vagyis milyen lelke legyen: nem rajta áll az se, hogy fölényes szerepet játszon. Rousseau és Richelieu herceg hiába igyekeztek volna, minden elmeerejükkel se tudták volna elérni, hogy megcseréljék a nőkhöz való helyzetüket. Készségesen elhiszem, hogy a hercegnek sohasem voltak olyan pillanatai, aminőket Rousseau Chevette parkjában d’Houdetot asszony mellett, vagy Velenczében a *Scuole* muzsikájának hallatára, vagy Turinban, Bazile asszony lábainál érzett.

¹⁹⁴ L. az *Uj Héloïse* első kötetét. A többi kötet is számba jöhetne, ha Saint-Preux-ben csak az árnyéka is meglenne a jellemnek; de hát ez az ember valódi költő volt, határozatlan fecsegő, aki csak szónoklás után tudja magát valamire elszánni és egészben igen lapos személyiség. Az e fajta embereknek megvan az a roppant előnyük, hogy nem bántják a női gögöt és sohasem keltenek *meglepetést* barátnőjükben. Fontolják meg jól ezt a szót; talán ez az egész titka annak a sikernek, melyet a jelentéktelen emberek kiváló nőknél élveznek. Holott pedig a szerelem csak abban a mértékben szenvedély, amennyire elfelejti a hiuságot. Azok a nők tehát, kik, mint L., a büszkeség gyönyöreit követelik tőle, nem érzik egész teljességében a szerelmet. A nélkül, hogy tudnák, egy szinten vannak a prózai emberrel, kit lenéznek és aki a szerelmet és a hiuságot keresi. Ők a szerelmet és a büszkeséget akarják, a szerelem azonban kipirult homlokkal vonul vissza, mert ő a leggőgösebb zsarnok; vagy minden, vagy semmi.

¹⁹⁵ L. Chénier André egy lapját: *Művei* 370. 1., vagy pedig, ami sokkal nehezebb, nézzenek körül jól a világon. „Általában azok, akiket patricziusoknak nevezünk, kevésbé képesek reá, hogy valamit szeressenek, mint a többi ember”, - mondja Marcus Aurélius császár. (*Elmélkedések*, 50. 1.)

De viszont sohasem kellett pirulnia se a nevetségesség miatt, melybe Rousseau Larnage asszony mellett keverődött és amelynek egész életén át érezte a terhét.

Saint-Preux szerepe kellemesebb és betölti az élet minden pillanatát; de el kell ismerni, hogy Don Juané fényesebb szerep. Ha Saint-Preuxnek élete közepén eszébe jut, hogy más izlésre térjen, magányos és visszavonult természete, elmélázó hajlandósága folytán a legutolsó helyre kerül a világ szinpadán, míg ellenben Don Juan a férfiak között megtartja nagyszerű tekintélyét és - őszintén odahagyva csapodár kedvteléseit - talán még tetszhet valamely gyöngéd nőnek.

Mindeddig úgy látszik, hogy a mérleg két serpenyője egyensúlyban tartja egymást. Amiért azonban mégis azt hiszem, hogy a Wertherek boldogabbak, az az, hogy Don Juannak a szerelem köznapí üggy. Ahelyett, hogy, mint Werther, olyan valóságokkal állana szemben, melyek vágyai szerint formálódnak: vágyai vannak, melyeknek a hideg valóság, mint a nagyravágyás, a fősvénység és a többi szenvedély dolgaiban, csak elégtelenül felel meg. Ahelyett, hogy átadná magát a kristalizáció elbűvölő álmainak, úgy cselekszik, mint a hadvezér, ki csak hadműveleteinek a sikerére gondol¹⁹⁶ és ahelyett, hogy - mint általában hiszik - másoknál jobban élvezné, inkább megöli a szerelmet.

E dolgokhoz nem férhet kétség. Ugyanilyen bizonyosnak tűnik fel előttem az is, aminek észre nem vevését a gondviselés gonoszúsága miatt meg kell bocsátani az embereknek, hogy, a balesetektől eltekintve, az ember az igazságosság útján jut el legbiztosabban a boldogsághoz, már pedig a Wertherek nem gonosztevők.¹⁹⁷

Hogy az ember a bűnben boldog lehessen, ahhoz az kellene, hogy a legkevésbé se érezzen lelkiismeretfurdalást. Nem tudom, hogy lehet-e valaki ilyen ember?¹⁹⁸ Én sohasem láttam és fogadni mernék, hogy Michelin asszony esete zavarta Richelieu herczeg éjszakáit.

Az kellene hozzá, ami pedig lehetetlen, hogy az illető egyáltalában ne érezzen rokonszenvet, vagyis kiteljen tőle, hogy kiirtatná az egész emberi nemet.¹⁹⁹

Akik a szerelmet csak a regényekből ismerik, bizonyos természetes idegenkedéssel fogják olvasni e mondatokat, melyek az erény mellett szólnak a szerelemben. Mert hát a regény törvényeinél fogva az erényes szerelem rajza lényegesen unalmas és kevésbé érdekes. Messziről nézve ekként úgy tűnik fel, hogy az erény érzése közömbösíti a szerelem érzését és e két szó: *erényes szerelem* egyértelmű a lanyha szerelemmel. Mindez azonban csak a festés művészetének *fogyatkozása* és nem érinti a szenvedélyt, aminő ez a valóságban.²⁰⁰

¹⁹⁶ Hasonlítsák össze *Lovelace*-t *Tom Jones*-szal.

¹⁹⁷ L. *Richelieu herceg magánélete*, kilencz kötet. Miért van, hogy egy gyilkos, mikor megöl egy embert, nem hull abban a pillanatban áldozatának lábához? Miért vannak a betegségek? És ha vannak betegségek, egy Troistaillons miért nem kap halálos kólikát? Miért uralkodik IV. Henrik huszonegy, XV. Lajos pedig ötvenkilencz évig? Miért nincs az ember élettartama egyenes arányban erkölcsi érdemével? Ime, egy csomó - ahogy az angol philosophusok mondják majd - *alávaló* kérdés, amelyek föltevésében bizonyára semmi érdem, de amelyekre nem szidalmakkal és a *Cant* szavaival felelni, hanem választ adni nem lenne érdem nélküli cselekedet.

¹⁹⁸ L. Suetoniusban Nerot anyja megöletése után. Holott pedig a hizelgés mily áradata vette körül!

¹⁹⁹ A kegyetlenség nem más, mint a rokonszenv gyötrődése. A szerelem után a *hatalom* azért a legfőbb boldogság, mert abban a hitben tartja az embert, hogy *rokonszenvet parancsolhat*.

²⁰⁰ Ha az ember lefesti az erény érzését és mellette a szerelem érzését, olybá látszik, hogy lefestett egy szívet, melyben két érzés csatázik. A regényekben az erény csak arra jó, hogy feláldozásra jusson. L. Julie d'Étanges-t.

Engedelmet kérek, hogy idevázolhassam legmeghittebb barátom arczképét.

Don Juan leesküsz magáról az összes kötelességeket, melyek a többi emberhez fűzik. Az élet nagy vásárjában úgy viselkedik, mint a csaló kalmár, ki mindig csak vesz és sohasem fizet. Az egyenlőség gondolata olyan dűhre ingerli, mint a víz a megveszettet; ez az oka, hogy a származására való büszkeség oly jól egyezik Don Juan jellemével. A jogok egyenlőségének gondolatával együtt veszendőbe jut a méltányosság is, jobban mondva: ha Don Juan előkelő vérből származott, e közönséges képzetek soha közel se férközhettek hozzá és én hajlandó vagyok feltenni, hogy az az ember, ki valamely történelmi nevet visel, könnyebben kész, mint egy más ember, felgyújtani egy várost, hogy a tüznél megfőzzön egy tojást.²⁰¹ Meg kell neki bocsátani. Annyira el van telve önmagának a szeretetével, hogy végül is már eszébe se jut a rossz, amit okoz és az egész világon csak önmagát látja olyannak, aki örvendhet vagy bánkódhat. Az ifjúság hevében, mikor az összes szenvedélyek saját szívében éreztetik az életet és távol tartják a másokéval szemben való gyanakvást, Don Juan, tele benyomásokkal és látszólagos boldogsággal, tapsol magának, hogy csak önmagára gondol, míg más emberek a kötelességnek áldoznak és azt hiszi, megtalálta az élet nagy művészetét. Azonban diadalának közepette, úgy harmincz év körül, egyszerre csak csodálkozva veszi észre, hogy üres az élete és egyre növekvő undort érez az iránt, amiben élvezetét találta. Egy rosszkedvű pillanatában Thornban Don Juan így szólt hozzám: „A nők alig huszféle fajtájuk és mihelyt az ember mindegyik fajtából birt már kettőt-hármat, beáll a jóllakottság.” A következőket feleltem: „A jóllakottságtól csak a képzelem menthet meg. Minden nő másféle érdeklődést támaszt, sőt ugyanazt a nőt is, ha a véletlen három évvel előbb vagy utóbb hozza az ön útjába és ha ugyanez a véletlen akként intézi, hogy e találkozásból szerelem legyen, más és más módon fogja szeretni. Egy gyöngéd nő azonban, még ha szereti is önt, az egyenlőségre irányuló igényei folytán csak bosszantaná az ön büszkeségét. Az a mód, ahogy ön birtokolja a nőket, megöli az élet összes más élvezeteit; Werther módja megszázaszorozza ezeket.”

Végül is elkövetkezik e gyászos dráma befejezése. Az öregedő Don Juan mindig jóllakottságának tárgyát és sohasem önmagát hibáztatja. Gyötörtetve a méregtől, mely emészt, ide-oda fordul és folyton cseréli a tárgyat. Azonban bármily ragyogónak látszassék is, tulajdonképen egyre csak kinlódást cserélget: vagy csöndes, vagy háborgó unalom a része, - más választás nincs számára.

Végtére maga is felfedezi és bevallja magának e végzetes igazságot; ettől fogva már nincs más élvezete, mint hogy éreztesse hatalmát és nyíltan a rosszért cselekedje a rosszat. Ez egyszersmind a szokásszerűvé vált boldogtalanság végső foka is; egyetlen költő se mert erről hü képet festeni; a találó ábrázolás iszonyatot keltene.

Azonban remélhető, hogy a felsőbb rendű ember elfordítja lépteit erről a végzetes utról, különösen miután Don Juan jellemének alapján ellentmondás rejtőzik. Ugy mondtam, hogy kitűnő elméjű ember, már pedig a kitűnő elme a dicsőség templomának útján át az erény felismeréséhez vezeti az embert.²⁰²

²⁰¹ L. Saint-Simont Bourgogne hercegnőt illetőleg és Molleville asszonyt *passim*. E hercegnő csodálkozott, hogy a többi nő kezén is öt ujj van, mint az övé, Gaston orleansi herceg, XIV. Lajos öccse pedig roppant természetesnek tartotta, hogy kegyenczei a vérpadra menjenek a kedvéért. L. 1820-ban azokat az urakat, kik olyan választói törvényt terveztek, mely visszaidézheti a Robespierreket stb., stb.; 1. Nápolyt 1799-ben. (Meghagyom ezt az 1820-ból való jegyzetet. Az 1778-iki nagy urak névsora, Laclos tábornok erkölccseiket illető megjegyzéseivel, melyet Nápolyban, Berio marquissnál láttam; több, mint háromszáz oldalas és ugyancsak botrányos kézirat.)

²⁰² Hogy 1822-ben milyen volt az ifju kiváltságos, azt elég hiven mutatja az *Old Mortality* derék Bothwell-je.

La Rochefoucauld, aki pedig értett az önzés mibenlétéhez és aki a valóságban csöppet se volt valami együgyű irodalmár²⁰³; a következőket mondja: „A szerelem gyönyöre: szeretni és az embert sokkal inkább az a szenvedély boldogítja, melyet érez, semmint az, amelyet gerjeszt.”

Don Juan boldogsága nem más, mint bizonyos, - ezt meg kell adni - nagyon ügyesen és sok igyekezet árán kialakított körülményeken alapuló hiuság; azonban éreznie kell, hogy a legkisebb tábornok is, ki megnyer egy ütközetet és a legutolsó megyefőnök is, ki féken tart egy megyét, különb gyönyörűséget élvez, mint az övé, míg ellenben Nemours herczeg boldogsága, mikor Clèves herczegnő bevallja neki, hogy szereti, azt hiszem, felülmúlja Napoleon boldogságát, melyet Marengónál érzett.

A Don Juan-féle szerelem az érzelmeknek ugyanabba a rendjébe tartozik, mint a vadászat kedvtelése. Szükségérzete a tevékenységnek, melyet folyton más és más, és az ember tehetségét mindegyre újból próbára tevő dolgoknak kell serkenteniök.

A wertheri szerelem olyasmi, mint aminőt egy diák érez, aki megirt egy tragédiát, sőt még ezerszer több ennél. Új és oly czél az életben, mely mindennek a központja és mindennek megváltoztatja a színét. A szenvedély-szerelem akként tárja fel az ember szeme előtt a természet fenséges látványait, mint valami újságot, melyet csak tegnap óta fedezett fel. Csodálkozik, hogy még sohasem látta a csodálatos képet, melyet lelke megpillant. Minden új, minden tele van élettel és minden a legszenvedélyesebb érdektől liheg. A szerelmes ember a táj minden vonalában, mely eléje tárul, a szeretett nőt pillantja meg és ha száz mértföldet tesz meg, hogy egy pillanatra láthassa, minden fa, minden szikla másképp és másképp beszél és valami újat mond neki róla. E magikus látvány robaja helyett Don Juan előtt a külső tárgyak, melyeket csak hasznos voltuk mértéke szerint méltányol, csupán annyiban érdekesek, amennyiben valami új bonyodalom kapcsolódik hozzájuk.

A wertheri szerelem sajátos gyönyörökkel jár. Egy vagy két év után, mikor a szerelmes lelke, hogy úgy mondjuk, már egygyé vált azével, akit szeret és pedig, bármily furcsa is ez, függetlenül attól, hogy sikert ért-e szerelmével, sőt hogy jól vagy rosszul bánik-e vele kedvese, - bármit tesz vagy lát, mindig azt kérdi magától: „Mit szólna ő, ha velem volna? Mit mondanék neki *Casa-Lechio* e látványáról?” És hozzá intézi szavait, hallja feleleteit, nevet a tréfáin. Száz mértföldnyire tőle és haragjának terhe alatt egyszerre csak azon veszi észre magát, hogy ezt mormolja: „Leonora nagyon jókedvű volt ma este.” És kizökkenve álmodozásából hozzáteszi: „Édes istenem, vannak a Bedlamban, kik nem oly örültek, mint én!”

- Már nem tudom hallgatni, - szólt egy barátom, kinek felolvastam ezt a megjegyzést - ön folyton szembeállítja a szenvedélytől égő embert Don Juan-nal. Holott nem az a kérdés. Igaza lenne, ha az ember tetszésétől függene, hogy szenvedélyre lobbanjon. De mit csináljon, ha közömbös?” - Erre az esetre ott van a kedvtelés-szerelem, borzalmasságok nélkül. A borzalmasságok mindig a kis lélekben gyökeredznek, mely szükségét érzi, hogy megbizonyosodjon a maga értékes volta felől.

Folytassuk. A Don Juanoknak ugyancsak nehezükre eshetik beismerni annak a lelkiállapotnak az igaz voltát, melyről az imént szoltam. Amellett, hogy se nem láthatják, se nem érzékelhetik, még a hiuságukat is bántja. Életüknek az a tévedése, hogy azt hiszik, két hét alatt megszerezhetik, amit egy elragadtatott szerelmes még hat hónap alatt is csak bajosan ér el. Azoknak a szegény ördögöknek a költségén felgyült tapasztalatokra támaszkodnak, kiknek nincs se elég lelkük, hogy mesterkéletlen indulataiknak egy gyöngéd nő előtt való felfedésével, tetszést arassanak, se elég értelmük, hogy Don Juan szerepét játszassák. Nem akarják meglátni, hogy amit elnyernek, még ha ugyanaz a nő adja is, nem ugyanaz a dolog.

²⁰³ L. Retz emlékiratait és hogy a parlamentben mennyire megszorította a coadjutort.

Vigyázz szünetlen! - szól, aki eszes,
Mivel hogy olyan gyakori az álnok.
A nő, kit birni a vágy esedez,
Hivét próbálva, gyötrő sóhajok
Kinjának adja és soká nem kedvez.
Ám a kincsnek, melylyel végre ellát,
Becsét se tudja, csak a szerencsés.
Minél vásáribb ez az égi jószág:
Amit megér, annál inkább kevés.

Nivernais Guillaume de la Tour, a Troubadour. III. 342.

A Don Juanokhoz viszonyítva a szenvedély-szerelem olyan, mint valami különös, meredek, nehezen járható ut, amely tetszetős bokrok között kezdődik ugyan, de csakhamar magasba tornyosodó sziklák közé visz, melyek látványa a közönséges szemnek csöppet se kedves. Lassanként az ut a magas hegyek közé mélyed, sötét erdő sűrűjében, melynek óriási fái, ahogy az égig nyúló tömött lombkoronájukkal elfogják a világosságot, bizonyos borzadálylyal töltik el a veszélyben meg nem edzett lelket.

Miután az ember hosszan bolyongott itt, mint valamely végtelen labirintusban, mely sokszoros kanyargásaival izgatja az önérzetet, egyszerre egy fordulat és egy új világ tárul fel előtte: Lalla-Rook gyönyörűsége kashmiri völgye.

A Don Juanok, kik sohasem járnak ezen az uton vagy legfeljebb csak pár lépést tesznek rajta: miként pillanthatnák meg a látványt, mely az utazás végén kínálkozik?

Láthatja tehát, hogy az állhatatlanság jó dolog.

„Ujat nekem, még ha nincs is már a földön.”

- Jó, ön mibe se veszi a hűségi fogadalmat. De mit vár az állhatatlanságtól? Nyilván gyönyörűséget.

Az a gyönyör azonban, amit az ember egy oly nőnél talál, kit két héten át kívánt és három hónapig tart meg, más, mint az, amelyet oly szerető nyújt, kit három éven át kívánt és hat évig tart meg az ember.

Csak azért nem mondom: örökre, mert azt tartják, hogy az aggkor, mely megváltoztatja szerveinket, képtelenné tesz bennünket arra, hogy szeressünk. Ami engem illet, egy betűt se hiszek belőle. Kedvese, ki az ön benső barátnője lett, más gyönyörűségekkel, az aggkor gyönyörűségeivel szolgál önnek. Olyan ez, mint a virág, mely reggel, a virágzás idején rózsaként pompázott, estére pedig, amikor már elmúlt a virágok ideje, pompás gyümölcs csé érlelődött.²⁰⁴

A nő, kit az ember három éven át kívánt, valóban urnő; az ember csak reszketve közeledik feléje és a Don Juanok elhihetik, hogy a reszkető ember nem unatkozik. A szerelem gyönyörei mindig arányosak a rettegéssel.

Az állhatatlanság balsorsa az unalom; a szenvedély-szerelem balsorsa a kétségbeesés és a halál. A szerelmi kétségbeesések szembeötlenek és beszélnek róluk, de senki se veszi észre azokat a megrokkant kéjenczeket, kik meghalnak az unalomtól és akikkel Páris tele van.

²⁰⁴ L. Collé emlékiratait, a feleségéről.

„A szerelem több embert visz az öngyilkosságba, mint az unalom.” - Ezt meghiszem, mert az unalom mindent elvesz, még a bátorságot is, hogy az ember megölje magát.

Vannak, akik úgy születtek, hogy csak a változatosságban lelnek élvezetet. Azonban, aki Champagne borát édig magasztalja a bordeauxi rovására, több-kevesebb ékesszólással csak azt mondja: „Én jobb szeretem a champagneit.”

Mindegyik bornak megvannak a hivei és valamennyiöknek igazuk van, feltéve, hogy jól ismerik magukat és azt a fajtájú boldogságot keresik, mely legjobban megfelel szerveiknek²⁰⁵ és szokásaiknak. Az állhatatlanságban az a rossz, hogy bátorság híján az összes ostobák ezt az álláspontot választják.

Elvégre azonban minden embernek, ha nem sajnálja a fáradságot, hogy tanulmányozza magát, megvan a maga *eszményi szépsége* és nekem mindig kissé nevetségesnek tűnik fel, ha valaki szomszédját a maga eszményéhez akarja téríteni.

HATVANADIK FEJEZET.

Fiascók.

„A szerelem birodalma tragikus esetekkel van tele”, mondja Sévigné asszony, arról beszélve, hogy fia miként járt szerencsétlenül a híres Champmeslé-vel.

Montaigne nagyon ügyesen végez e kényes kérdéssel.

„Erős a gyanum, hogy azok a kedves kis páros viszonyok, melyektől a mai világ annyira el van ragadtatva, hogy egyébről se beszélnek, tele vannak nehezteléssel és félelemmel. Mert saját tapasztalatomból tudom, hogy valakinek, kiről úgy felelhetek, akár önmagamról, noha ment volt minden gyöngeségtől, hallván egy társa elbeszélését, hogy éppen akkor, a mikor ennek a legkevésbé lett volna ideje, mint lepte meg valami rendkívüli alkalmatlanság, mikor maga is ugyanoly helyzetbe került, ez elbeszélés emléke egyszerre oly borzalmasan hatott a képzelmére, hogy ő is hasonlóan járt. És ettől fogva balszerencséjének emléke annyira gyötörte és úgy zsarnokoskodott felette, hogy folyton visszaesett e fogyatkozásba. Végre is ez álnok dolgot egy más álnoksággal játszott ki. Azzal tudniillik, hogy előre bevallotta és hirdette a fogyatkozást és ekképen elkészülvén a baj bekövetkezésére, lelkének feszültsége engedett, a kötelezettség megkisebbedett és kevesebb teherrel nyomta...

„Akivel egyszer megesett e dolog, utána mindig ki van téve neki, még a megfelelő gyöngesség hiányában is. E szerencsétlenségtől csak azokban az esetekben kell tartani, amikor lelkünk módfelett fel van csigázva a vágytól és a tisztelettől... A támadó lelke, lévén, hogy sokféle riadalom zavarja, könnyen elbódul... Pythagoras menyje mondta, hogy a nőnek, ki férfival hál, ruhájával együtt le kell vetnie a szemérmet is, hogy aztán ruhájával együtt ismét azt is felvegye.”

E nőnek igaza volt az udvarló enyelgés tekintetében, de nem volt igaza a szerelem szempontjából.

A hiuságtól eltekintve: az első diadal magában véve egy férfinak se kellemes, kivéve:

1. Ha még nem volt ideje kívánni és képzelmének átszolgáltatni e nőt, vagyis ha nyomban a megkívánás első pillanataiban teheti a magáévá. A fizikai gyönyörnek ez a lehető legnagyobb foka, mert a lélek még teljes egészében a szépségek meglátásának vágyától van eltöltve és nem gondol az akadályokra.

²⁰⁵ A physiologusok, kik ismerik a szerveket, így szólnak: „Az igazságtalanság a társas élet viszonyai-ban ridegséget, gyanakvást és szerencsétlenséget von maga után.”

2. Ha csak nem olyan nőről van szó, kivel egyáltalában nem kell törődni. Például valamely csinos szobaleányról, olyan nőről, kit az embernek csak akkor jut eszébe megkivánni, mikor látja. Ha ugyanekkor egy szemernyi szenvedély is belopódzik a szívbe: a *fiasconak* is előáll egy szemernyi lehetősége.

3. Ha a szerelmes oly váratlanul jut kedveséhez, hogy semmi ideje a gondolkodásra.

4. Ha a nő túlradó és odaadó szerelmet tanusít, de a férfi ennél kisebb fokban szereti.

Minél mélyebben szerelmes a férfi, annál nagyobb erőfeszítésbe kerül, hogy ily bizalmasan merjen érinteni és esetleg megsérteni egy teremtest, aki, az istenséghez hasonlóan, a legnagyobb szerelemmel és egyuttal a legnagyobb tisztelettel tölti el.

E félelem, mely a gyengéd szenvedélyből fakad, a *kedvtelés-szerelemben* pedig az álszégnyen, mely a tetszés roppant vágyának és a bátorság hiányának a következménye, rettenetesen kínos érzés, mely felett az ember képtelennek érzi magát urrá lenni és amely miatt pironkodik. Már pedig ha a lélek szégyenkezéssel és ennek legyőzésével van elfoglalva, nem foglalkozhat egyszersmind azzal is, hogy élvezetet érezzen, mert mielőtt az élvezetre gondolhatna, vagyis arra, ami fényűzés, szükséges, hogy a *biztosság*, vagyis az, ami okvetlenül megkivántatik, ne forogjon veszedelemben.

Vannak emberek, kik, mint Rousseau, még az utczai leányokkal szemben is alá vannak vetve az álszégnykezésnek; nem is keresik fel őket, mert egyhez csak egyszer fordul az ember és ez az első próbálkozás kellemetlen.

Hogy, a hiuságtól eltekintve, tisztába jöjjünk vele, miért oly nagyon gyakran kínos erőfeszítés az első diadal, különbséget kell tenni a kalandon való élvezet és az utána következő pillanat gyönyöre között. Az embernek jól esik:

1. Hogy végre abban a helyzetben van, melyet annyira óhajtott, a jövőre nézve birtokában van a tökéletes boldogságnak és átesett azoknak a kegyetlen megpróbáltatásoknak az idején, melyek kétségessé tették, hogy szereti-e, akit szeret?

2. Hogy jól kivágta magát és megmenekült a veszedelemtől. Ez teszi, hogy a *szenvedély-szerelemben* nem tiszta öröm a dolog; az ember nem tudja, mit tesz és biztos a felől, akit szeret; a *kedvtelés-szerelemben* azonban e pillanat olyan, mint a hazatérés valamely utazásból; az ember vizsgálat alá veszi magát és ha a szerelemben sok a hiuság, leplezni akarja a vizsgálatot.

3. A lélek alacsonyabb része örvend, hogy győzelmet aratott.

Ha az ember csak valamelyest is szenvedélyt érez egy nő iránt vagy a képzelme nincs egészen kiszáradva és a nő elég ügyetlen, hogy egy este gyöngéd szavakkal így szóljon hozzá: „Jöjjön el holnap délben, egyedül leszek”, - az ideges izgatottságtól az ember álmatlanul fogja tölteni az éjszakát. Ezerféle módon is kiszinezi magának a boldogságot, mely reá vár; a délelőtt csupa kinszenvedés; végre üt az óra és minden ütése mintha a rekeszizmát érné. Szívdobogva elindul a nő utcájára felé; alig bír lépni. A redőnyök mögött megpillantja a nőt, kit szeret, összeszedi a bátorságát, felmegy... és bekövetkezik a *képzeletből eredt fiasco*.

Rapture urtól, aki roppant ideges és szűk elméjű művész, hallottam Messzinában, hogy nemcsak az első alkalmakkor, de minden találkáján utolérte ez a baleset. Pedig azt hiszem, nem volt kevésbé férfi, mint akárki más; nekem legalább két elbájoló kedveséről van tudomásom.

Ami az igazi vérmes embert (amilyen az igazi franczia, ki mindent a jó oldaláról néz, például Mathis ezredes) illeti, az, hogy holnap délben találkája van, nemhogy tulérzékenységből való gyötrelmet okozna neki, hanem ellenkezőleg egész a boldog pillanatig mindent rózsaszínre fest előtte. Ha ez a találka nem lenne, a vérmes kissé unatkozva töltené az időt.

Olvassák el, Helvetius miként elemezi a szerelmet. Fogadni mernék, hogy ő is így érzett és az emberiség tulnyomó többségének felfogását fejezi ki. Ezek az emberek csöppet se hajlamosak a *szenvedély-szerelemre*; ez megzavarná szép nyugalmukat; azt hiszem, szerencsétlenségnek vennék az ilyen szerelem elragadtatásait vagy legalább is szégyenkeznének a félénksége miatt.

A vérmes ember legfeljebb csak egyfajta lelki eredetű *fiasco*-t ismer. Azt, hogy amikor valami Messalinával van találkája, az ágybaszállás pillanatában esetleg eszébe jut, milyen félelmes bíró előtt kell megmutatkoznia.

A félénk buskomoly vérmérséklet néha, mint Montaigne mondja, a champagnei bortól okozott mámorban, feltéve, hogy nem egyenesen kereste ezt a célt, megközelíti a vérmes temperamentumot. Meritsen vigasztalást abból, hogy azok a ragyogó férfiak, kiket irigyel és akiket sohasem érhet utol, nem ismerik sem az ő mennyei gyönyöreit, se a vakeseteit és hogy a művészetek, melyek a szerelem félénkségeiből táplálkoznak, hétpecsés titkok a számukra. Az az ember, ki csak, mint Duclos, közönséges gyönyört óhajt, ezt gyakran megtalálja, sohasem boldogtalan, következésképpen nem fogékony a művészetek iránt.

Az athléta vérmérséklet csak kimerültségből vagy testi gyengeségből ismeri a szóban forgó felsülést, ellentétben az ideges és buskomoly vérmérsékletű emberekkel, kik mintha egyenesen erre születtek volna.

Gyakori eset, hogy e szegény buskomoly természetűek valamely más nő mellett fárasztva magukat, kissé el tudják hallgattatni képelmüket és ilyenformán sikerül némileg kevésbé szomorú szerepet játszaniok a nőnél, ki szenvedélyük tárgya.

Mi következik mindebből? Hogy egy okos nő először sohasem valamely megállapított találkán adja meg magát. Ennek váratlan boldogságképpen kell bekövetkeznie.

Ma este Michaud tábornok főhadiszállásán öt nagyon szép huszonöt-harmincéves fiatalember és én a *fiasco*-ról beszélgettünk. Kitűnt, hogy egy öntelt alakot kivéve, aki alkalmasint nem mondott igazat, leghiresebb kedveseinknél először valamennyien *fiasco*-t szenvedtünk. Igaz, hogy talán egyikünk se ismerte azt, amit Delfante *szenvedély-szerelem*-nek nevez.

A tudat, hogy e felsülés roppant általános, mérsékelteti annak veszedelmét.

Ismertem egy huszonhárom éves szép huszárhadnagyot, ki, úgy gondolom, a szerelem tulsága folytán; az első három éjszakán, melyet kedvesével töltött, kit hat hónap óta imádott és aki egy másik, a háboruban elesett szeretőjét siratva, igen keményen bánt volt vele, nem tudott egyebet tenni, mint megölelni a nőt és sirni az örömtől. Egyikükben sem volt hiba.

Mondor fizetőmester, kit az egész hadsereg ismert, egymásután három nap *fiasco*-t szenvedett a fiatal és elbájoló Koller grófnéval szemben.

A *fiasco* királya azonban az eszes és szemrevaló Horse ezredes, ki három hónapon át folyton *fiasco*-t vallott a csintalan és ingerlő N... V...-vel szemben, annyira, hogy végre is kénytelen volt szakítani vele, anélkül, hogy csak egyszer is birta volna.